

Јован Ромелић¹

СПЕЦИФИЧНОСТИ ОРГАНИЗОВАЊА И ИЗВОЂЕЊА ЧАСА У НАСТАВИ ГЕОГРАФИЈЕ

Увод

Организовање и извођење наставе географије треба да представља скуп методских поступака који води повећању ефикасности учења географских садржаја. У процесу формирања методског поступка у току часа наставник треба да одмерава врсту и степен његовог удела у постизању ефикасности учења. Методски поступак ће у основи одговорити том задатку ако буде постављао такве врсте и комбинације метода да оне омогуће остваривање учења и разумевања градива, постизање економије у времену потребном да се научи градиво, омогући дужу памћење усвојених наставних садржаја и створе психолошки услови за успешно учење.

Наставни час

Основну временску јединицу наставе представља наставни час. Будући да обрађено наставно градиво у току наставног часа чине наставну јединицу, то и рад по систему наставних часова омогућава детаљно планирање рада у настави географије по наставним јединицама.

Типови часова

На основу рада који у току наставног часа преовлађује, наставни часови се деле на више *типова*. Следећа подела представља једну од најчешћих у настави географије:

1. Уводни часови
2. Часови обраде нове наставне јединице
3. Часови утврђивања
4. Часови вежбања
5. Часови проверавања
6. Комбиновани часови

Ако се узму у обзир законитости наставног процеса, часови географије се могу реализовати применом следећег редоследа:

---

¹ Др Јован Ромелић, редовни професор, Природно-математички факултет, Нови Сад.

- уводни час,
- комбиновани часови,
- часови утврђивања,
- часови утврђивања са нагласком на систематизацију,
- часови проверавања.

Примењујући комбиноване часове у току обраде једне тематске целине, могуће је између њих практиковати потребан број часова текућег утврђивања.

Структура или артикулација наставног часа

Структура или *артикулација наставног часа* представља следећи аспект посматрања часа. Она чини унутрашњу организацију наставног процеса у току часа, односно одређивање етапа рада на часу. Постоје више структурних компонената:

- Психолошко припремање ученика за час географије (стварање неопходног интереса)
- Истицање и образлагање основних задатака предстојећег рада (истицање циља часа)
- Обрада новог градива из географије
- Понављање обрађеног градива
- Проширивање и продубљивање обрађеног градива
- Систематизација обрађеног градива
- Примењивање стеченог знања
- Формирање умења и навика вежбањем
- Проверавање постигнутих резултата
- Оцењивање ученика
- Задавање домаћих задатака

Било је покушаја усвајања општеважећих, универзалних структура наставног часа, али се од тога одустало, јер се увидело да је таква идеја нешто што не може да стално функционише. Отуда се приступило прихватљивијој идеји која би важила као препорука да час одређеног типа поседује одговарајућу структуру. Образложење за овакву варијанту заснива се на чињеници да иста структура часа истог типа, уколико је проверена у пракси и исправно реализована, по правилу даје најбоље резултате. Међутим, ако се узму у обзир многи други елементи наставног процеса, долази се до закључка да се не може вршити шаблонско структурирање рада по типовима часова. Осим тога поједини структурни елементи часа могу бити реализовани:

- сукцесивно (једна иза друге),

- симултано (понављање и проверавање, понављање и систематизација и сл.),
- наизменично (обрада дела градива и његово понављање, обрада другог дела градива и његово понављање).

Осим тога неки од елемената структуре часа може се реализовати и ван самог часа, на пример у виду домаћег задатка.

Према томе, како истичу дидактичари, структуру сваког часа одређује наставник прилагођавајући га сплету низа битних околности, од којих су неке у претходном тексту поменуле. Управо зато свака етапа структуре часа мора бити конкретизована. Ми ћемо у наставку изнети основне смернице и претпоставке структуре појединих типова часова, ради опште оријентације, како би она омогућила лакше сналажење у организацији појединих типова часова. Како ће се конкретно осмислити поједине етапе наставног часа то ће наставник самостално предвидети и унети у писаној припреми за час.

Оријентационе смернице формирања структуре одређених типова часова

Уводни час. Уводни часови се одржавају на почетку школске године, по потреби на почетку полугодишта, као и уочи опширније тематске целине. Због ограниченог броја часова у настави географије, тешко је издвојити часове који ће бити у функцији увођења у наставну област или тему. Ипак њих треба практиковати јер су сврсисходни пошто позитивно утичу на економичност и рационализацију наставе. Тако они доприносе јачању унутрашње мотивације ученика, бољем разумевању међусобних веза сродних наставних тема тако да пружају могућност ученицима да схватајући смисао система наставних садржаја добију јасан преглед њихове глобалне структуре, што ће им касније омогућити да их лакше науче и разумеју. Без уводног часа ученик бива стављен у позицију сличну самосталном учењу садржаја у уџбенику а да претходно није погледао и разумео садржај уџбеника.

У уводним часовима ученици треба да добију глобални преглед наставних садржаја, уз кратка и садржајна објашњења сврсисходности редоследа, повезаности појединих целина, смисла редоследа по рангу и односа група тема, појединачних тема и наставних јединица. Треба, такође, објаснити због чега одређене мање целине припадају већим целинама и какве садржајне везе између њих постоје. Осим тога потребно је дати објашњења о слободним активностима ученика, о смислу допунске и додатне наставе.

После објашњења о садржајном аспекту градива, потребно је објаснити избор наставних облика и метода рада, употребу наставних средстава и упознавање са наставним објектима. Потребно је већу пажњу посветити средствима која имају кључни значај у самосталном раду ученика, као

што су уџбеник географије, географски атлас, радна свеска, географска читанка, фонд књига из географије у школској библиотеци. Током уводних часова потребно је активирати напоре за обнављањем ранијих знања, подсетити их на потребу за мисаоном активизацијом, подсетити их на афинитете и интересовања за одређене области знања. Потребно је, такође, давати објашњења и упутства о сврсисходности и значају комбинације пажљивог рада на часу и самосталног учења код куће.

Час обраде новог градива. Код оваквог типа часа основни дидактички задатак је обрада новог градива. То значи да је циљ часа да се применом одговарајућег методског поступка усвоје нова знања. Код обраде новог градива час се састоји из три целине:

Увођење у наставни час	Обрада новог градива	Утврђивање знања

Фаза увођења обично траје 5 до 10 минута. У оквиру ње се освежује знање које је у вези са градивом које ће се обрадити. Потом се истиче циљ часа. Најбоље је да се циљ часа постави проблемски. На основу њега ученици долазе до сазнања шта ће се на часу радити, као и шта се у оквиру тога од њих очекује. „Проблемско постављање циља часа побуђује интересовање и добровољну сарадњу ученика” (Ђере, 1982). *Друга фаза*, обухвата обраду градива по логичким целинама применом унапред и добро смишљеним методским поступком. *Трећа фаза* је утврђивање обрађеног градива. Врши се најчешће у виду фронталног разговора. Наставник поставља унапред припремљена питања тако да она обухватају суштину градива. Осим питања репродуктивног карактера, потребно је поставити и питања којим се може постићи и делимично продуктивно понављање. Знање које ученици показују у овој фази је показатељ успешности часа. Отуда утврђивање не треба да има формални карактер, већ треба да има за циљ истицање суштине градива, сређивање, кориговање и допуњавање.

Час утврђивања градива. Овај час је искључиво у функцији утврђивања градива, односно садржи понављање, увежбавање, систематизацију и примену знања. У току овог часа не треба проверавати знање и оцењивати ученике. Уколико се то ради ученици ће бити мотивисани жељом да добију што вишу оцену и неће изнети чињенице о томе шта не разумеју, шта не знају и друге проблеме и дилеме у вези градива. Међутим, циљ часа утврђивања је управо у функцији проверања степена усвојености градива, уочавања добрих и лоших страна усвојености градива. Потребно је похвалити и поткрепити учеников труд и помоћи ученику у савлађивању свих уочених тешкоћа.

Овај тип часа садржи следеће фазе:

Увођење у час	Понављање градива	Увежбавање усвојеног градива	Систематизација градива	Примена усвојених знања

Увођење се састоји у томе што наставник саопштава ученицима — шта ће се поновити, како, којим средствима и какав је циљ понављања.

Понављање се врши применом система питања који најчешће чине комбинацију репродуктивног и продуктивног понављања. У оквиру ове фазе потребно је активирати све ученике.

Увежбавање се одвија применом принципа који су карактеристични за овај поступак. Важно је припремити више средства како би дошло до уштеде времена.

Систематизација је најчешће карактеристична за крај тематске целине. Овим поступком се врши стварање појмовних система и подсистема применом класификације и дивизије. Будући да је фаза систематизације врло осетљива то захтева пажљиву припрему наставника избором питања и задатака који ће омогућити правилну примену поменутих логичких категорија.

Примена усвојених знања у настави географије најчешће се састоји у настојањима да се усвојена знања примењују у разноврсним, али пре свега другачијим ситуацијама. Питања која наводе на овакав поступак имају у извесном смислу проблемски карактер.

Час проверавања знања. Час проверавања знања по свом редоследу долази иза часа утврђивања градива одређене наставне целине. Час се састоји из следећих фаза:

Увођење у час	Проверавање знања	Вредновање знања	Оцењивање ученика

Увођење представља део часа у коме ученицима прецизирамо градиво које проверавамо уз изношење начина и времена проверавање знања и умења.

Проверавање се обично врши техникама које омогућују спровођење овог поступка проверавање знања целог одељења. То се на најефикаснији начин може постићи применом контролних задатака, тестова знања или комбинованим текстуално-илустративним задацима (решавањем задатака који се односи на рад са географском картом, анализом графички изражених вредности и слично).

Вредновање се у условима примене контролних задатака и тестова знања тешко може реализовати. Уколико се спроводи, наставник вредновање врши смиреним тоном указујући на добро урађене задатке, али и на грешке и недостатке.

Оцењивање од стране наставника врши се јавно уз образложење и настојање да у томе учествују и ученици.

Комбиновани час. Комбиновани час је врло распрострањен у практичној настави јер у околностима ограниченог броја часова и мноштво задатака који треба да се у оквиру наставе географије реализују, на-

ставници прибегавају часовима који у себи садрже обраду градива, утврђивање и проверавање знања. Његова структура зависи од планова и потреба наставе и не може бити униформисана, како по заступљености и распореду појединих фаза, тако ни по дужини трајања. Врло често су делови часа распоређени на следећи начин:

Проверавање знања	Увођење у ново градиво	Обрада новог градива	Утврђивање обрађеног градива

У оквиру овако комбинованих фаза, проверавање се врши техникама чији избор зависи од циља проверавања, врсте градива и других битних околности. Три наредне фазе примењују се на уобичајан начин који је карактеристичан за тип часа обраде новог градива.

Функција и структура скице часа

Скица часа представља логички сређену суштину наставне јединице текстуалног, графичког, табеларног и комбинованог карактера. Најбољу алтернативу чини примена комбиноване методе, која по могућности треба да се састоји из примене моделовања. Скица часа може бити исписана на табли или графофолији и као таква пројектована на екрану.

Скица часа, према Ђереу (1982) има следеће задатке:

- олакшава разумевање градива с обзиром на то да омогућава уочавање суштинских и водећих момената градива и њихове међусобне везе;
- помаже ученицима да код куће савладају градиво користећи скицу часа коју су записали у својим свескама;
- олакшава утврђивање градива на крају часа.

Скица часа није неопходна ако је уџбеник дидактички и типографски тако конституисан да има јасно издвојене наслове према хијерархији важности; да су најважнији појмови типографски назначени и слично. Овакав уџбеник пружа могућност да га ученици користе на исти начин као и скицу часа. Али и поред тога, искуства показују да је скица часа средство које може знатно да помогне у току обраде новог градива. Жанровске карактеристике скице часа у знатној мери зависе од врсте градива. Тако је утврђено да су се при обради гранских садржаја најбоље показале текстуалне тезе, географске шеме и технике дијаграма као мапе памћења. Регионално географски садржаји се на најбољи начин могу презентовати комбинацијом текстуално изражених теза и илустративног материјала. Текст скице часа треба да буде кратак, јасан, сажет, изражајан, да суштина буде оштро истакнута, да одражава логички ток часа. Будући да се скица обично представља на графофолији, то је потребно користити фломастере различитих боја како би се диференцирале различите групе садржаја и издвојили према хијерархијском редоследу.

Садржаји скице часа се презентирају фрагментарно после обраде одређене микроцелине. Код употребе графоскопа примењује се принцип покривања садржаја папиром ради затамњивања. После обраде једне логичке целина, открива се онај део садржаја са скице који се на ту целину односи. Са напредовањем у обради наставне јединице открива се све већи део скице, да би по обради целокупног садржаја, а очи утврђивања, целокупна скица бива откривена. Упоредо са презентовањем новог сегмента скице, ученицима се даје одређено време како би новооткривени садржај унели у својим свескама.

Скица часа урађена за пројектовање помоћу графоскопа ставља ученика у позицију да механички прецртава илустративни део садржаја. Напротив, ако би наставник упоредо са излагањем исцртавао одређени објект, појаву или процес, ученику би се пружила могућност да активно прати ток стварања садржаја, а тиме га и боље разуме. Отуда се графоскопом презентирани текстуални садржаји могу комбиновати са илустративно-графичким садржајима које ће наставник цртати на табли или графофолији. То значи да је добар начин да се у изради скице часа користи комбинација директне (цртање на часу) и индиректне (готов текст на фолији) метода. Скица часа се брзо и садржајно може урадити применом компјутерског програма Power Point-а. Његова предност је у томе што се могу убацивати, уређивати и брисати секвенце (слајдови); мењати редослед приказивања слајдова; мењати позадина у слајдовима, оквир слајдова и слично. Примена скице часа на овај начин подразумева поседовање рачунара у географској учионици и видео-бима.

Примена технике дијаграма при изради скице часа

Дијаграми који се користе као *мана памћења* (mind mapping) употребљавају се за разврставање, организовање и представљање садржаја. Техника израде дијаграма је једноставна и ако се добро увежба може да се брзо користити при учењу материјала из уџбеника, као замена текстуалних белешки при слушању или посматрању аудиовизуелног материјала, скицирања и планирања излагања, прегледног представљања костура наставне јединице ученицима, односно као вид скице часа или бележење током предавања које је опширније од скице часа. Основне предности употребе дијаграма при учењу су:

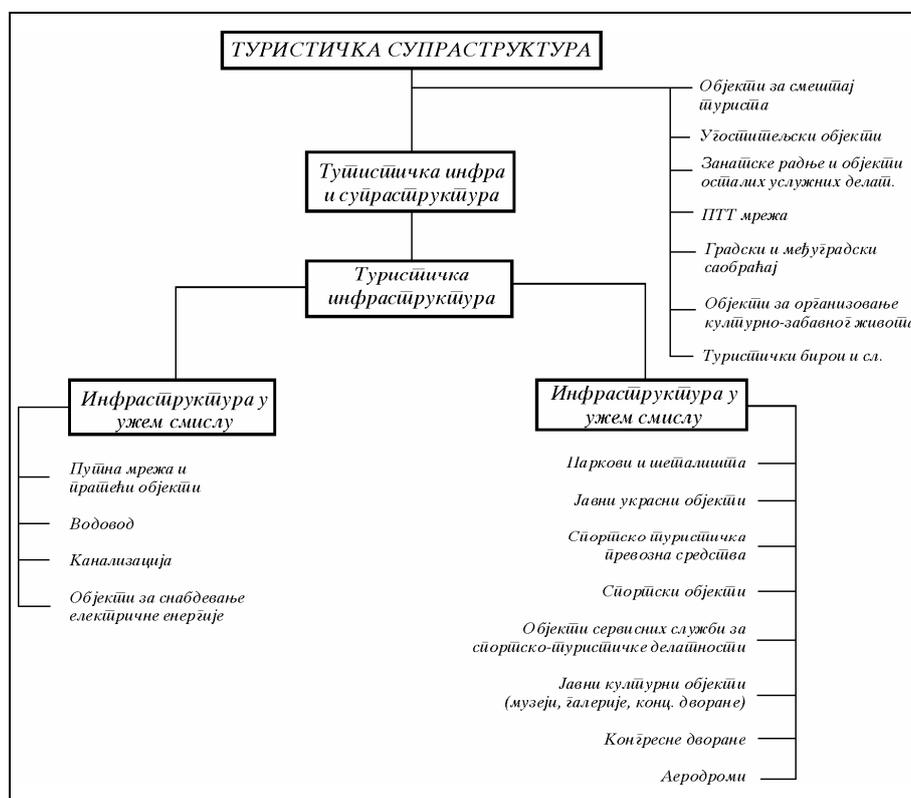
- даје непосредну, визуелну представу целине садржаја (наставне јединице);
- његова унутрашња организација добро, лако уочљиво приказује међусобне односе између саставних делова целине;

– при изради дијаграма не постоје ограничења која се јављају када се користи текстуални материјал и код кога постоје ограничења граматике и речника;

– рационалисање временом које произилази из могућности да се сложени садржај представи на једном листу папира, табли, графофолији.

Основне врсте дијаграма које се могу користити као помоћно средство при учењу су:

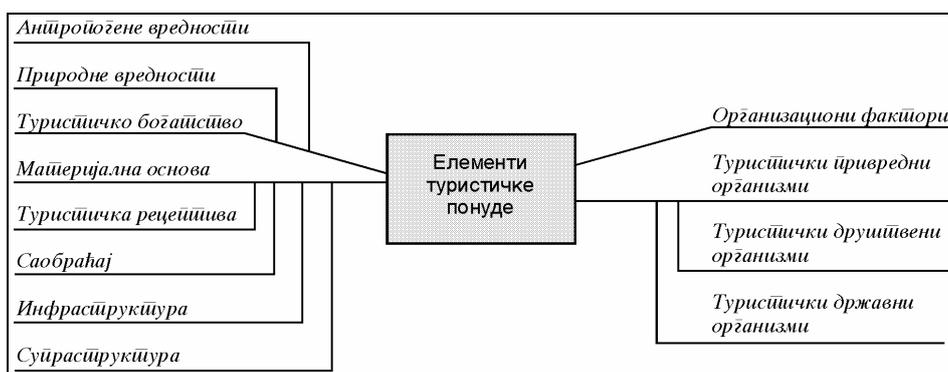
1. Разне варијанте мапе памћења
2. Спреј дијаграм
3. Вен дијаграм
4. Дијаграм системских мапа
5. Дијаграм вишеструког узрока

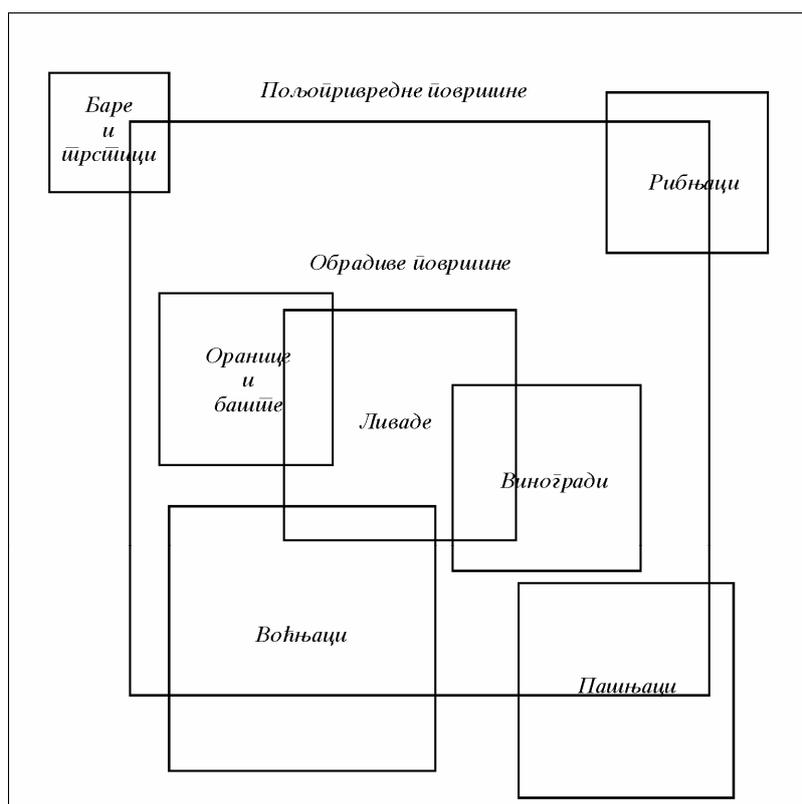
Слика 1. – Једна од варијанти мапе памћења која представља релевантне садржаје једне туристичко-географске просторне целине

Спреј дијаграм поседује карактеристике организованог изгледа, због чега се лако израђује и врло је читљив управо због релативно високог

ступња уређености. Овде је дат пример таквог дијаграма који представља елементе туристичке понуде једног простора.

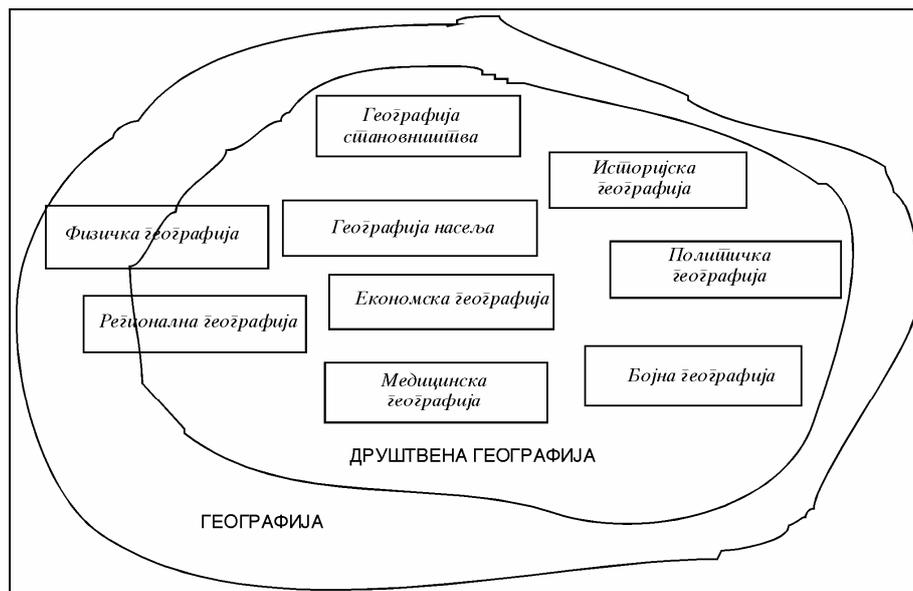

Слика 2. – Спреј дијаграм

Слика 3. – Вен дијаграм

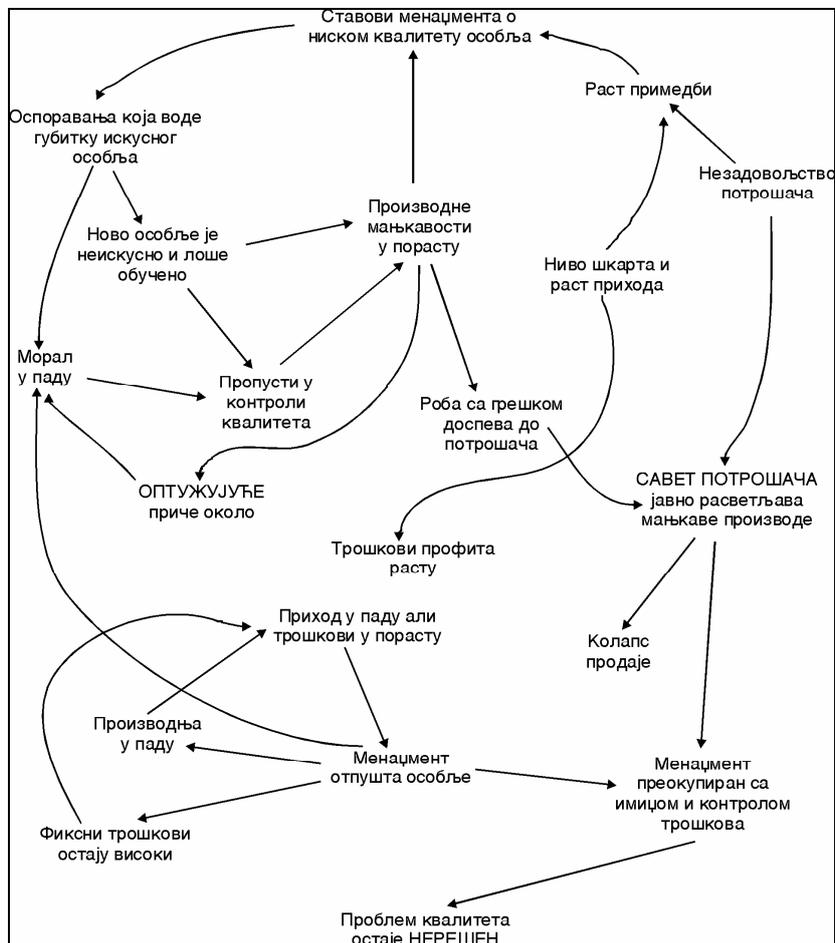
Ова врста дијаграма се користи при представљању компонената које имају заједничке особине. По правилу код овог дијаграма користе се квадрати или правоугаоници који су груписани један у други или се преклапају да би приказали припадност различитим скуповима. У нашем конкретном примеру „вен” дијаграм предствља *структуру пољопривредних површине*.

Слика 4. – Конвенција дијаграмирања системског типа

Системски тип чини модификовани облик „вен” дијаграма. Он следи конвенцију употребљавајући груписане и преклапајуће облике али уместо правилних кругова и геометријских слика, овде се користе грудвичасте, облачасти облици. То значи да је дијаграм мање формалан, лакше се модификује и коригује. Битна је и чињеница да не мора да се много води рачуна естетској компоненти, тако да се много брже црта него вен дијаграм. Помоћу дијаграмирања системског типа представљени су *структура географије са посебним нагласком на друштвену географију*.

Дијаграм вишеструког узорка означава процес са низом узрока, узгредних последица и коначном, кључном последицом. Примењена техника стрелице означава „*водити ка*” или „*резултирати са*”. Овај дијаграм је применљив код приказивања токова једноставних или сложених географских процеса. Ради илутрације користили смо пример из књиге *Вештина учења и менаџмент, Здравка Глушића*, јер приказује процес колапса (кризе и пропадања) привредног предузећа, дакле проблем који је релативно близак интересовањима економске географије.

Слика 5. – Дијаграм вишеструког узрока

Литература

- Баковљев, М. (1990). *Дидактика*. Београд: Научна књига.
- Бузан, Т. и Бузан, Б. (1999). *Мапе ума – пут ка бриљантном размишљању*. Београд: Фитнеса.
- Гелб, М. (2002). *Размишљајте као Леонардо Да Винчи*. Београд: Фитнеса.
- Geography in the National Curriculum, 1995. London, HMSO.
- Глушић, З. (1992). *Вештина учења и менаџмент*. Нови Сад: Ваки, Просвета.
- Гордон, Т. (1998). *Како бити успешан наставник*. Београд: Креативни центар и Мост.

- Бере, К. (1981). *Методика наставе географије*. Нови Сад: Природно-математички факултет, Институт за географију.
- Борђевић, Ј. (1981). *Савремена настава*. Београд: Научна књига.
- Ђуричковић, С. (1990). *Развој и модернизација образовања*. Београд: Српско географско друштво, Удружење правника Београда.
- Ивков, А. (2002). *Настава географије у основним и средњим школама*. Нови Сад: Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство.
- Јовичић, Ж. (1971). *Методика наставе географије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Kaspar, C. (1990). *Einführung in das touristische Management*. Stuttgart: Haupt Bern.
- Murphy, L. D. (1995). Geographic Information Systems: Are They Decision Support Systems? In: *Proceedings of the 28th Annual Hawaii International Conference on Systems Sciences*. Hawaii, USA, 131-140.
- Niemz, G. (1989). *Didaktik der Geographie*. Band 11, Universitet Frankfurt an Mein.
- Ромелић, Ј. и Ђуричић, Ј. (1993). Примена тимског рада у универзитетској настави географије. *Зборник радова Географског факултета*, 42, 77-81.
- Ромелић, Ј. и Бјелцац, Ж. (1997). Информацијско оптерећење ученика актуелним уџбеницима географије за основну школу. У: *Теоријско-методолошки проблеми наставе географије* (стр. 95-104). Никшић: Институт за географију Филозофског факултета Црне Горе. Београд: Географски факултет.
- Ромелић, Ј. (1999). *Практикум из методике наставе географије*. Нови Сад: Природно-математички факултет, Институт за географију.
- Ромелић, Ј. (2003). *Методика наставе географије*. Нови Сад: Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство.
- Рудић, В. (1991). *Методика наставе географије*. Београд: Научна књига.
- Стевановић, М. и Муратбеговић, А. (1990). *Дидактичке иновације у теорији и пракси*. Нови Сад: Дневник.
- Чукић, Б. (1998). *Употреба времена, Метод и психологија тајм менаџмента*. Београд: Прометеј.
- Шошкић, В. (1989). *Графичка средства и пројекциони апарати у настави географије*. Београд: Стручна књига.
- Weltner, K. (1970). *Informationstheoria und Erziehungswissenschaft*. Schnelle-Quickborn.

Даница В. Маркоска¹
Марија Ж. Лукић²

**НЕКЕ КОНЦЕПЦИЈСКЕ И ТЕХНИЧКО-ТЕХНОЛОШКЕ
ПОГРЕШКЕ У РЕАЛИЗАЦИЈИ НАСТАВЕ ИЗ ПРЕДМЕТА СВЕТ
ОКО НАС, ПРИРОДА И ДРУШТВО, ПОЗНАВАЊЕ ПРИРОДЕ И
ПОЗНАВАЊЕ ДРУШТВА**

Увод

Сматрале смо потребним да наше наставнике још једном подсетимо на сву сложеност проблематике научног заснивања процеса стицања елементарних знања о правилном раду у почетној настави основне школе. Ова тема је само један сегмент његове елементарне структуре без чијег доброг познавања нема и неће бити правог и пуног успеха у почетној настави основне школе. Молимо вас, размишљајте о овоме и покушајте да себе ухватите у грешкама у самом приступу практичне реализације наставних дисциплина, свет око нас, природе и друштва, познавања природе и познавања друштва. Да подсетимо да је настава на најмлађем узрасту основне школе врло сложена. Да поставља високе захтеве кадровима који у њој раде, односно који практично реализују њене многоструке процесе: на стално преиспитивање довољне стручне припремљености и одговорности, самоодрицања и спремности да се часно и поштено остварују постављени циљеви и задаци ових наставних предмета. Да погрешке и недостатке сводимо на што мању меру. Погрешке могу да вребају са свих страна. Ми смо указале само на неке. Настава свет око нас, природе и друштво познавања природе и познавања друштва, реализује се у прва четири разреда основне школе. У прва два разреда она се остварује у оквиру јединствене наставне области свет око нас, у III разреду као природа и друштво а у IV разреду та област је диференцирана у посебне области познавања природе и познавања друштва. Оваква организација тако широког наставног подручја проистекла је из његове посебно значајне гносеолошко - сазнајне и васпитне улоге у свестраном развоју најмлађих ученика основне школе. Основни задатак све четири наставне области је да ученици усвоје основна општа знања о непосредној животној, природној и друштвеној средини свог родног места и краја и да се на тим сазнајним садржајима свестрано развијају њихова лична својства и усвајају позитивне друштвене вредности.

---

¹ Даница В. Маркоска, дипл. географ, Виша школа за образовање васпитача, Шабац.

² Марија Ж. Лукић, дипл. географ, Виша школа за образовање васпитача, Шабац.

1. Концепцијске погрешке

Јасно је да су креатори програма и сами програми за сваки разред морали имати у виду способности ученика овог узраста, о могућностима у разумевању и схватању програмских садржаја. Зато су одабрали и у програме уносили најконкретније садржаје из локалне средине, а и шире, који су ученицима непосредни и физички и психолошки блиски. С једне стране ти садржаји су неопходни за елементарно упознавање и њеним најбитнијим појавама, од значаја и за непосредно и активно учествовање ученика у животу друштвене заједнице и ниједног тренутка не запостављајући њихове васпитне потенцијале. Да би се овакви захтеви задовољили, упознавање са овим садржајима подешено је цикличним променама времена у току године и значајним протеклим и текућим друштвеним догађајима у непосредној и широј друштвеној средини. То је условило да се и распоред градива (садржаја) дидактички прилагоди свим овим захтевима. Тако је углавном комбиновани распоред, са елементима линијског (линеарног) распореда и распореда по концентричним круговима. Отуда се неки тематски садржаји понављају у току године по разредима, повезано са променама по разредима, повезано са променама по годишњим добима, и сезонским радовима људи.

Специфичност наставе је да се услови локалне животне средине дидактички мењају са променама узраста ученика, тако да се животни простор општине и краја (II разред), проширује на животни простор, округа и Републике Србије (III разред), односно на животни простор државе Србија и Црна Гора (IV разред).

Све ове специфичности наставе света око нас, природе и друштва наводе на закључак да се ово наставно подручје не може сматрати наставним предметом, већ напротив, као наставна област, са релевантним садржајима из више животних области и домена више научних дисциплина. Но, да подвучемо, сва сазнања морају имати научну основу, да истинито тумаче свет и да се презентирају у оквирима елементарне научне семантике и систематике.

Наставни предмет, као наставну дисциплину, карактерише мања или већа садржајна повезаност са одређеном научном дисциплином (одговарајућом науком), ипак са мање или више елемената сродних научних дисциплина. Сада се може рећи, да су све научне дисциплине од првог до седмог разреда основне школе – наставне области, са постепеним сужавањем садржајног подручја, али истовремено и његовим продубљавањем и приближавањем карактеристикама наставног предмета. Али, треба такође рећи, да, ни на највишим образовним степенима за стицање академских звања магистра и доктора науке, дакле све док има наставе, све док наставни процес траје, наставни предмет се по својим научним и другим карактеристикама не може поистоветити са одговарајућом науком, научним системом.

Посебне наставне дисциплине у IV разреду познавање природе и познавање друштва су наставне области о природи и друштву са својим ужим и конкретним сазнајним подручјима („природе” и „друштва”), али, зато продубљеним сазнањем и научним приступом са даљим проширивањем и продубљивањем животних и научних сазнања, стечених у претходној настави, (свет око нас, природа и друштво) и потпунијом научном систематиком. Све то значи корак ближе ка наставним предметима који ће из овог подручја настати у тзв. предметној настави, тј. корак ближе ка наукама којима природа и друштво служе као предмет истраживања и научног испитивања.

Најзад, да закључимо са ставовима о концепцији и битним карактеристикама наставе свет око нас, природе и друштва, познавања природе и познавања друштва у прва четири разреда основне школе и да кажемо да ће професори сасвим сигурно запасти у бројне тешкоће – мање или веће пропусте и погрешке различитих врста – од концепцијских до погрешака у самој реализацији наставног процеса. Може се рећи да се пропусти и погрешке мање, више, јављају у свакој сфери наставног процеса, од његовог програмирања и планирања, по до коначног валоризовања његових резултата.

Могуће погрешке концепцијске природе и погрешке у практичној реализацији наставног процеса ове области су бројне и могу се идентификовати и класификовати по више критеријума:

1. Фреквенција понављања;
  - ретке, учестале и сталне
2. Општање пажње и свесне контроле;
  - несмотрене, спонтане и случајне;
3. Недовољна научно стручна дидактичко - методичка заснованост наставног рада;
  - 3.1. погрешне концепције програма;
  - 3.2. погрешке у практичној реализацији наставног процеса;
    - 3.2.1. сазнајно-локичке и дидактичко-методичке погрешке у за-
снимању наставног рада на часу;
    - 3.2.2. погрешке језичких исказа и недостатка језичке културе.

Све врсте погрешки су или формалне или материјалне, већ према томе да ли се односе на форму или садржај своје предметне основе. Од свих, језичке погрешке исправљају се одмах чак и у току учениковог излагања са захтевом да ученик понови исправљену реч или синтагму. Ако се погрешка често јавља, она постепено постаје типична. Тада се мора повести посебан разговор о самој погрешки и ученике подсетити на језичко правило. Остале погрешке се исправљају по завршеном излагању ученика. Ако наставник тако не ради или једноставно прелази преко ученичких погрешки, онда и сам упада у властиту погрешку комформизма и индиферентности према ученичким погрешкама, те несвесно условљава

слабије наставне резултате и пропушта прилику да васпитно делује на општи развој ученика.

Карактер наставе – предавачка или истраживачка настава

Ова компонента идејне основе тесно је повезана са филозофском основом, посебно са њеном логичком секвенцом. Може се рећи да је и настава свет око нас, природа и друштво, познавање природе и познавања друштва по суштини истраживачка и предавачка, али да се и њихове карактеристике, у складу са разредним узрастом ученика динамично мењају. У целини настава треба да буде претежно истраживачка, с обзиром да ученици треба да разноврсним активностима и свесно долазе, пре свега, до непосредних, а такође и до посредних знања и да што комплексније развијају своју личност.

Од I до III разреда настава треба да је претежно истраживачка, али у специфичним целинама руковођења, усмеравања, праћења и мањих или већих интервенција од стране наставника, ученици треба да посматрају, опажају, анализирају, размишљају, закључују, усмено комуницирају, користећи и своја претходна знања и искуства, да их по непознатом терену, најцелисходнијим стазама доведе до циља - до новог знања. Уколико дође до неких тешкоћа иза објашњења уследиће наставникова интервенција, у погледу јасније вербалне, визуелне или моторичке комуникације, потребних објашњења, подсећања на нека друга знања, чије се везе добро не виде или нису раније довољно осветљене и уочене. Тако ће се тешкоће отклањати и обезбеђивати проходност до циља.

Ове интервенције и враћања, па и потребна накнадна разјашњавања, као и неке информације које би се најлакше и технички и као довољно вербално очигледне са највећим учинком могле и морале презентирати ученицима, попримају елементе предавачке наставе. Свакако да се овакав поступак односи на упознавање садржаја како о природној средини, тако упознавање садржаја о савременим и историјским збивањима, нужно мора доћи до изражаја предавачка компонента наставе у којој опет вербална комуникација мора бити испуњена што већом дозом језичке очигледности (употреба речи познатих значења) познатих елементарних појмова као и очигледности употребом наставних средстава и техничких уређаја. Свакако да постепене и поступне нијансе идејног приступа односа ка све већој слободи и самосталности ученика у процесима сазнања очекују се, а не захтевају.

У четвртном разреду настава познавања природе и друштва поприма више предавачки карактер, али задржавајући само на вишем нивоу и самосталнији истраживачки карактер.

Предавачки карактер се испољава у смислу:

- Организације и руковођења наставним процесом;

– На основи већ изграђеног доста значајног фонда знања, односно на обим и дубину, суштину знања, наставник се упушта у краћа или дужа излагања, али ипак разумљива без употребе непознатих или предходно објашњених појмова и речи, термина, користећи што потпунију тзв. „језичку очигледност”.

– Ради некакве привидне рационализације и интензивнијег искоришћавања наставног времена, под привидом обезбеђивања потпунијег обима и дубине знања, наставник преузима на себе и активности које, у продуктивном наставном процесу, припадају ученицима. Истина, активности наставника ове врсте су и нужне када се ради о садржајима историје и прошлости у којима ученици нису могли бити непосредни учесници и савременици.

Значај предавачке наставе је што се њени садржаји систематично реализују, у логичком систему, у довољно дидактички одређеним логичким секвенцама и научним карактеристикама наставних садржаја. Поврх свега, наставников говор у излагању, задржавањем на битним елементима чињеница, садржаја, повезивањем делова говора и садржаја, стилем и изражајношћу непосредно васпитно делује на ученика. Уколико наставник не уважава ову секвенцу концепције, запашће у тешкоће дидактички не прихватљиве реализације наставног процеса.

Положај наставника и ученика у наставном процесу

У претходним секвенцама анализе истакнути су и неки аспекти положаја и активног учешћа основних актера у наставном процесу. Најкраће речено у настави познавања природе и познавања друштва ученици стичу:

1. Релевантна основна знања из више наставних и научних области о природи и друштву;

2. У првом реду елементарна, практички вредна, али и елементарна научна знања, као основа каснијих, обимнијих и продубљенијих, општих научних сазнања која се уклапају у научне системе појединих наука о природи и друштву. Сазнања су делом одређена наставним плановима и програмима по наставним областима, целинама, темама и разредима, али их треба у различитим животним срединама и самом наставном процесу, даље, по обиму и садржају одређивати и конкретизовати.

3. Ученици у специфично дидактички и технолошки уређени наставним процесима, треба да су физички чулно-психолошки и мисаоно, интелектуално што ангажованији и активнији. Такви захтеви условљавају разноврсну технолошку организацију часа, више индивидуалних и заједничких активности, што разноврснију техничко-технолошку и језичку конкретизованост садржаја, интензивне чулне и мисаоне активности ученика, практичну примену, проверавање и валоризацију нових знања. Условљавају такву

наставу у којој ће бити што мање непосредних наставничких излагања, искључиво његовог непосредног руковања приборима (техничким и наставним средствима) и материјалима за демонстрацију садржајних чињеница, односно нових знања. Настава у којој и ученици треба непосредно да раде наставним средствима (осим уџбеницима, активно чулно одражавају посматране предмете, садржаје, анализирају, упоређују, објашњавају, закључују дефинишу, доказују и оповргавају, да дају примедбе, предлоге, саопштавају нове информације и нова знања сврставају у логичке и научне системе;

4. Наставник не треба да преузима активности ученика, већ да што мање, и само по нужди, то чини само у случајевима немоћи ученика или потребе рационалнијег коришћења наставног времена на часу, наставник усмено излаже и што више запиткује ученике, подстиче и бодри да активније и самосталније учествују у раду. Само у активним односима према наставним садржајима и дидактичким изменама директних и индиректних наставних ситуација на часу, оствариће се и динамика активности непосредних актера наставног процеса, наставника и ученика (Да посетимо: у директним наставним садржајима на часу тежиште активности је на наставнику, а у индиректним ситуацијама на ученицима).

5. Потребно је да наставник схвати да понављање неких наставних целина, тема, па и наставних јединица у наставним програмима по разредима (распоред наставних садржаја по концентричним круговима, никако не значи некакво враћање и усмеравање на просто понављање и подсећање на садржаје из претходних разреда). Напротив, то представља, с обзиром на задатке ове наставе и психолошке особености ових ученика, једино дидактички исправно решење, на којима треба да даље ради и сам наставник.

Огрешења о ове захтеве концепције представљају, погрешке које ће наставник чинити у практичној реализацији наставног процеса света око нас, природе и друштва, упознавања природе и упознавања друштва.

Повезаност наставе са локалном животном средином

1. Посебан став исправне концепције наставе света око нас, природе и друштва, упознавања природе и упознавања друштва, захтева да је ова настава пре свега на идеји свеопште повезаности и међусобне условљености природе, друштва и човека. Као свесно и делатно биће, човек се одвојио од неживе природе и издвојио од осталог живог света. Због животних и научних потреба, човек је увек нужно остајао повезан у оквирима тога јединства. Али, све развијеном свешћу и чулно мисаоном праксом, на њих је деловао (и сада делује) мењао унапређивао или деградирао, зависно од циљева и технологије своје праксе. Истовремено, чулно мисаоном праксом, човекова мисао се са мањим или већим успехом непрестано удубљивала у непознанице

објективне стварности и тиме се и сама развија, проширује и продубљује. Тако се овој, својој врсној дијалектичкој природи (природа, друштва и човек) као нови тријаде непрестано мењају, развијају. Ти процеси су релативно бесконачни, трају све док трају чланови тријаде и егзистира њихова повезаност.

2. Настава света око нас, природа и друштво, упознавање природе и упознавање друштва треба да се, у што већој мери, изучава у непосредној природи, пре свега на самим предметима и појавама локалне средине.

3. У складу са принципом природности и специфичним ситуацијама када се не могу до краја да користе оптимални природни услови, настава треба да се, у циљу потпуне и ваљане реализације наставног процеса, изводи у специјализованој учионици или повремено у кабинетима за природне науке и историју, или и по нужди у класичној учионици, уз примену одговарајућих дидактичких материјала и специјализованих техничких графичких светлосних и друга средстава, апарата, пригодних текстова, радних свезака, тестова. Тиме ће се обезбеђивати потребна очигледност и конкретизација наставних садржаја, а и знања о њима. Свакако да ће се овако постављена настава повезати са непосредним стварним животом. Избећи ће се књишка, туђа знања, а стицати стварна научна и практична знања.

Потребе додатног програмирања и планирања наставе

У складу са претходном секвенцом („Повезаност наставе са локалном животном средином“), а с обзиром на објективну оправданост уопштениости, наставних програма (нарочито програма природа и друштво), намеће се нужна обавеза додатног програмирања, односно избора и распореда локалних садржаја, како природног, тако и друштвеног порекла, којима треба званичне официјалне програме допунити и конкретизовати. Како је ова проблематика карактеристична за све школе, места и краја, овај задатак би могле да обаве комисије стручњака за програме ових области у подручним школама краја, општине, округа. Њихове допуне и конкретизације локалних програма представљале би неке стандарде које би уважавале све школе краја, којима би евентуално неке школе могле додавати неке своје уско специфичне садржаје. Комисије би своје предлоге упутиле, на оцене и валоризацију подружним одељењима завода за унапређење васпитања и образовање, а ови, опет, на наставничким већима основних школа на усвајање и даље дидактички третман, у реализацију наставног процеса. Тиме би се наставни програми ових области оживотворили, осавременили и довољно стандардизовали, обезбеђујући уједначене захтеве и стандарде знања широј популацији ученика.

Треба истаћи и могућност да се додатни програми комисије могу продићи на три нивоа: (1) ниво минмума; (2) ниво просека; и (3) ниво изнад про-

сека. Наставник би у наставном процесу полазио од нивоа просека (за већину ученика), али би пуну пажњу поконио и ученицима остала два нивоа.

Уколико у наставној пракси наших школа нема таквих решења, додатно програмирање постаје обавеза актива наставника по школама, као и сваког наставника. То само уноси неизвесност у погледу, наставних резултата и квалитета знања ученика. Утолико више, одговорности а и могућности пропуста одступања, застрањивања логике избора и неодговорности наставника су већа, а знања ученика мањкава и више књишка, одвојена од живота и формална. Треба посебно нагласити потребу и значај додатног програмирања наставних целина и тематских садржаја који су програмирани на принципу распореда садржаја по концентричним круговима (Пример – тема: „Живот и рад у школи”, „Рад у месту и околини”, „Домаће животиње” итд. У сва три разреда). Тако у недостатку јасне концепције проблема, наставник може погрешно закључивати:

- да је понављање неких наставних целина и садржаја по разредима губљење драгоценог наставног времена и
- да се, већ у II разреду, ученицима „сервирају” упросечени садржаји, који се касније, углавном, само понављају и евентуално допуњавају неким искуственим сазнањима, не узимајући у обзир узрасне и индивидуалне особености и потребе ученика. Овакве погрешке отклањају се са допунским програмирањем садржаја који се у стандардним програмима понављају.

2. Техничко – технолошке погрешке

У практичној реализацији наставног процеса, свет око нас, природа и друштво, познавања природе и познавања друштва, поред примера успешних дидактичко-методичких решења ове реализације има, и крупнијих техничко-технолошких пропуста и погрешака. Укратко ћемо указати само на неке најтипичније.

Погрешке у формирању захтева и постављању питања

Разговор је једна од најчешћих метода у настави свет око нас, природа и друштво, познавања природе и познавања друштва. Обично се користи у комбинацијама са свим облицима методе усменог излагања (описивање, објашњавање и приповедање). Разговор организује наставник: поставља захтеве (питања) и подстиче ученике на трагање за адекватним одговорима. Уједно подстиче их и да сами постављају питања, захтевајући њихове одговоре, било да желе додатна објашњења, било да би поновљеном информацијом проверавали своје сазнање.

Разговор се користи и у процесима стицања чулног, те и процесима стицања мисаоног, логичког сазнања. На часу, користи се у свим разделима часа, од уводног до завршног дела часа. Реализује се вербалном комуникацијом свих субјеката часа, у усменој или писаној форми. Посебно су значајни захтеви за питања која поставља наставник, као главни актер наставног процеса. Пошто се на часу поставља много питања, могуће су и многе погрешке, како од сазнајних, садржајних до логичких и стилско језичких погрешки.

4. На нивоу стицања чулног сазнања, у пракси се појављују различити прилази организацији и руковођењу процесима непосредног и посредног посматрања и опажања предмета и појава о којима ученици треба да стичу нова знања. Не улазећи у сложену проблематику свих решења организације, избора метода, наставних и техничких средстава, ангажовања наставника и ученика, циљева и задатака који, треба да се остварују на овом ступњу сазнања (која су основица и услов успешности разумског сазнања), указаћемо само на погрешке, али и исправни дидактички поступак руковођења и усмеравања ученичких способности и интелектуалних активности у фази стицања нових знања. Дакле, у фази, у којој на најочигледнији начин, употребом наставних средстава и укрштањем вербалних, визуелних и аудитивних комуникација, настоји да се ученицима сазнање објективне стварности учини што стварнијим и истинитијим.

У сплету методичких поступака ове фазе, издвајамо само епизоду када наставник, поводом посматрања неке слике, ученицима поставља питање: „Шта видите на слици?”. Он вероватно очекује да у одговору ученици открију садржај слике, односно експонираног детаља објективне стварности, али није довољно свестан да је поставио питање које усмерава ученике на описивање, на кретање од детаља до детаља слике, а не на њихово уопштавање и схватање целине садржаја слике. На пример на слици пролећа ученици набрајају детаље: животиње, људе, радове људи, алатке и друге детаље. Наставничко питање је усмерило ученике на визуелне перцепције и чулног сазнавање, док истовремено, питање није покретало мисаоне активности, да се удубљују у садржаје слике.

Међутим, прави ефекат дало би питање: „Шта слика представља? (Шта је представљено на слици?)”. Овакво питање би усмеравало на уочавање и повезивање појединачних карактеристика пролећа у елементарни појам пролећа. Дакле, питања могу упућивати на описивање или елементарно уопштавање, а јасан је циљ у настави оспособљавање ученика и за обе врсте операција а посебно за елементарно уопштавање.

Специфичне погрешке појављују се у посматрању динамичких слика (дијафилм документарни филм...).

5. Наставник објашњава садржаје кадрова, а ученици пасивно посматрају објашњења. Свакако би било добро да се ученици претходно упозоре

да пажљиво посматрају, слике, да се праве паузе емитовања, ради разговора о посматраним кадровима.

6. Наставник претходно не прави избор кадрова које ће приказати, како се не би губило драгоцено време на посматрању небитних кадрова.

7. Наставник није сигуран у којем разделу часа треба да користи филмску пројекцију. Уопште филм се може користити у сваком разделу часа, (уводном делу, у фази излагања нових информација и у завршном делу часа). Увек питања треба да покрећу ученике да они објашњавају, описују, одговарају, а наставник да врши редакцију, помаже утврђивању и формулисању садржаја закључака и да их записује на табли.

8. Наставници често греше у формулисању питања у току разговора. Најчешће се појављују: Наставникова питања нису једнозначна, једносмислена, већ су неодређена или вишесмерна. Ученици лутају у тражењу одговора. (Пример: „Где се налази Београд?”. Ученици одговарају: „Београд се налази у Србији”, „Београд се налази на ушћу Саве у Дунава”). Ученици дају различите одговоре, па и погрешне. Понекад неодређено питање може изазвати и комичну ситуацију на часу. (На примеру таквог питања из искуства једног наставника): „Када је живина на окупу на једном месту?” (Наставник је мислио на јутарне окупљање живине у дворишту, ради исхране), док су бољи ученици размишљали на шта се питање односи и какав одговор треба дати, један слабији ученик који се раније једва примећивао, сав сијајући од среће што је он „пронашао” одговор, подигао руку и по дозволи наставника, изручио као из рукава: „Петком на пијаци!”. Настао је грохотан смех у учионици, а аутор одговора, седајући, чудио се чему толико смех у учионици, кад је његов одговор тачан, јер се заиста петком много живине нађе на пијаци ради продаје.

9. Погрешна су и питања са много речи у упитној реченици (твз. „гломазна” питања), а треба да су кратка и јасна (Пример: „Ко ће да каже, које биљке расту у шумама нашег краја?”, а треба краће и одређено: „Које дрвеће расте у нашим шумама?”. У првом облику, питање је и неодређено, јер наше шуме насељава и више врста зељастих биљака.

Понекад, питање представља само упитна реч: „Куда” „Како” „Шта” – па чак и нека друга реч – прилог, везник и др. Она се користе у контексту ширег одговора, када се жели усмерити ученикова пажња на одређену појединост у излагању.

10. Погрешке неодмерене употребе сложених питања су честе, чак и случајевима када се мисли могу изразити простим реченицама (Пример: сложено питање: „Који је главни град Србије и Црне Горе и где се он налази?”, може се поједноставити у проста питања: „Који је главни град Србије и Црне Горе”, „Где се он налази?”. Узросту ученика одговарају питања у простим реченицама.

11. Питања неадекватног усмеравања мишљења у тражењу одговора: „Шта видиш на слици?“, већ су поменута у овом излагању.

12. Питања са тзв. „натукницама“ често су више штетна, неголи корисна, због много нагађања, а мање размишљања. Ова питања се формулишу као изјавне реченице у којима се тражи нека допуна речи или групе речи које припадају одговору. (Пример: Најдужа река у Србију је М... Или „Река Морава је наша --- река“. Али у формулацији: Наша највећа река Морава..., може имати више завршетака: „Протиче Шумадијском равницом“... „због спорог тока кривуда и излива се из корита“ - или ... настаје од саставница Западне и Јужне Мораве). Дакле, питање је неодређено, мора се нагађати о наставку који се уклапа у тачан одговор, управо у одговор на који се почетак питања односи. Погрешно је прерано прекидање састава склопа питања и стварања трилеме, а вероватно и вишеструког наставка и завршетка изјавног склопа питања. Оваква питања су честа у тестовима, при проверавању знања ученика.

13. Погрешке насилног уситњавања садржајних целина на делове, које касније треба поново повезивати у целине, односно у шире потпуније одговоре кратко речено, мноштво ситних питања не дозвољава ученицима слободније и самосталније везано из излагање о предмету разговора, у које ће уносити своја ранија знања и искуства. Не треба ученике доводити у ситуацију да од мноштва детаља не виде целину, односно да од „мноштва дрвећа не виде шуму“. (Пример: уместо захтева „Причај шта све знаш о животињи на слици?“. Наставник поставља низ ситних питања: „Како изгледа крава?“, „Чиме је покривено њено тело?“, „Шта има на глави?“, „Чиме се храни?“, „Које су користи од краве?“. Тако се тешко може утврдити обим и квалитет укупног познавања предмета разговора, односно у којој мери оно одговара објективној стварности.

14. У дидактици су позната и тзв. каверзна питања. Намерно се погрешно формулишу питања која наводе несигурне ученике на погрешан одговор. (Пример: „Код којег града се Дрина улива у Дунав?“. Дрина није притока Дунава, па питање дискриминише ученике који не знају тачан одговор, а опомиње их на боље учење. Треба истаћи да оваква питања делују као негативно васпитно средство, па би било погрешно често их користити.

15. Најзад наставници се врло често огрешују о правила језичке формулације питања. То се односи на речи у реченици – посебно на место упитне речи. („Ко“, где „Како“, „чиме“ итд.). По правилу упитна реч треба да стоји на почетку реченице (Пример неправилна реченица је „Биљке које човек гаји у врту називају се, како?“, а правилно питање: „Како се називају биљке које човек гаји у врту?“. Прва реченица је стилски рогобатна, а не треба заборавити да и настава свет око, природа и друштво, треба да доприноси развоју језичке културе ученика.

Специфично могу се питања формулисати у облику изјавне реченице („Биљке које човек гаји у врту називају се... ?”). Таква питања користе се у тестовима и наставним листићима.

16. На крају, треба обратити пажњу и на излагања и одговоре ученика. Евентуалне језичке погрешке исправљају се одмах, у току излагања, а материјалне (Огрешења о садржај одговора) тек по завршеном излагању.

Погрешке у понављању и проверавању знања

За општим и специфичним погрешкама у реализацији наставног процеса мора се трагати и у његовим сферама понављања и проверавања знања. Игнорисање или недовољно уважавање специфичних улога и задатака, па и адекватних динамичких поступака за практичну реализацију сваке врсте наставе у наставном процесу са њиховим посебним наменама, представљају основне узроке свих врста погрешака у тим сферама. Тако у сфери понављања знања могу се идентификовати погрешке у: (1) понављању знања на почетку школске године; (2) понављању знања у уводном делу часа; (3) понављању нових знања при крају часа; (4) понављању знања на часовима после обраде наставне јединице; (5) понављања знања после обрађене наставне јединице теме или целине; (6) понављање при крају I полугодишта; и (7) понављање при крају II полугодишта, односно крају школске године.

У склопу дидактичких облика и поступака ове врсте видно место заузимају домаћи задаци. Они представљају специфичан и сложен дидактички облик продужавања наставног процеса у дом ученика, понављања, проширивања, продубљивања, проверавања и примене знања. Отуда је њихова дидактичка вредност велика и незаменљива. Ипак, и у погледу њих, појављују се погрешке разних врста:

- у погледу потребе, оправданости и целисходности задавања домаћих радова;
- врсте и структура радова (писани, графички) сакупљачки, практично-произвођачки (са улогама и функцијама);
- доследног валоризовања (прегледање и све врсте прегледа, оцењивање и све врсте и начини оцењивања, саопштавање резултата и евентуално понављање радног задатка).

У задавању домаћих задатака има много формализма, па се задаци „задају ради задатака”, да би ученици у слободном времену били довољно запослени и да се не би могли бавити другим активностима. Формални карактер задавања задатака „по навици”, уочава се и у чињеници да наставници не прегледају, или увек не прегледају и не оцењују домаће радове ученика. Јер, да то чине, они би се више позабавили проблематиком радова, а и својих обавеза, да радове прегледају и оцењују. То ученици лако уочавају и искоришћа-

вају, па или не раде задатке, или их раде формалистички, без удубљивања, или их једноставно некритички позајмљују од других, и приказују као своје. Тако западају у моралне погрешке као своје (лажи и подвале), ствара се „дупла” личност. Неизвршавање једне обавезе, макар једног домаћег задатка, преноси се на неизвршавање других, дакле васпитава се аморална личност. А и наставник би требало да наступа као морална личност, да стихијно не задаје задатке које неће прегледати и оценити и тако стварати аморалне личности.

Још једном да нагласимо да се домаћи задаци осим после часова стицања нових знања, изузетно задају и после часова понављања и утврђивања знања, уколико већина ученика није довољно овладавала новим знањем, уз додатна упутства и објашњењем поступака и садржаја задатка.

Погрешке у проверавању и мерењу знања ученика

И у дидактичким поступцима проверавања и мерења знања ученика могуће су бројне погрешке: како у погледу избора, врсте, метода, техника и инструмената проверавања и мерења тако и у валоризацији мерних података, посредно оценама резултата наставниковог рада. У пракси се користе класичне и савремене врсте проверавања и мерења, па и вредновања наставних резултата. Било би погрешно да се дањашњи наставник определи било за коју врсту, јер обе имају своје добре стране и недостатке, па се њиховим комбиновањем отклањају недостаци, а предности удвостручавају, обезбеђујући реалније вредновање, и оцењивање. Наставник треба да познаје методе, технике и инструменте обе врсте и да их усмено користи у своме раду.

Класичне технике и инструменте чине: (1) усмено проверавање (усмено испитивање и испити); и (2) писани задаци и други школски и домаћи радови. Свакако да су се ове технике и инструменти, због својих дидактичких вредности, очувале до данас и да се и даље користе у наставној пракси.

Међутим, за објективније проверавање и оцењивање резултата наставе данас се користе савремене методе, технике и инструменти проверавања, односно мерења и валоризовања. То су: (1) контролни задаци заједнички за све ученике и диференцирани; (2) наставни листићи; (3) задаци објективног типа (тестови); и (4) скалирање и скале за процењивање.

Свака од ових метода, техника и инструмената има своје специфичности дидактичке карактеристике и поступке, али и објективна ограничења и могуће субјективне погрешке, којих треба бити свестан да би се обезбедила објективност мерења и закључивања.

У анализу ових техника и инструмената нећемо улазити, јер они нису непосредни предмет наше теме и анализе. Само ћемо указати на импликације неких њихових некоректно вођених поступака, који утичу на квалитет њихових поступака и коначно, на закључак валоризује који се из њих извлачи.

Контролни задаци се најчешће дају ученицима у писаној форми, па их ученици доживљавају као писмене задатке. Најчешће се дају у принудним ситуацијама, када је потребан велики број оцена пред класификационе периоде. То је тзв. „административно оцењивање”. Оваква примена ове врсте проверавања омета процес равномерног праћења и оцењивања ученика и доводи у сумњу реалну вредност оцена, а тиме компромитује и само вредновање.

1. **Наставни листићи.** Они представљају скупове питања односно задатака објективног типа, слично тестовима, са повратном информацијом на полеђини или предњој страни листића. Недостаци ове технике су:

- Школе немају формализоване листиће (раније проверена дидактичка вредност задатка), па их сам наставник, недовољно стручно оспособљен, саставља за своју интерну употребу (неформални листићи);

- Повратна информација није довољно скривена, да је ученици не би користила у току решавања задатака (одговора на питања);

- Наставници не познају и не примењују све врсте типова листића различите намене, већ само неформалне за проверу знања, иако питања на листићу не могу да покрију садржај, често ни наставне јединице, а камоли наставне теме;

- Требало би изградити серије наставних листића за поједине наставне јединице и теме, различитих намена (листићи за допуњавање знања, за самостално учење, за вежбање и листићи за развој личности). Такве серије би ушле у ред сталних наставних средстава сваке школе.

2. **Тестовна техника** има све ширу примену у проверавању и вредновању знања ученика. Разлог њене популарности је што она отклања разне врсте слабости других техника, најчешће: субјективности, недостатака заједничког (јединственог критеријума, повремености и недовољне обухватности испитивања, неуједначене тежине питања, рационализације у искоришћавању расположивог времена. Управо ова техника обезбеђује мерење исхода наставног процеса, односно наставе у опште.

Постоји више врсте тестова по намени и по степену проверености (стандардизовани и нестандардизовани). Ове друге саставља наставник, према својим потребама. У том случају наставник мора познавати услове које треба да задовољи добар тест ваљаност, поузданост, објективност, дискриминативност (да одваја добре ученике од лошијих), обухватност и практичност. Тестовска питања су вишеверсна (алтернативна вишеструког избора, додавања, допуњавања, па и варијанте и комбинације ових питања.

По завршеном тестирању, врши се преглед одговора чија се вредност валоризује према кључу вредности (претходно утврђен износ бодова за одговор сваког питања). После оцењивања врши се сабирање остварених бодова на тесту сваког ученика и потом се износи њихових одговора подвргавају статистичкој обради и израчунавају битне статистичке вред-

ности (средња вредност) стандардна девијација (просечно одступање од средње вредности), код груписаних и негруписаних скокова израчунава корелација (међузависност успеха у 2 различита наставна предмета). На крају врши се анализа резултата теста, односно одговори, бодови, статистичке вредности и најзад по одређеном распону бодова, бодује успех, односно исказује вербалном бројчаном оценом.

Упоредивањем резултата теста сваког ученика утврђује се ранг његовог успеха у одељењу. Уосталом наставницима који примењују тестове у проверавању и оцењивању својих ученика ово је познато, али би, за оне који то не чине, требало организовати краћи семинар за упознавање тестовске технике и тестова као њених инструмената, и не само тестова наставног успеха, већ и тестова личности ученика. О погрешкама у тестирању може се условно говорити, уколико се не користе и примењују, или уколико се истраживачки поступак не спроводи по утврђеним правилима ове технике.

Такође погрешно би било схватити да је ова техника свемоћна и да друге нису потребне. Она, као доста прецизна мерна техника, веома је значајна, али има и педагошких вредности које се не могу мерити. Посебно, и за мерење школског успеха, драгоцени су и резултати других техника проверавања за прецизније и објективније мерење и оцењивање успеха ученика у школи, па и у настави света, око нас, природе и друштва, познавања природе и познавања друштва.

Техника скалирања и рангирања доста је повезана са претходном техником. Овом техником најбоље се може утврђивати степен изражености неке особине, неке појаве, степен изражености квалитета неке појаве. Њоме се омогућава рангирање, класификација. Њен инструмент је склон за процењивање. За разлику од тестирања, па и анкетирања, где судове о себи дају сами испитаници, у овој техници такав суд дају са њима и група осталих испитаника. Тако се на пример испитују особине неке личности, степени квалитета знања, квалитет и радови ученика, породичних услова живота ученика, материјалне опремљености школе итд.

Постоје 3 врсте скала за процењивање: нумеричка; вербална (дескриптивна) и графичка. Скале се могу комбиновати, да би прецизније одредиле степен квалитета кога мере.

– У нумеричкој скали степен квалитета одређује се бројкама (у школама – успех ученика скалом од 1 до 5. Њихов недостатак је што исте бројке недовољно дефинишу квалитет успеха, а погрешке наставника су што оцењивање може унети много или мало субјективизма, да оцењује по свом личном схватању и својим мерилима.

– Вербална (дескриптивна) скала је она у којој се речима описују поједини ступњеви поседовања особине односно поједини ступњеви квалитета појаве. (Пример: процене успеха: „одличан” „врло добар” „добар” ...).

Оваквим скалама уједначавају се судови испитивача и да се потпуније дефинише сваки степен особине. Али, негативна страна је што вербална оцена квалитета није увек прецизна, јер што је код једног наставника вршни квалитет „одличан” код другог је тај квалитет „врло добар” итд.

Због тога се у пракси често комбинују вербална и нумеричка, или обе са графичком.

– Графичкиа скала је такав класер, у којем се степен изражености квалитета једне особине представљају цртежом (графички) праве линије, подељене на више једнаких дужи где свака дуж одговара једном квалитету особине, поређаних дуж линија по степену изражености квалитета, од најнижег до највишег и обратно од највишег до најнижег степена квалита. Обично се узима 5 степена као задовољавајући, јер мали број степена довољно не одређује квалитете односно лица или предмете на које се особина односи, а већи број степена квалитета (више од 5), опет омета успешно упоређивање, односно упознавање особине, односно предмета или појаве.

3. Најчешће погрешке у коришћењу скалирање као вида проверавања су, такође, вишеврсне. Ево неких:

– Погрешка општег утиска („Хало-ефекат”) јавља се када наставник, опседнут једном особином ученика, олако процењује другу особину (Пример: одличан ученик, без много труда и напрезања, добије одличну оцену и из познавања друштва);

– Логичка погрешка долази услед сличног процењивања сродне особине код 2 ученика (Пример: Запажен успех једног ученика у настави природе, захваљујући његовој уредности, радиности, стрпљивом и уредном учењу, процењује се да такав успех постиже други ученик, а он то постиже са више способности, а мање рада и утрошене радне енергије);

– Грешке централне тенденције карактеристичне су за наставнике који у оцењивању не користе екстремне вредности скале (одличан, недовољан, већ увек тежи оценама између екстрема 4, 3, 2). То је случај са наставницима који нису сигурни у свој суд просуђивања („Ја знам за 5, а ученик може знати само за мање од 5”).

– Грешка контраста условљена је степеном испитиване особине код самог испитивача. Он оцењује квалитет или особину боље или лошије, према томе да ли он ту особину или квалитет има у већој или у мањој мери (уколико је био одличан ученик, утолико ће строжије оцењивати тај квалитет код другог ученика). Његови захтеви су већи, ученици раднији и са бољим резултатима;

– Погрешке проксималности условљава фактор временског размака између 2 процењивања: Уколико је разлика мања, оцене квалитета су сличније и обрнуто. (Дакле, ако је јуче ученик добио одличну оцену из математике, има шансу да такву оцену добије из природе и друштва);

– Грешке дарежљивости и једностраности појављују се када наставник блаже оцењује ученика чији су му родитељи познаници или пријатељи, макар се трудио да буде објективан.

Скалирање није стандардизована техника, њу организује и води сам наставник, који треба да се труди да буде максимално објективан и да савесно обавља задатке правичног процењивања и вредновања ученичког рада.

Закључак

Да закључимо: настава свет око нас и природа и друштво је по много чему специфична врста наставе:

- Сложене структуре и врло сложене комплексне основе;
- Са ученицима почетних разреда основне школе у периоду кад започињу организовани процеси формирања њихових будућих личности.

Такве околности постављају високе захтеве за исправно идејно – научно психолошко као и дидактичко – педагошко обликовање ове наставе за усвајање, концепције њене сложене основе и захтева за адекватну реализацију њеног наставног процеса у пракси. У оваквом окружењу, ова наставна област, као област најчешћих најбројнијих најдубљих промена објективне стварности, тражи стална преиспитивања целокупног научног инвентара, ангажованог у овој области. То уједно показује и колики и какви се захтеви постављају пред нашег наставника, да буде спреман да успешно одговори на све изазове које ова настава поставља пред наставнике и ученике. Нека нам то, нама свима који радимо у овој области, буде наш дуг према науци и покољењима која долазе.

Литература

Гуђанс, Х. (1994). *Педагогија – темељна знања*. Загреб: Едука.

Ђорђевић, Ј. (1984). *Савремена настава, организација и облици*. Београд: Научна књига.

Ђорђевић, Ј. (1977). *Различити методички приступи у проучавању проблема моралног васпитања*. Београд: Институт за педагошка истраживања Просвета.

Ивић, И. (1984а). *Скица за једну психологију основношколских ученика*. Београд: Друштво психолога Србије.

Ивић, И. (1984б). *Психологија у настави*. Београд: Друштво психолога Србије.

- Каменов, Е. (1983). *Предшколска педагогија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Кнежевић, В. (1986). *Структурне теорије наставе*. Београд.
- Корен, И. (1989). *Како препознати и идентифицирати надареног ученика*. Загреб.
- Мандић, П. (1972). *Иновације у настави и њихов педагошки смисао*. Сарајево: Завод за издавање уџбеника.
- Продановић, Т. (1966). *Основи дидактике*. Београд: Завод за издавање уџбеника СРС.
- Ристић, Ж. (1995). *О истраживању, методу и знању*. Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Рудић, В. (1982). *Методика наставе географије*. Београд: Научна књига.
- Статкин, М. (1982). *Методика природних наука у основној школи*. Београд: Знање.
- Требјешанин, Б. и Шефер, Ј. (1991). *Мотивација ученика, Учитељ у пракси. Зборник радова, за менторе и приправнике*, Београд.
- Трнавац, Н. и Ђорђевић, Ј. (2001). *Педагогија*. Београд: Научна књига.
- Шешић, Б. (1970). *Основи логике*. Београд: Научна књига.
- *** (2002). *Квалитетно образовање за све – пут ка развијеном друштву*. Београд: Министарство просвете и спорта.
- *** (1982). *Праћење и оцењивање ученика*. Зборник радова. Београд: Завод за унапређивање васпитања и образовања.

Марина Ђурић¹

СИСТЕМ АНТРОПОГЕОГРАФСКИХ ЗНАЊА У ОСНОВНОЈ ШКОЛИ

Увод

Знајући да на младима свет остаје, наставник треба да пренесе и објасни утицаје човека на природу и на стварање добрих и лоших свеукупних промена у географској средини. Један од видова преношења знања, закона и размишљања из домена ових комплексних природа-друштво односа је кроз наставни предмет географија. „Знања до којих се доспева у савременој географији су од изузетног значаја за преображај услова људског живота и друштвених односа уопште“ (Ђорђевић, 1995).

Појам антропогеографије

Антропогеографијом су се бавили многи мислиоци прохујалог времена. Бавили су се најинтересантнијим и најзагонетнијим питањима односа природе и човека. Најзначајнији представници антропогеографског правца су Е. Рекли, Ж. Брин, Видал де ла Блаш, Ф. Рацел, Цвијић и други. Претходници правца су многи научници, од Монтеѕкјеа до Хумболта, али тек крајем 19. века су се стекли услови да настане цела научна грана антропогеографија, чији су претходници А. Хумболт и К. Ритер.

Основна идеја антропогеографије је нераздвојна повезаност између човека и природне средине. Ова повезаност се живописно одсликава у народима, земљама... „Постоји органска повезаност свих страна живота и културе народа са њиховом географском средином“ (Токарев, 1988).

Антропогеографска испитивања обухватају насељене области Земљине површине тзв. екумене. Антропогеографија се бави проучавањем компликованог друштвеног организма и расправља једну од најтежих тема које су заокупирале људски ум: утицај целокупне природе и људске творевине и особине људи.²

---

¹ Марина Ђурић, дипл. географ, Београд.

² „Дијалектички процес сазнања стварности и исконска човекова потреба за управљањем сопственим развојем и интеракцијама са географском и социјалном средином, имају у нашој историјској епоси нека обележја која се суштински разликују од свих претходних у развоју човечанства, друштва и геосфере – као арене историјског процеса, као материјалне основице и исходишта настанка и

Значај антропогеографских система у географским садржајима за основну школу

О системима антропогеографских знања данас уче ученици основних школа. То су елементарна знања која младом нараштају омогућавају разумевање функционисања окружења у којем и са којим у дијалектичком односу постају, развијају се и опстају као посебан подсистем глобалног планетарног система. Од начина разумевања зависиће њихово међусобно интерперсонално и човек –природа опхођење. То је основа њиховог даљег прилагођавања и сналажења у компликованим интеракцијским стихијским и напредним односима.

Проблематика антропогеографије је у великој мери заступљена у настави географије у основном образовању. Начин на који је представљен у уџбеницима у великој мери одсликава тренутно стање географске науке којој у великој мери фале теоријска уопштавања и дубља унутарпсихичка анализирања и закључивања. Сматрам да су данашње младе генерације можда превише оптерећене сувишним информација, набацаним чињеницама, због недостатка правог унутарњег сазнајног квалитета који одређује једну велику и напредну науку.

Ученици кроз географију упознају основне објекте, појаве и процесе у простору, њихове узрочно-последичне везе и односе, и на основу тога изграђују сопствено мишљење о свом завичају, држави, континенту и свету као целини. Ученици се оспособљавају да користе географску карту која представља основни географско средство уз помоћ којег се спајају географски простор и људска поимања и представљања истог. Ово је основни корак помоћу којег ученици практично повезују два различита света. Сазнајни домет у оквиру комплексне географске науке је веома значајна особина и обележје ове изузетно тематски разноврсне садржајне дисциплине.

Заступљеност система антропогеографских знања по разредима

У петом разреду антропогеографска знања се огледају кроз стицања знања и вештина из картографије, оспособљавања за коришћење географске карте. Затим, као оно најзначајније, разумеју потребу очувања, унапређења и заштите Земљиних сфера и комплексне географске средине

опстанка људског рода, као глобалног геосистема који нема аналогна у планетарним размерама нити у до сада нам познатом свету космичке природе“ (Радовановић, 1988).

у којој егзистира и човек. Ово су почетни кораци који их уводе у свесност неопходности хармоничног односа човека и ширег окружења.

Такође, ученици сазнају и схватају поједине елементе географске средине: температуру, падавине, висину земљишта, хидрографију и вегетацију и зависност од човека, као нераздвојивог чиниоца и елемента ове исте природне средине у којој је све напред наведено. Касније, у шестом разреду, кроз основно упознавање типова климе на Земљи, још више продубљују и проширују знања о зависности човека од природне средине. Кроз сва досадашња сазнања, ученици доживљавају природу и васиону као моћан и ипак одлучујући субјект постојања и стварања релевантних и доминантних односа и услова за живот и опстанак не само човека, него свега постојећег. Кроз тај истински доживљај, ако је дубоко утемељен и јасан, ученик кроз целокупан сазнајни школски процес неће прелазити у другу крајност. У покушају било каквог одлажења у размишљања о свемоћности човека, вратиће га у равнотежу и реалност претходно наведено. То је неминовна истина, чињеница пред којом ипак нема великих компромиса и заблуда до којих можда чак понекад и агресивно покушавају неке нове филозофске доктрине да обележе ово „Ново доба“.

У шестом разреду ученици уче како настаје земљиште и како се мења под утицајем човека. Приликом обраде ове наставне јединице, ученицима се посебно указују на негативне аспекте утицаја човека на деградацију и уништавање земљишта. Неадекватно коришћење, употреба разне хемије, промене вегетацијских покривача и друго, алармантно утиче на земљиште.

Сада први пут упознају основне појмове из географије становништва и насеља, схватају улогу природних, друштвених и привредних чинилаца и њихово јединство. Ово је моменат када се сажимају и оквирују и спајају претходна природно географска и сада конкретна антропогеографска знања. Схватају условљеност и зависност формирања и обликовања насеља на одређеним посебним географским стаништима. Условљеност између облика, распореда и броја антропогених објеката од природногеографских одлика, пре свега конфигурације терена, климе је велика. Са развојем технологије и осавремењивањем друштва и већим могућностима и моћима у односу на природу, ове зависности су све мање. Сада постоје могућности настањивања некада ненасељених делова Земљине површине, нпр водених пространава.

Ученици стичу знања о привреди, њеној подели и факторима развоја. Њихова знања о људским могућностима су сада већ на вишем нивоу. Већ могу да анализирају и самостално доносе судове о могућностима и достигнућу људске популације. Такође, схватају појам природне и географ-

ске средине и појам географске регије. Схватају да је за изучавање једног региона потребно сажимање свих претходни знања. То је све био увод за комплексно проучавање првог континента на којем су они настањени и којег треба зато прво да упознају – Европе.

Ученици упознају све друштвеногеографске и економскогеографске одлике Европе. Схватају колико је човек изменио и учинио ради напретка и бољих, комотнијих животних услова. Искористио је скоро сва расположива средства које је природа нудила. Природне резерве су све мање и људи стално налазе нове начине за опстанак и све комотније услове живота.

Кроз седми разред ученици упознају остале континенте и њихове антропогеографске елементе, утицаје човека и његову стваралачку енергију. У целокупној области, потенцира се упознавање наше планете Земље. Често су ова знања дескриптивна, испуњена често мање битним подацима, набрајањима, цифрама које се тако лако памте, али и заборављају.

Питање је како олакшати прихватање свих тих антропогеографских података који су заиста сувопарно набрајани, због саме њихове природе и немогућности кроз скромна материјална средства да се адекватније и корисније приближе овом узрасту. Требало би чешће организовати обиласке разних насеља, предела, значајних антропогеографских објеката. Све то изискује велике новчане издатке. Зато све остаје на маштовитости, креативности и сналажењу самих наставника. Ту се поставље и питање колике су њихове реалне могућности?

Упознавајући континенте ученици стичу сазнања о разним народима и религијама што је основа за разумевање разноврсности антропогеографских система и развијање толеранције и симпатија према тако различитим и по многим особеностима колико одбојних толико и примамљивих карактеристика. Развијање толеранције и љубави према целој планети, па самим тим и према свим житељима исте могуће је само кроз познавање и разумевање. То је водећи императив антропогеографије у основној школи! Свако деградирање и развијање мржње доводи до катастрофалних, неизлечивих последица по нашу планету. Зато сматрам да је управо овој тематици, међусобном упознавању различитих раса, народа, религија потребно посветити много, много већу пажњу у самим уџбеницима. Није потребно да деца од политичара сазнају о другим културама. Школа је ту да ученике на време образује и заштити од експлоатације било ког вида!

Кроз осми разред ученици упознају своју земљу и детаљно изучавају све антропогеографске елементе. Ослањајући се на претходно стечена знања и умења ученика настава географије омогућава тумачење и разумевање сложених друштвеногеографских промена и процеса у нашој држави, на Балканском полуострву, Европи и свету.

Кроз изучавање свог краја, ученици посебно схватају и разумеју закономерни развој географске средине као резултат интеракције природних појава, процеса и човека. Упознаје се културна баштина наше земље. Развијају осећање социјалне припадности и привржености сопственој нацији и култури и активно доприносе очувању и неговању националног и културног идентитета. Такође развијају међусобно уважавање, сарадњу и солидарност између припадника различитих социјалних, етничких и културних група.

Кроз целокупне садржаје уче се подржавању међународне интеграције наше земље. Нико, па ни држава не опстаје дуго сама. Потребни су стални контакти и узајамна помагања и заједничка сагледавања даље будућности ширег подручја, ван сопствених граница.

Закључак

Систем антропогеографских знања у основној школи је веома разноврстан и успева да заокружи комплексно међудејство човека и природе. Природа је та која пружа могућности, а начин на који ће то искористити човек као свесно биће којем су дозвољене и отворене широке лепезе деловања су на њему самом да одлучи. Човек треба да постигне умереност у свом деловању. Сваки екстремизам се касније испољи као незадовољавајући и често штетан. Образовање постаје најважнији и најсложенији чинилац савременог друштва. Школско образовање утиче на креирање света, комуникације и толеранције међу људима. Посебна је потреба савременог света ка глобализацији друштвених захтева и истицању заједничких вредности неопходних за живот у мултиетничком, мултикултурном и мултијезичком друштву. Зато је улога антропогеографије у образовању будућих свестраних, хармоничних личности са развијеном социјалном и естетском културом веома значајна. И да завршимо реченицом Ј. Цвијића: „Све друго осим мисли о срећи човечанства постало ми је споредним, јер никакав други живот није ме интересовао осим будућега који ће усрећити људе“.

Литература

- Радовановић, В. (1957). Цвијићева антропогеографска испитивања. У: *У спомен тридесетогодишњице смрти Јована Цвијића*. Београд: САНУ.
Цвијић, Ј. (1987). *Антропогеографски списи*. Сабрана дела, књ. 4, Београд.

- Радовановић М. (1988). Становништво као аутономни би социјални и географски систем. *Зборник радова САНУ*, 40.
- Токарев, С. А. (1988). *Научна методологија Јована Цвијића и антропогеографски правац у западноевропској науци*. Београд.
- Комленовић, Ђ. (2004). *Корак до савременог образовања*. Београд: Српско географско друштво.

Enver Aydın Kolukisa¹
Elif Aladağ²

THE USE OF AERIAL PHOTOGRAPHS IN GEOGRAPHY EDUCATION

Introduction

As the teachers of geography, we are able to draw upon a very rich variety of resources. The resources that we use and the ways we use them help us to bring what we teach alive. They have also an important influence on pupils' interest and motivation to learn. The quality and suitability of the resources that we select and the ways they are used by pupils are the critical factors influencing whether the learning is successful or not (Lambert & Balderstone, 2001). There are rich variety of resources geography teachers can use at their lessons. Aerial photography is one of the effective resources for teaching geography.

What is aerial photograph?

Aerial photograph is a term used for photographs taken from a plane. Maps are prepared using aerial photographs, and they also provide help in gaining knowledge about the field such as its use, surface structure, vegetation and cultural evidence. Due to these qualities aerial photographs are used in fields like erosion control, hydrographs, forestry, archaeology, geology, planners etc. In physical and human geography, aerial photographs are also used as tools (Bilgin, 1983).

Aerial photography is almost as old as photography itself. The first use of camera to record the view from above occurred in 1858 when Nadar, a loft in a balloon, took a photograph of French chateau below him. Realizing the value and uniqueness of the view, he produced a series of photographs of Paris, which he sold to the public. Over the years a number of various methods have been employed to capture the eagle's view (Eller, 2000).

Until recently, the majority of aerial photographs were taken for the information they could provide. Engineering, construction, mapping and surveying all rely heavily upon the camera's ability to provide an impartial representation of the earth. This is known as photogrammetry, with the addition of rocket and satellite imagery, has become the science remote sensing (Eller, 2000).

---

¹ Enver Aydın Kolukisa, Assoc. Prof. Dr., Gazi University, Gazi Faculty of Education Ankara, Turkey.

² Elif Aladağ, Res. Assist., Gazi University, Gazi Faculty of Education Ankara, Turkey.

There are three basic compositions which are used for aerial photographs (Eller, 2000; Bilgin, 1983):

a) *Vertical Aerial Photographs*: Taken from an angle of pointed straight down and with all four corners equidistant from the film plane, producing a map-like perspective. A vertical format has the advantage of providing a readable scale to the photograph. It covers relatively small area.

b) *High Oblique Aerial Photographs*: Taken from an angle of approximately 70 degrees off the vertical axis. These photographs include the horizon and the sky. It covers a very large area. This is the view most people associate with looking out of an airplane window.

c) *Low Oblique Aerial Photographs*: Taken from an angle of approximately 40 degrees off the vertical axis. In comparison to high oblique, corruption is less in low oblique. When a wider area needs to be covered this type of photographs are taken. High oblique photographs can be taken from lower altitudes.

Geography Education and Aerial Photographs

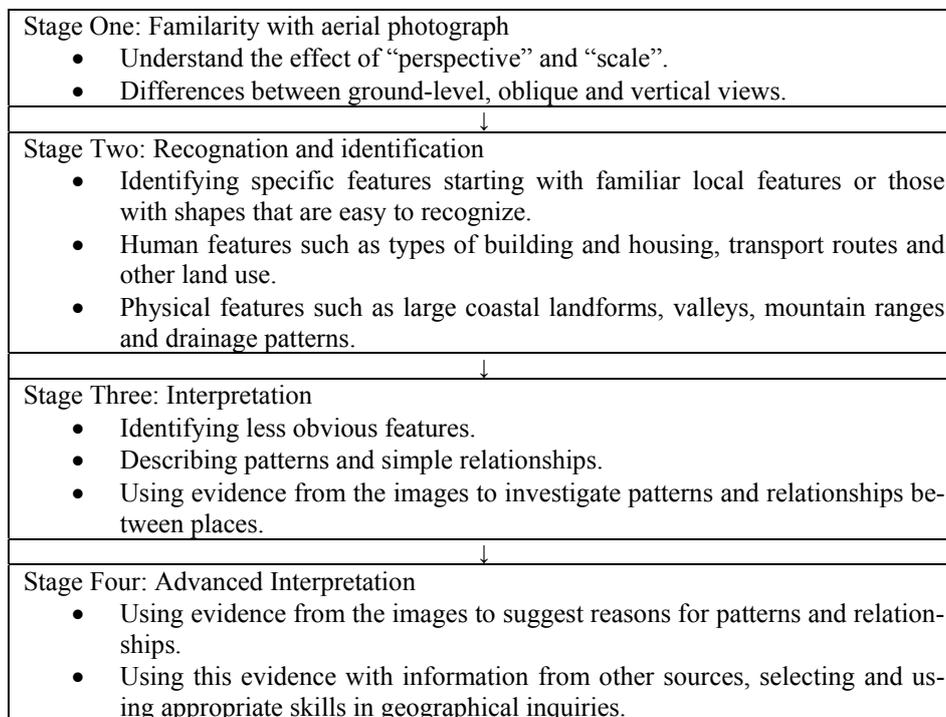
Aerial photographs are effective tools for geography education. It is possible for students to find aerial photographs of the local areas and those others anywhere in the world related to the subject they study. They provide an incredible amount of detail—some at 1 meter or even at 1 foot resolution – for students to examine everything from the land use patterns in their own community for urbanization, afforestation, deforestation, river deltaic processes, glacial retreat, and other processes around the country and around the world (Kerski, 2006).

Students should be helped to understand the important elements of aerial photographs if they will be able to use these resources effectively. The effect of perspective will influence the shape and spatial arrangement of features viewed in a photograph. The scale is calculated as the ratio of the focal length of the lens to the altitude of the aircraft. For example, a 5 cm (2 inch) lens on a camera photographing from an altitude of 500m would be expressed as a scale of 5/50000 or 1/10000. The effect of scale means that, as the scale of a photograph becomes smaller it becomes more difficult to identify the details of features. Whereas the scale of a map is consistent over the whole map, the scale of the photograph varies with distance from the camera. Students often overestimate the size of areas shown on a photograph when they are comparing it with a map, so it is useful to get them to measure the distances across the various components of the area shown on the photograph using the scale on the map (Lambert & Balderstone, 2001).

For pupils who are unfamiliar with aerial photographs, a useful strategy to illustrate the effect of perspective is to start with ordinary ground level photographs before moving on to investigate the different perspectives shown in

oblique and vertical aerial photographs. Although aerial photographs have some similarities with regular photos, they are some differences: (1) objects are portrayed from an overhead position most people are unaccustomed to seeing. In fact we cannot see the world totally vertically even from a plane. So it is possible for students to see from a different angle. When observed from very high points mountains and hills are seen flat, while rivers are exactly like the map. Very often, infrared wavelengths are recorded; (2) Photos are taken at scales. This helps to cover a wider surface area, which than helps students to see the area they study as a whole.

Once pupils comprehend these elements of aerial photographs, they should be given a variety of opportunities to practise and to develop their skills in interpreting these photographs progressively. Figure 1 attempts to summarize a possible approach to the progressive development of these skills.

Figure 1. – Progression in the development of skills used to interpret aerial photographs (Lambert & Balderstone, 2001)

Aerial Photographs And Maps

There is an important link between maps and the use of aerial photographs. Both type of material can help pupils to develop the concepts of loca-

tion, direction, plan view and distance (Foley&Janikoun,1996). Although maps and aerial photos have some similarities, aerial photographs are not maps. The principal difference is that they show everything from above, not just these phenomena which the cartographers select to the map. This includes ephemeral and transitory features such as traffic, snow and smoke. Neither the photographs have conventional symbols nor boundaries nor placename labels. There are other, more subtle differences, too. Consider an aerial photograph taken with the camera pointing directly downwards the Earth. The only truly overhead part of the photograph is in the centre; the other edges present a view at least to some extent from the side. This means that even with a vertical aerial photograph you can see the sides of buildings the further you look from the centre of the photograph. A map, on the other hand, always shows a view directly from above, no matter where on the map you look (Wiegand, 1993).

Plester et al. (2003), compared children's map use and photograph use. In that experiment the children were better at using a photograph, and if they saw a photograph before using a map, this improved their later performance with a map. This pattern of result supports the suggestion that young children would benefit from working with aerial photographs before they start working with maps.

Because using aerial photographs requires some of the skills involved in map using, Rifle (1969) and Muir (1969) suggested that mapwork can be successfully introduced via aerial photographs (Wiegand, 1993). A topographic map may be obsolete because it was compiled many years ago. A recent aerial photograph shows any changes that have taken place since the map was made. It provides a current pictorial view of the ground that no map can equal. For this reason, maps and aerial photographs complement each other. It provides a permanent and objective record of the day-to-day changes with the area. More information can be gained by using the two together than by using either alone.

Understanding of Aerial Photographs Through The School Years

Aerial photographs have long been an important resource for geography education. But it is claimed that recognizing features on photographs involves being able to undertake fairly complex mental operations such as adopting a view from above, reducing one's three-dimensional view of the world to a two-dimensional one, mentally reducing the scale of the environment and then abstracting it into semi-iconic symbols (Wiegand, 1993). Aerial photographs are used with the assumption that children can understand such photographs from about seven or eight years of age. The assumption grows out of the classic view of Piaget and Inhelder (1956) that children from this age will be reliable in making the mental transformations of scale and perspective that are necessary for understanding an

aerial photograph (Plester et al., 2003). There are many studies about the use of aerial photographs in early stages of geography education for young learners.

Many studies (Spencer, 1980; Walker, 1980; Mc Gee, 1982; Matthews, 1985; Blades ve Spencer, 1986; Bluestein ve Acredolo, 1979) have demonstrated that children have substantial mapping abilities at ages before that of school entrance (Blaut, 1997).

Stea and Blaut (1997), have shown that 5-6 year old children can read black and white vertical aerial photographs. However, they also put forward some criterions for the aerial photographs that can be used with this age group:

- The scale of the aerial photograph must be large so that a child would be able to recognize individual landscape features known previously from a ground view: scales on the order of 1:2,000 to 1:7,000.

- They suggested the use of aerial photographs of familiar areas, if this can be obtained, such as school, neighbourhood etc.

Plester et al. (2002), showed black-white vertical and oblique aerial photographs to 4-5 year old students. Children gave mostly correct answers to the questions about free response identification of features, location of photographer, identification of the represented space, location of features in the environment and self location on the photograph. The results of the experiment showed that pre-schoolers can use an aerial photograph as a map in complex real world contexts. Previous researchers only asked children to describe what they could see in the photograph. In this study children not only had to interpret what they could see but they were also asked to relate the photograph to the environment. In this way they demonstrated that young children can appreciate an aerial photograph as a representation of real place. This research also supported previous researchers (Blades et al., (1997); Liben & Yekel (1996) who have also found that children understand oblique aerial photographs better than vertical aerial photographs. So it is suggested to use oblique aerial photographs at preschool students' teaching.

Blades et al. (1998), investigated the mapping abilities of four-year-old children in England, South Africa, Iran, Mexico, USA. They used a methodology involving air-photo identification and simulated navigation on an air photo. The results show that essential mapping abilities (perspective and scale transformations) are well developed by the age of four in these cultures. The crucial finding is that four-year-olds in all five cultures demonstrated an ability to interpret a map-like model, an aerial photograph, in the sense of being able to perceive that a downwardlooking, scale-reduced image of a landscape is a representation of a landscape.

Some researchers (Mc Cleary & Blaut, 1970; Blaut & Stea, 1971; Spencer, Harrison and Darvizeh, 1980) have claimed that children as young as three years have some understanding of aerial photographs as representations of real spaces (Plester, Richards, Blades & Spencer, 2002).

However, some researchers oppose to the opinion of preschool children to be able to understand and use aerial maps. Libens and Downs (1987, 1989, 1991, 1994), state that perspective and scale are important skills in understanding aerial photographs and that these skills are not developed in preschool children. They can be used with 2nd and 3rd grade students (Blaut, 1997 & Plester et al., 2002).

Muir (1970), Hart (1970) and Anderson (1985) have demonstrated that air photos can be used in the elementary-school curriculum (Blaut, 1997). In the UK national geography curriculum, aerial photographs are a recommended resource for seven- to eight-year-old children. According to this curriculum children have to be able to “identify familiar features on photographs and pictures (level 2) and “identify features on aerial photographs (level 3). For level 4, children have to be able to relate a map and aerial photograph of the same place by identifying features common to both. The sequence is clear therefore: identify familiar features first at ground level, then proceed to the view from overhead and then relate this to the maps (Wiegand, 1993).

Advantages and Disadvantages of Using Aerial Photographs in Geography Education

Some advantages of aerial photographs in geography education are:

- Aerial photographs provide the opportunity for students to see the area from any part of the world from bird’s eye view.
- An aerial view can show the relationship between the buildings and the landscape better than a ground level view.
- Using aerial photographs improve students’ map using skill.
- Aerial photographs can open students eyes to the new perspectives and increase their awareness of the world around them.
- Aerial photographs are a the powerful tools for studying the earth's environment.
- Aerial photographs that were taken in the past are useful in historical geography or in teaching the changes that occurred in a period of time, for example in showing how human and physical geography of an area can change.
- Historical aerial photographs are one of the most powerful tools for environmental monitoring. Analysis of aerial photographic data can be as simple as the creation of overlay maps spanning multiple eras or as complex as the computation of three-dimensional surface changes over time (Paine and Kiser, 2003:379).

Besides these benefits, aerial photographs have also limitations. For example, if there are companies that provide aerial photographs, they provide them expensively. However, if we think that once it is bought we can use it for a

long time, than we may be able to ignore the cost. In recent years aerial photographs with high resolutions, of many different areas are being published on the internet. Thus both teachers and students can benefit from them.

Another limitation is ground features which are difficult to identify or interpret without symbols in aerial photographs. Ground features are often obscured by other ground detail as, for example, buildings in wooded areas. Because of a lack of contrasting colors and tone, an aerial photograph is difficult to use in poor light.

Activities Using Aerial Photographs

Geography teachers and students can use aerial photographs in many ways and in many subjects. Here are some suggestions to encourage the use of aerial photographs in geography education.

Activity 1. Take photos around your school building and ground-side view, oblique view and plan. Have them mounted for young infants to talk about and identify. Recognizing familiar objects from unfamiliar angles-brick bonding, manhole covers, corners of buildings, the pond, seats – help develop the idea of oblique and plan view (Foley & Janikoun, 1996). Talking about the criteria in defining these objects has always been beneficial. These "basic elements" can aid in identifying objects on aerial photographs (Crum, 2000):

Tone (also called Hue or Color): Tone refers to the relative brightness or color of elements on a photograph. It is, perhaps, the most basic of the interpretive elements because without tonal differences none of the other elements could be discerned. For example woodland is usually dark green.

Size: The size of objects must be considered in the context of the scale of a photograph. The scale will help you to determine if an object is a stock pond or big lake. Factories are usually larger than houses.

Shape: Refers to the general outline of objects. Regular geometric shapes are usually indicators of human presence and use. Some objects can be identified almost solely on the basis of their shapes. Buildings are usually regular.

Texture: The impression of "smoothness" or "roughness" of image features is caused by the frequency of change of tone in photographs. It is produced by a set of features too small to identify individually. Grass, cement, and water generally appear "smooth", while a forest canopy may appear "rough".

Pattern (spatial arrangement): The patterns formed by objects in a photo can be diagnostic. Consider the difference between (1) the random pattern formed by an unmanaged area of trees and (2) the evenly spaced rows formed by an orchard.

Shadow: Shadows aid interpreters in determining the height of objects in aerial photographs. However, they also obscure objects lying within them.

Site: Refers to topographic or geographic location. This characteristic of photographs is especially important in identifying vegetation types and landforms.

Association: Some objects are always found in association with other objects. The context of an object can provide insight into what it is. For instance, a nuclear power plant is not (generally) going to be found in the midst of single-family housing.

Activity 2. Build up a collection of postcards. Some of them will often show oblique coastal views, oblique views taken from towers or high view-points. Children can discuss and identify geographical features freely or with your guided questions. Finally progress to vertical aerial photograph use. Figure 2 shows a range of activities which can be undertaken using vertical aerial photographs (Foley & Janikoun, 1996).

Use with familiar oblique or side view photos to link photo to location on aerial photo <i>Key Question: Can you locate roughly where this photo was taken?</i>	Overlay it with alpha-numerical grid to locate features <i>Key Question: Where is our school?</i>
Use aerial photograph to match up features <i>Key Question: Is this building really a school?</i>	Practise compass directions <i>Key Question: Which way do you travel to get to the school?</i>
Draw a map Freehand (or some scale) by using an overlay-select out certain information according to map purpose <i>Key Question: Can you show why the town grew up here?</i>	Measure distance <i>Key Question: How far is it from our school to the library? Measure in "ruler" distance or use scale according to maths ability.</i>
	Plan a route <i>Key Question: How do we get from our school to the library</i>
Identify changes on photo from personal experience <i>Key Question: This photo was taken in 1990. Was the market built then?</i>	Map the land-use Linear land use – road, rail Networks <i>Key question: Is this place easy to get to?</i> Spatial land use – housing areas, fields, woods
Talk about features <i>Key Question: What is this?</i>	<i>Key Question: Is there more settlement than green space in our environment?</i>

Figure 2. – Using a vertical aerial photograph (Foley & Janikoun, 1996)

Activity 3. Geography educators and their students can use the aerial photographs to analyze human and physical processes across the Earth's surface, from across the country to right in your own neighborhood. Example questions include the following (Kerski, 2003):

1) Land Use: What is the land use like in your neighborhood? In your region? How does it compare to land use elsewhere in your country? Why? What influence do population, climate, proximity to coastlines, and other phenomena have on land use? Why?

2) Landforms: What type of landforms exist in your neighborhood? In your region? How do they compare to landforms elsewhere in your country? Why? What influence do climate, geology, rivers, ancient and current processes, proximity to coastlines, and other phenomena have on landforms? Why and how? Examine the following landforms in your region and in other regions: plains, floodplains, alluvial fans, oxbow lakes, deltas, braided streams, intermittent streams, glaciers, glacial valleys, eskers, kames, moraines, coastlines, ancient lakes, cirques, buttes, mesas, lava flows, sand dunes, karst topography, rolling hills, mountains, valleys, swamps, marshes, lakes, and other landforms. How are these features evident on the topographic maps and aerial photographs? What will the landscape look like 10, 100, or 500 years from now?

3) Population: Can you estimate the population in the map or photograph of your neighborhood? In your region? How does it compare to population elsewhere in the United States? Why is it similar or different? What influence do land use, climate, perception, and other phenomena have on population? Why?

4) Urbanization: What type of dwellings do people live in around your area? How do these dwellings compare in size and density to those in other parts of your city? How do these dwellings compare to those in other urban areas? Why? What influences the size and density and type of dwellings?

5) Scale. How much terrain is visible (in square miles or square kilometers) at a resolution of 1, versus 2, 8, or 16 meters? How does the amount of detail change as the scale changes? What is the best scale to view a glacier? A school building? A river delta? A city? Why? How does the resolution of the aerial photographs compare to the topographic maps? What is the maximum that you can zoom in on an aerial photograph versus a topographic map?

6) Seasons: Examine some aerial photographs taken in summer versus winter, spring, and fall. What are the differences, in vegetation and sun angle, for example? Why do they exist? What would your area look like during the other seasons?

7) GIS uses: With a GIS, you can use these maps and images as base maps behind your fieldcollected coordinates from a GPS (Global Positioning System) receiver. You could also drape the maps and aerial photographs on a 3D digital elevation model (DEM) to visualize the Earth as it truly exists, in three dimensions.

Conclusion

Aerial photographs are important tools in geography education. It increases students' interest to the lesson and their analysis skills. They help students

to see the world from different perspectives and they are powerful tools for studying the Earth's environment. Aerial photographs can be used in teaching population, settlements, vegetation, landscapes etc. Matter in geography lessons. In the conducted studies it has been seen that aerial photographs increase children's map using skills and improve understanding and usage of aerial photographs for children of school age. Thus, it is beneficial to start using aerial photographs beginning from primary school stage while teaching geography.

References

- Bilgin, T. (1983). *Genel Kartoğrafya*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Blades, M., Blaut, J. M., Darvizeh, Z., Elguea, S., Sowden, S., Soni, D., Spencer, C., Stea, D., Surajpaul, R. and Uttal, D. (1998). A Cross-Cultural Study of Young Children's Mapping Abilities. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 23, Page 269 - June.
- Blaut, J. M. (1997). The Mapping Abilities of Young Children. *Annals of the Association of American Geographers*, 87 (1), 152-158.
- Crum, S. (2000). *Aerial Photography and Remote Sensing*. [www.colorado.edu/geography/gcraft/notes/remote/remote_f.htm] (2006, December 6).
- Eller, R. (2000). *Secrets of Successful Aerial Photography*. Buffalo: Amherst Media, Inc.
- Foley, M. And Janikoun, J. (1996). *The Really Practical Guide to Primary Geography*. Cheltenham: Nelson Thornes.
- Kerski, J. (2003). *USGS Topographic Maps and Aerial Photographs from Ter-raserver*. [http://education.usgs.gov/common/lessons/maps_and_aerials.pdf] (2006, December 4).
- Kerski, J. (2006). *Isn't That Spatial*. [http://education.usgs.gov/common/lessons/historical_topos_aerials_part2.pdf] (2006, December 4).
- Kiser, J. D. and Paine, D. P. (2003). *Aerial Photography and Image Interpretation (2nd edition)*. John Wiley and Sons.
- Kolukisa, E. A. (2000). *Matematik Coğrafya*. Ankara.
- Lambert, D. and Balderstone, D. (2001). *Learning to Teach Geography in the Secondary School.: A Companion to School Experience*. London: Routledge.
- Plester, B., Richards, J., Blades, M. and Spencer, C. (2002). Young Children's Ability To Use Aerial Photographs As Maps. *Journal of Environmental Psychology*, 22 , 29-47.
- Plester, B., Blades, M. and Spencer, C. (2003). Children's Understanding of Aerial Phtographs. *Children's Geographies*, 1 (2), 281-293.
- Wiegand, P. (1993). *Children and Primary Geography*. London: Cassell.

Enver Aydın Kolukisa¹
Nihal Balođlu Uđurlu²

THE IMPORTANCE OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN THE FIELD OF EDUCATION

Introduction

The concept of sustainable development is an important milestone in the environmental theory because it posits how society itself should be organized, and not simply why certain environmental protections should be adopted or how they can be best implemented. This ambitious interpretation is widely shared by business leaders, policy activists, and academics alike. Of course, just how much social and economic change is necessary to achieve sustainability depends upon how “unsustainable” one believes the present to be. Many advocates of the idea clearly believe that the present will be quite unsustainable and thus are prepared for radical change (Taylor, 2002).

What Is Sustainable Development?

It would be reasonable to explain what the concept of sustainable development is, in order to understand why it is important. Sustainable development, as a concept, emerged in the 1970’s simultaneously with the increasing industrialisation. Especially simultaneously with the report called “Collective Future” published by the World Environment and Development Commission in 1987, the concept of sustainable development, which has the principle of increasing development in consideration with the environment, attracted a lot of attention (Ercořkun, 2005)

The Brundtland Commission’s brief definition of sustainable development as the “ability to make development sustainable – to ensure that it meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs” is surely the standard definition when judged by its widespread use and frequency of citation. The use of this definition has led many to see sustainable development as having a major focus on intergenerational equity. Although the brief definition does not explicitly mention the environment or development, the subsequent paragraphs, while rarely quoted, are clear. On development, the report

---

¹ Enver Aydın Kolukisa, Assoc. Prof. Dr., Gazi University, Gazi Faculty of Education Ankara, Turkey.

² Nihal Balođlu Uđurlu, Res. Asist., Gazi University Gazi Faculty of Education Ankara, Turkey.

states that human needs are basic and essential; that is economic growth—but also equity to share resources with the poor—is required to sustain them; and that equity is encouraged by effective citizen participation (Kates v.d., 2005).

One of the most important things to support the vision of sustainable development was seen with the Rio Peak in 1992. Rio Peak, the largest meeting ever with a participation of 172 countries as well as our country, is a meeting where the participants approved of social and economical structures, by means of globalisation, to be achieved in consideration with the environmental values and the principles of the sustainable development. The results of the sustainable development were published with a declaration AGENDA 21 (Demirayak, 2002).

The *Rio Declaration on Environment and Development* flashes out the definition by listing 18 principles of sustainability (McKeown, 2002):

- People are entitled to a healthy and productive life in harmony with nature.
- Development today must not undermine the developmental and environmental needs of the present and future generations.
- Nations have the sovereign right to use their own resources, but without causing environmental damage beyond their borders.
- Nations shall develop international laws to provide compensation for the damage resulted from the activities under their control which cause to areas beyond their borders.
- Nations shall use the precautionary approach to protect the environment. Where there are threats of serious or irreversible damage, scientific uncertainty shall not be used to postpone cost-effective measures to prevent environmental degradation.
- In order to achieve sustainable development, environmental protection shall constitute an integral part of the development process, and cannot be considered in isolation from it. Eradicating poverty and reducing disparities in living standards in different parts of the world are essential to achieve sustainable development and meet the needs of the majority of people.
- Nations shall cooperate to conserve, protect and restore the health and integrity of the Earth's ecosystem. The developed countries acknowledge the responsibility that they bear in the international pursuit of sustainable development in view of the pressures their societies place on the global environment and of the technologies and financial resources they command.
- Nations should reduce and eliminate unsustainable patterns of production and consumption, and promote appropriate demographic policies.
- Environmental issues are best handled with the participation of all concerned citizens.
- Nations shall facilitate and encourage public awareness and participation by making environmental information widely available.

– Nations shall enact effective environmental laws, and develop national law regarding liability for the victims of pollution and other environmental damage. Where they have authority, nations shall assess the environmental impact of proposed activities that are likely to have a significant adverse impact.

– Nations should cooperate to promote an open international economic system that will lead to economic growth and sustainable development in all countries. Environmental policies should not be used as an unjustifiable means for restricting international trade.

– The polluter should, in principle, bear the cost of pollution.

– Nations shall warn one another about natural disasters or activities that may have harmful trans-boundary effects.

– Sustainable development requires better scientific understanding of the problems. Nations should share knowledge and innovative technologies to achieve the goal of sustainability.

– The full participation of women is essential to achieve sustainable development. The creativity, ideals and courage of youth and the knowledge of indigenous people are needed too. Nations should recognize and support the identity, culture and interests of indigenous people.

– Warfare is inherently destructive of sustainable development, and nations shall respect international laws protecting the environment in times of armed conflict, and shall cooperate in their further establishment.

– Peace, development and environmental protection are interdependent and indivisible.

– In order to achieve the aim of providing sustainable development, both nation wide studies by governments, and international studies by political and social organisations are being conducted. According to the Agenda 21 the main aims set by the Council of European Union, one of the most important political associations, are (Council of The European Union, 2006):

1. **Environmental Protection.** Safeguard the earth's capacity to support life in all its diversity, respect the limits of the planet's natural resources and ensure a high level of protection and improvement of the quality of the environment. Prevent and reduce environmental pollution and promote sustainable consumption and production to break the link between economic growth and environmental degradation.

2. **Social Equity and Cohesion.** Promote a democratic, socially inclusive, cohesive, healthy, safe and just society with respect for primary rights and cultural diversity that creates equal opportunities and combats discrimination in all its forms.

3. **Economic Prosperity.** Promote a prosperous, innovative, well-knowledged, competitive and eco-efficient economy which provides high living standards and full and high-quality employment throughout the European Union.

4. **Meeting Our International Responsibilities.** Encourage the establishment and defend the stability of democratic institutions across the world, based on peace, security and freedom. Actively promote sustainable development worldwide and ensure that the European Union's internal and external policies are consistent with global sustainable development and its international commitments.

One of the most effective ways of ensuring we appreciate the importance of sustainable development is through the education process. Clearly it cannot start very soon, it must be ongoing and it must provide us all with consistent messages. It is vital that all of our young people are educated for sustainable development because they are our future. If they fully understand the issues and act upon them they will build our future based on justice and respect, respect for all people and for all living things! A lack of understanding of issues or a rejection of them will lead, quite frankly and bluntly, to a no future at all (Davidson, 2003).

Education for Sustainable Development

Education at all levels can shape the world of tomorrow, equipping individuals and societies with the skills, perspectives, knowledge and values to live and work in a sustainable manner (UNESCO, 2003). For this reason, it is a must that sustainability is adapted to the field of education. Alberta and Manitoba have emphasized the importance of education and training in Sustainable Development Strategies. This can include strategies for sustainable agriculture, sustainable forestry practices, natural resource management, and other sectors of the economy. The concept of life-long learning has been raised as a key thrust to achieve sustainability. But changes in education and training are necessary to meet the demands of the 21st Century. Learners will require new ways of thinking, new attitudes and skills to creatively address complex issues and opportunities related to over-population, skill shortages, disease, poverty, environmental degradation, climate change, the depletion of the ozone layer, uneven distribution of resources, and other interrelated issues. Learners will require a greater understanding of the interdependence of the economy, environment, and social issues; understanding of interrelationships and systems by thinking, consensus building, and decision-making; and the ability to identify both sustainable and unsustainable practices. People will be challenged to envision a sustainable future, so that they will know what to aim for and can think through the consequences of their behaviour and actions (Council of Ministers of Canada, 1999).

Briefly, education for sustainable development is about (Corbett, 2005):

- The interaction and interdependence of society, economy and environment
- The needs of both present and future generations
- The local and global implications of lifestyles choices

Origin of Education for Sustainable Development

The education for sustainable development first took place in the 36th section of the Agenda 21. This laid an important foundation to plan education for sustainable development over the world. Later the UN expanded the chapter and made it more specific and appointed Unesco as responsible for coordinating education for sustainable development within the UN organization. The Millennium Declaration of 2000 contained goals relating to the promotion of sustainable development, global partnership, and equality and quality of education. At the UN World Summit on Sustainable Development, held in Johannesburg in 2002, the programme of action emphasized the special role of education and defined education and training as decisive factors in the promotion of sustainable development. The United Nations has declared the years 2005–2014 as the Decade of Education for Sustainable Development. The goal is to have sustainable development in the educational system of every country within the decade. The strategy aims to reinforce the role of sustainable development in regulations concerning education and integrate sustainable development in all education and in the operational culture of schools (Finnish National Commission on Sustainable Development, 2006)

The Importance Education for Sustainable Development

Education for Sustainable Development prepares people of all walks of life to plan for, cope with, and find solutions for issues that threaten the sustainability of our planet. Many of these key issues were identified at the Earth Summit in Rio de Janeiro and further reaffirmed by the World Summit on Sustainable Development (WSSD) in Johannesburg, South Africa, in 2002. Understanding and addressing these global issues of sustainability that affect individual nations and communities are at the heart of Education for Sustainable Development. These issues come from the three spheres of sustainable development – environment, society and economy. Such issues are highly complex and will require broad and sophisticated educational strategies for this and the next generation of leaders and citizens to find solutions (UNESCO, 2005).

Some of the important qualities of the education for sustainable development are (Karma, 2006):

- Interdisciplinary and holistic: learning for sustainable development embedded in the whole curriculum, not as a separate subject;
- Values-driven: sharing the values and principles underpinning sustainable development;
- Critical thinking and problem solving: leading to confidence in addressing the dilemmas and challenges of sustainable development;

- Multi-method: word, art, drama, debate, experience, different pedagogies for modelling processes;
- Participatory decision-making: learners participate in decisions on how they are to learn;
- Applicability: learning experiences are integrated in day to day personal and professional life; and
- Locally relevant: addressing local as well as global issues, and using the language(s) which learners most commonly use.

Education for sustainable development has four major truths(United Nations General Assembly and UNESCO, 2003):

Promotion and improvement of basic education. Access to basic education remains a problem for many, especially girls and illiterate adults. The quality of basic education must improve to focus on imparting knowledge, skills, values and perspectives throughout a lifetime that encourage and support citizens to lead sustainable lives.

Reorienting existing education programmes. Rethinking and revising education from nursery school through university to include more principles, knowledge, skills, perspectives and values related to sustainability in each of the three realms – social, environmental, and economic – is important to our current and future societies. This should be done in a holistic and interdisciplinary manner. The best chance of success of education for sustainable development lies not in a separate programme but in embedding its vision within other initiatives.

Developing public understanding and awareness of sustainability. To make progress towards more sustainable societies requires a population that is aware of the goals of sustainability and has the knowledge and the skills to contribute towards those goals. Informed citizenry and knowledgeable consumers can help communities and governments to enact sustainability measures and move towards more sustainable societies.

Training. All sectors of the workforce can contribute to local, regional and National sustainability. The development of specialized training programmes to ensure that all sectors of the workforce have the knowledge and skill necessary to perform their work in a sustainable manner have been identified as the critical components of education for sustainable development.

The goals of education for sustainable development are (Londroos, 2006):

- To enhance the understanding of the connection between human welfare, ecoeffectiveness of the economy, and protection of the environment
- To enhance the understanding of our cultural heritage, of different cultures, preconditions for trust between human population groups, and justice
- To increase people’s readiness to notice changes taking place in the environment, society, human welfare, and to work out their causes and consequences

- To bring about changes in daily practises and to cause people to commit to a sustainable way of life
- To increase readiness and motivation to be active, participating citizens, members of the work community, and members of the other communities
- To provide vocational skills in different fields of vocational education, creating opportunities for making each branch of industry more sustainable

Education for sustainability also demands to have an awareness of how the global system works and how all the parts are interconnected. This entails having a deep concern about the welfare of the planet, its ecosystems, its culture and its people. It is important for people to understand that they are part of the nature and we are part of a larger system. Therefore, we need to view our problems holistically (Qablan, 2005).

In the past decade or so, there has been an increasing focus of attention on the environment, not just from environmental groups but also in the media, in politics and among the general public. The Rio summit on the Environment in 1992 and Agenda 21 urged individuals and communities to think of themselves as 'global citizens' and stressed the central place of education in the promotion of sustainable development. Education in this context is described as 'holistic, experiential and egalitarian' (Peacock, 2004).

Importance of Global Citizenship Education for Sustainable Development

The Johannesburg Earth Summit in September 2002 provided an excellent opportunity to raise teachers' and pupils' awareness about global citizenship and to engage them in in-depth studies of local environmental issues that make the link between local and global issues explicit. The creation of a curriculum development project based around the Earth Summit also provided a tangible exemplification to enhance teachers' understanding of education for sustainable development (Scrivener, 2003).

Education for sustainable development and global citizenship is about (Evans, 2005); "the links between society, economy and environment and between our own lives and those of people around the world; the needs and rights of both present and future generations; the relationships between power, resources and human rights; the local and global implications of everything we do and the actions that individuals and organisations can take in response to local and global issues".

The examples below can be given to the dimension of the global citizenship in education for sustainable development (Summers and Kruger, 2003):

- Things can be done to make the school environment better for animals, plants and ourselves, e.g. creating a 'wild' area or planting 'butterfly-friendly' plants

- Children can co-operate with others to take energy-saving measures in school
- Individuals can make a difference to the problem of waste by using the ‘4 Rs’ (reduce, reuse, repair, recycle)

Around a third of teachers feel that there are benefits for learners in following a programme in Education for Sustainable Development Global Citizenship. Teachers who feel that there are benefits, identify them as following (Estyn, 2006):

- improved aspects of learner subject knowledge and skills that are included in national curriculum requirements;
- development of learners’ values, including empathy and tolerance towards others that help pupils to respect other people;
- changes in learners’ behaviour – from increased recycling to conflict resolution and reduced vandalism;
- enhanced levels of learner responsibility and participation in activities such as recycling or decision making;
- learners’ improved ability to consider, debate and initiate issues, for example at the school council;
- access for all learners to topics and concepts that are relevant and current;
- raised self-esteem of learners;
- enhancement of learners’ critical thinking;
- changes to the school environment, such as school grounds development and maintenance, and rebuilding programmes;
- cost savings, for example through better use of energy and paper;
- improvement in school-community relations; and
- a better school ethos.

Conclusion

It is possible to achieve sustainable development by causing individuals to gain knowledge, talent, attitude and values that they will be aware of. Thus it is a must to apply the strategies of the sustainable development. Education for sustainable development develops and strengthens the capacity of individuals, groups, communities, organizations and countries to make judgements and choices in favour of sustainable development (UN, 2005). The aim of education for sustainable development is to make individuals think about not just the society they live in now but also the sustainability of the planet they live on. In exploring issues of sustainability students must grapple with the concept of the common good and individual responsibility, both of which are central to the

idea of global citizenship (Council of Ministers of Education, 1999). Global citizenship is quite important in respect of education for sustainable development to gain a global dimension. Education for Global Citizenship enables pupils to develop the knowledge, skills and values needed for securing a just and sustainable world in which all may fulfill their potential (Oxfam, 2006).

References

- Council of Ministers of Education (Canada) (1999). *The Status of Sustainable Development Education in Canada*, Prepared by the Council of Ministers of Education, Canada, 06 June 1999. [<http://www.cmec.ca/else/environment.en.pdf>] (2006, December 12).
- Corbett, J. (2005). Education for Sustainable Development and Global Citizenship – Secondary Curriculum Map, *National Assembly for Wales Circular No: 11/2005*, Date of Issue: 5 May 2005.
- Council of The European Union (2006). *Review of the EU Sustainable Development Strategy (EU SDS) – Renewed Strategy*, 10117/06, Brussels.
- Davidson, J. (2003). The Challenge of Education for Sustainable Development and Global Citizenship in Wales. *Journal of Geography in Higher Education*, 27 (3), November 2003, 235–238.
- Demirayak, F. (2002). Biyolojik Çeşitlilik-Doğa Koruma ve Sürdürülebilir Kalkınma, Tubitak Vizyon 2023. *Projesi Çevre ve Sürdürülebilir Kalkınma Paneli*, Ankara.
- Ercoşkun Yalçın, Ö. (2005). İmar Planları Yerine Sürdürülebilir Kent Planları, *Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 18 (3), 529-544.
- Evans, J. (2005). Consultation Document on Education for Sustainable Development -A Strategy for Wales. *Education and Sustainable Development and Global Citizenship Panel*.
- ESTYN (2006). *Establishing a position statement for Education for Sustainable Development and Global Citizenship in Wales*. Estyn publications.
- Finnish National Commission on Sustainable Development (2006). *Strategy for Education and Training for Sustainable Development and Implementation Plan(2006–2014)*. Finnish National Commission on Sustainable Development, Sub-committee for Education.
- Karma, E. H. (2006). *Education and Sustainable Development*. PhD., Education Forum (March 7, 2006).
- Kates, Robert W., Parris, T. M. and Leiserowitz, A. A. (2005). What Is Sustainable Development? Goals, Indicators, Values, And Practice Environment. *Science and Policy for Sustainable Development*, 47 (3), 8–21.

- McKeown, R. (2002). *Education for Sustainable Development Toolkit*. Ph.D., Energy, Environment and Resources Center University of Tennessee.
- Londroos, K. (2006). Education for Sustainable Development towards Responsible Global Citizenship Documents. *An Austrian EU Presidency Conference, Vienna, Finnish National Board of Education*.
- Milli Eğitim Bakanlığı (2005). *Sürdürülebilir Kalkınma İçin Yeşil Kutu Eğitim Projesi*. [http://iogm.meb.gov.tr/files/projeler/yesil_kutu_internet_tanitim.doc] (2006, December 20)
- Oxfam (2006). *Education for Global Citizenship (A Guide for Schools)*. Oxfam Development Education, Oxfam Publishing.
- Peacock, A. (2004). *Eco-literacy for Primary Schools*. Stoke on Trent, Trentham Books.
- Scrivener, C. (2003) Getting Your Voice Heard and Making a Difference: Using Local Environmental Issues in a Primary School as a Context for Action-oriented Learning. *Support for Learning*, 18 (3), 100-106.
- Summers, M. and Kruger, C. (2003). Teaching Sustainable Development in Primary Schools: Theory into Practice. *Curriculum Journal*, 14 (2), 157-181.
- Taylor, J. (2002). Sustainable Development: A Dubious Solution in Search of a Problem. *Policy Analysis*, 449.
- UNESCO (2003). *Education For Sustainable Development Information Brief*. Section for Education for Sustainable Development (ED/PEQ/ESD) Division for the Promotion of Quality Education, UNESCO. [http://portal.unesco.org/education/en/file_download.php/c087fbc95b175f1776b748036352e65fbrief+on+ESD.pdf] (2006, December 13).
- UNESCO (2005). *United Nations Decade of Education for Sustainable Development (2005-2014)*. International Implementation Scheme. [www.unescobkk.org/fileadmin/user_upload/esd/documents/ESD_IIS.pdf] (2006, December 17)
- United Nations, (2005, March 17-18). Unece Strategy For Education For Sustainable Development Adopted At The High-Level Meeting. *Economic Commission For Europe*, Committee on Environmental Policy. [www.uncece.org/env/documents/2005/cep/ac.13/cep.ac.13.2005.3.rev.1.e.pdf] (2006, December 20)
- United Nations General Assembly and UNESCO (2003). United Nations Decade of Education For Sustainable Development (2005-2014) Framework for The International Implementation Scheme. *General Conference 32nd Session Information Document*, 32 C/INF. 9 [<http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001311/131163e.pdf>] (2006, December 15)
- Qablan, A., (2005). Education for Sustainable Development at the University Level: Interactions of the Need for Community. *Fear of Indoctrination and the Demands of Work*. Ph.D., The Florida State University, AAT 3216643. [<http://etd.lib.fsu.edu/theses/available/etd-11082005-152632/>] (2006, December 15)

Дејан Ђорђевић¹
Тијана Дабовић²

ЕВРОПСКА ДИМЕНЗИЈА ПРОСТОРНОГ ПЛАНИРАЊА

*

Просторно планирање на нивоу уједињене Европе, представља један од кључних инструмената просторне интеграције и усмеравања њеног развоја и доноси нов територијални ниво у систем планирања европских земаља - наднационални. Оно се, за разлику од националних система просторног планирања, не заснива на организационим или законским оквирима, већ више личи на конгломерат различитих надлежности и задатака.

Основни разлог за настанак наднационалног и транснационалног планирања је све већа економска међузависност између нација. Значајни елементи економских активности, заједно са политичким и културним односима постају глобализовани и независни од националних држава. Дубина и ширина глобализације могу се посматрати са различитих аспеката. Када је у питању просторни развој, овај процес без сумње има специфичне и значајне утицаје на промену просторних образаца. У европском контексту, примећени трендови подразумевају: повећану просторну концентрацију економских активности у комбинацији са све значајнијом централном улогом глобалних и регионалних градова; интензивiranу конкуренцију између градова; поларизацију економског просперитета између градова (која је у вези са претходним трендом); све веће разлике међу социјалним групама унутар градова које доводе до појаве социјалног искључивања; и, негативне последице урбаног развоја на животну средину (Shaw & Nadin, 2000). Просторно планирање и државна регулација унутар држава чланица Европске Уније имају значајну улогу у усмеравању ових трендова. Политикама и плановима покушавају се максимизирати компетитивна позиција и потенцијали раста урбаних центара, уз истовремене покушаје да се, у најбољем случају, омогуће одрживи обрасци раста, а у најгорем, избегну негативни утицаји.

Глобализација даје уопштени контекст за пораст интересовања за транснационалну димензију у Европи. Конкретнији контексти долазе из правца просторног утицаја европских секторских политика, докумената из области просторног планирања и Европске Комисије, институционализоване политичке подршке, као и акција држава чланица ЕУ. Европске трансна-

---

¹ Др Дејан Ђорђевић, ванредни професор, Географски факултет, Београд.

² Мр Тијана Дабовић, асистент, Географски факултет, Београд.

ционалне димензије, како их формално дефинише Европска Комисија су: прекогранична – подразумева сарадњу између географски повезаних граничних региона; међурегионална – сарадња међу географски неповезаним регионима и трансационална димензија, у ужем смислу (трансгранична) – сарадња преко великих мултинационалних региона (Shaw & Nadin, 2000).

Европски ниво планирања служи као платформа у покушају хармонизације националних система планирања држава чланица, али и држава које тај статус очекују. Највећи утицај на стратегије регионалног просторног развоја, у том смислу имају: *Европску перспективу просторног развоја* – ESDP (*European Spatial Development Perspective*), INTERREG и други програми који обезбеђују приступ Структурним фондовима Европске Уније. Паралелно регионалном, у ЕУ се све више инсистира на конвергенцији националних и регионалних система просторног планирања ка међудржавним иницијативама, са честом последицом да програми регионалног развоја ЕУ гурају у засенак националне политике регионалног просторног развоја (као што је то случај у Финској, Шпанији, Италији и др.).

Треба напоменути да на развој европског просторног планирања у великој мери утичу поједине државе чланице³. Зато не треба да чуди што се у њему проналазе различити приступи и схватања просторног планирања.

У целини, европско просторно планирање утиче на националне системе просторног планирања европских земаља кроз стварање нових захтева у односу на теме које се тичу просторног планирања: субсидијарност, јачање регионалног нивоа и способност за све врсте сарадње (између појединих простора, сектора, нивоа управљања, јавног и приватног сектора), као и на задатке просторног планирања и њихову имплементацију (Pallagst, 2000):

- који се тичу препорука од значаја за европско просторно планирање,
- планирање оријентисано ка имплементацији,
- развијање националних концепција/стратегија просторног развоја

Присуство различитих националних система својине над земљиштем, планских контрола и правила грађења, које делују одвојено и са потенцијално различитим циљевима, могли би се (и често се) виде као препрека успостављању јединственог тржишта, које зависи од држава чланица и других политика и акција које су у складу са општим пројектом интеграције ЕУ. Ово, свакако ствара проблеме у трансационалном планирању и ставља на пробу могућности стварања планског оквира унутар којег би се датим циљевима посвећивала одговарајућа пажња (Williams, 1996).

---

³ Регионално планирање у Француској које се заснива на финансијским средствима, утицало је на концепт структурне политике ЕУ, а концептуални развој унутар просторног планирања у Холандији, утицао је на њене студије просторног развоја.

За европске интеграције и планирање, посебно је значајан почетак последње деценије прошлог века који је донео европском континенту два паралелна, супротна процеса. На једној страни, развијене западне државе су ушле у процес интеграције и трансформације ЕЕЗ у ЕУ, чиме је започет и процес хармонизације и модификовања система просторног планирања. На другој страни, у социјалистичким земљама источног и југоисточног дела континента, дошло је до процеса дезинтеграције и распада вишенационалних на нове самосталне државе, који су у земљама Западног Балкана били пропраћени оружаним сукобима и унутрашњим нестабилностима. Након више од деценије дугог, тешког и комплексног процеса транзиције⁴ уз прилагођавање критеријумима ЕУ, новостворене државе, углавном из источног и централног дела континента, које су средином 1990-тих година ушле у процес прикључивања ЕУ, постале су њене пуноправне чланице 1. маја, 2004. године (Дабовић, 2005). Преостале државе некадашњег социјалистичког блока, већином југоисточне, очекује сукцесивно прикључивање ЕУ у наредним годинама у складу са потписаним споразумима и спроведеним захтевима ЕУ⁵.

У складу са реформом целокупног друштвено-политичког и економског система, наведене државе врше прилагођавања у системима просторног планирања, како би се одговорило на европске захтеве, повратило изгубљени легитимитет планирања и одговорило на нову просторну, економску, социјалну и енвајронменталну стварност. Прилагођавања се врше институционалним, организационим и законским реформама у правцу „омекшавања“ централистичког система планирања, јачања субнационалних територијалних нивоа у складу са општим трендом децентрализације и спровођењем европских циљева преко субнационалних нивоа управљања (који могу имати транснационални карактер). Такође се врше конкретизовања и операционализација нових парадигми и принципа друштвеног функционисања и просторног планирања.

Импулс ка европском просторном планирању повезан је са потребом решавања не само просторних проблема, већ и конфликтних просторних циљева на различитим нивоима и у различитим регионима (Dabinett & Richardson, 2000). Подељена надлежност захтева комбинацију *bottom-up* и *top-down* процеса одлучивања, имајући у виду све већи број нивоа просторног планирања у ЕУ (слика 1), што са 25 држава чланица и њиховима

---

⁴ Стварање нових политичких, економских и социјалних услова: успостављање демократских режима и промене институционалног и законодавног оквира, тржишна економија, приватизација, оснивање и развој средњих и малих предузећа, владавина права и заштита приватне својине, децентрализација, транспарентни систем одлучивања, итд.

⁵ Како сада ствари стоје, државе Западног Балкана, а међу њима и наша, биће међу последњим европским државама које ће постати чланице ЕУ.

различитим приступима неће бити нимало лак, па ни привлачан посао (Ђорђевић и Дабовић, 2005).

Слика 1. – Типологија нивоа просторног планирања у Европској Унији (Tewdwr-Jones & Williams, 2001)

Кратак историјски приказ развоја европског просторног планирања⁶

Савет Европе је 1984. године⁷ донео *Повељу из Торемолиноса – Европску повељу о регионалном и просторном планирању*. Повељом су били дефинисани циљеви равномерног социоекономског развоја међу регионима Европе, одговорно управљање природним ресурсима, заштита животне средине и рационално коришћење земљишта, односно принципи европске и националних политика просторног развоја. Повеља је позвала на међународну сарадњу како би се дошло до „правог европског планирања“.

Јединствени европски акт (1987. године), којим се проширују надлежности из области економске и социјалне кохезије, али и из других области, нпр. заштите животне средине и кораци ка *Јединственом тржишту* (1992. године) повећали су европску заинтересованост за обрасце регионалног развоја. *Генерални директорат за регионалну политику и кохезију* (*The Directorate-General for Regional Policy and Cohesion*, познатији као *DG Region*) је допринео ширењу схватања о значају просторног планирања.

Европска Комисија је 1991. године публиковала документ *Европа 2000: Погледи на територијални развој Заједнице*, у којем се анализирају

⁶ Извори: Вујошевић (2002) и <http://www.espon.org.uk/spatialplanning.htm>.

⁷ Савет Европе 1984. године броји 22 државе чланице.

притисци на европску територију настали социоекономским развојем и националним и регионалним интервенцијама у оквиру Заједнице. У њему се идентификују два основна региона раста: северозападни и „север Југа“, појас од североисточне Шпаније до северне Италије/јужне Немачке. Извештај указује на неопходност усклађивања напора ка остваривању циљева равномерног и хармоничног територијалног развоја Заједнице.

Европа 2000+: *Сарадња за просторни развој Европе*, је документ публикован 1994. Представља ажурирану и проширену анализу из *Европе 2000* и наглашава значај сарадње у области просторног планирања широм Европе.

Одбор за просторни развој (Committee on Spatial Development), састављен од министара држава чланица задужених за просторно планирање је основан 1991. године. Исте године Национална агенција за физичко планирање Холандије прави извештај *Перспективе у Европи* у којем развија концепт наднационалног просторног планирања и говори о његовом значају за национално планирање. *Уговор из Маастрихта* (1992. године), на основу којег је Заједница прерасла у Унију и којим је, између осталог, успостављена економска и монетарна унија, уводи идеју о свесном развоју саобраћајне инфраструктуре на европском нивоу кроз Трансевропске мреже (*Trans-European Networks -TENs*)⁸. У овој области нарочито се посвећује пажња разлозима, принципима и критеријумима заштите животне средине, с обзиром на то да је саобраћај сектор у којем је загађење веома изражено и тешко је контролисати његове прекограничне ефекте.

На састанку Неформалног савета министара за просторно планирање у Лајпцигу 1994. године усвојени се следећи фундаментални циљеви:

- економска и социјална кохезија,
- одрживи развој,
- јачање кохеренције европског континента,

и договорени следећи кључни принципи:

- тежња ка равномерном и полицентричном урбаном систему,
- једнакост у приступу инфраструктури и знању и
- мудро управљање и одрживи развој природним и културним наслеђем Европе.

Лајпцишки Савет је обавезао Одбор за просторни развој да изradi *Европску перспективу просторног развоја* – ESDP. Такође, Савет је прихватио предлог Европске Комисије да се оформи мрежа просторног истраживања у форми Европске опсерваторије просторних промена и планирања, која представља основу Европске мреже опсерваторија просторног планирања - ESPON (*European Spatial Planning Observatory Network*).

---

⁸ То је заправо, мрежа инфраструктуре читавог континента коју је Унија спремна да финансира и изван својих граница.

Главне европске политике са просторним утицајем и регионалне иницијативе

Дуги низ година, Европска Унија је спроводила одређене мере у оквиру сектора које су имале просторни утицај. Широки опсег политика, регулатива и других инструмената користили су се у тежњи да се остваре кључни циљеви стварања јединственог тржишта, промоција равномерног развоја и смањивање развојних разлика међу различитим регионима. Велики број програма сачињен је ради решавања проблема у одређеним деловима ЕУ, као што су региони са пропалом индустријом, структурно застарели и региони којима је потребан рурални и развој пољопривреде. Њихову суштину представља просторна редистрибуција.

Поред њих, постоје политике са јасним просторним циљевима и друге секторске политике, нпр. саобраћајна и политика животне средине, које утичу на коришћење земљишта и развој. Ипак, просторни утицаји су се ретко разматрали у имплементацији и евалуацији наведених политика и програма, али и многих других (Davies, 1994), што је довело до негативних последица у простору ЕУ.

Сматра се да највећи утицај на просторно планирање и територијално уређење Европске Уније и читавог континента имају регионална, саобраћајна и политика животне средине (Вујошевић, 2002).

Регионална политика ЕУ доприноси територијалној кохезији. Структурни фондови и Помоћ за прикључивање (*Pre-Accession Aid*) утичу на територијални развој кроз: географију улагања, врсту интервенције у коју се улаже и индиректне и неопипљиве ефекте који настају применом процедура и принципа који су нарочито важни за достизање територијалне кохезије (ESPON, 2005). Европским Структурним фондовима желе се смањити просторне разлике неједнаког економског раста и реструктуирања у ЕУ. Они су усмерени ка специфичним подручјима или ка изградњи инфраструктуре. Њихова просторно дискриминирајућа природа даје оквир националним, регионалним и локалним планерима и другим групама које су укључене у економски развој и обнову да користе новац ЕУ при формулисању планских политика и утичу на дистрибуцију развојних активности (Shaw & Nadin, 2000).

Два основна термина које стоје иза регионалне политике ЕУ, обједињују њене вредности:

- субвенционисаност, ради циља уједначавања грађана и региона који се економски и социјално не могу поредити са европским просеком, и
- кохезија, јер ће постојати користи за сиромашне, уколико окружују богате (Тодоровић и др, 2004).

Саобраћајна политика ЕУ, генерално води рачуна о равномерном територијалном развоју кроз пројекте Трансевропске мреже – TEN и Процене

потреба за саобраћајном инфраструктуром – TINA (*Transport Infrastructure Needs Assessment*). У новим чланицама ЕУ она доприноси приступачности и расту, али такође фаворизује централне регионе који већ имају релативно добру позицију. Секундарне инфраструктурне мреже су углавном национална брига, али заслужују пажњу како би се користи од инвестирања у европску инфраструктуру прошириле и допринеле равномерном развоју на националном и регионалном нивоу (ESPON, 2005). Трансевропске мреже су настале са циљем побољшања релативне локације периферних подручја Европе. Оне се не односе искључиво на транспорт, већ укључују и приступ изворима енергије и модерним телекомуникационим системима. Међутим, кључне мреже су се концентрисале или на просперитетна централна подручја или на подручја која се пружају радијално од „језгра“ ка периферији (Shaw & Nadin, 2000).

Политика животне средине ЕУ, јавља се као потреба усклађивања заштите животне средине са економским развојем. Нарочито су се унутар оквира одрживог развоја просторном планирању обезбедили нови инструменти (процена утицаја на животну средину и стратешка процена утицаја на животну средину) и одговорности од којих многе имају европску димензију (Shaw & Nadin, 2000). Осим главних, требало би навести још неке важне секторске политике ЕУ које имају утицаја на просторно планирање и развој. На првом месту то је, за многе нове чланице контроверзна Заједничка пољопривредна политика- САР (*Common Agricultural Policy*), која нема изричите просторне циљеве и у великој мери делује против равномерног развоја. Финансијска помоћ фаворизује централна подручја више него периферију Европе. Рурални развој представља једини део ове политике који подржава кохезију. Друга је Политика истраживања и развоја – R&D (*Research and Development Policy*), која се највише осећа у богатим централним регионима ЕУ, где су ефекти и концентрација активности истраживања и развоја највећи. Ипак, политика је почела да даје одређене позитивне резултате и у неким мање развијеним регионима (ESPON, 2005).

Иако Европска Унија нема формална овлашћења у области просторне политике, значајан утицај на простор реално се остварује реализацијом секторских политика које, иако међусобно слабо координиране – представљају одређени облик просторне политике. Један неформални документ презентован пре скоро седам година пореметио је такво стање ствари, представљајући својеврсни ембрион европске политике просторног развоја: Перспективе просторног развоја европског континента – ESDP (Ђорђевић и Дабовић, 2005). Такође, пре његовог доношења, циљеви просторног и урбаног развоја и политике животне средине одвијале су се кроз велик број посебних иницијатива у другим областима (запошљавање, рурални развој, развој малих и средњих предузећа, урбана обнова, економска диверзификација, обука радне снаге, конверзије застарелих индустрија итд.).

Табела 1. – Кохезија 2007 – 2013: Предложени циљеви и инструменти
(Info regio, 2004)

2000 – 2006. године		2007 – 2013. године	
Циљеви	Финансијски инструменти	Циљеви	Финансијски инструменти
Кохезиони фонд	Кохезиони фонд	Конвергенција	ERDF
Циљ 1	Европски фонд за регионални развој (ERDF)		ESF
	Европски социјални фонд (ESF)		Кохезиони фонд
	Европски фонд за усмеравања и гаранције у пољопривреди (EAGGF)		
	Финансијски инструменти за усмеравање рибарства (FIFG)		
Циљ 2	ERDF	Регионална конкуритивност и запошљавање: - регионални ниво - национални ниво: Европска стратегија запошљавања	ERDF
	ESF		ESF
Циљ 3	ESF	Европска територијална сарадња	ERDF
INTERREG	ERDF		
URBAN	ERDF		
EQUAL	ESF		
LEADER+	EAGGF - усмеравање		
Рурални развој и реструктуисање рибарства изван Циља 1 – EAGGF	EAGGF - гаранције FIFG		
9 циљева	6 инструмената	3 циља	3 инструмента

Међутим, од 2000. године долази до радикалних промена како би се ресурси и политичка подршка концентрисали на неколико великих програма за период до 2006. године. Најважније регионалне иницијативе у том периоду су (Вујошевић, 2002):

– **INTERREG** је најбитнија иницијатива за просторно планирање. Обухвата све три поменуте транснационалне димензије како би се достигли складнији и уравнотеженији развој и европско просторно планирање. У оквиру INTERREG III В 2002-2006. године разрађен је програм Европске мреже опсерваторија просторног планирања – ESPON са циљем да се омогући обухватан, детаљан и поуздан увид у различитост компонената европског простора који сада обухвата 27 + 2 државе (25 чланица, Норвешка и Швајцарска и Румунија и Бугарска као земље-кандидати).

– **LEADER+** односи се на достизање интегралног руралног развоја кроз активности локалних група,

– **EQUAL** представља транснационалну сарадњу која има за циљ смањивање свих облика дискриминације и неједнакости у приступу тржишту рада и,

– **URBAN**, који се бави социјалном и економском обновом насеља и других подручја у кризи, у циљу промовисања одрживог урбаног развоја.

Европска Комисија је већ 2004. године разрадила документ „Законске препоруке Европске Комисије за реформу Кохезионе политике за период од 2007 – 2013. године. Основне разлике између два периода у погледу циљева и фондова из којих ће се финансирати њихово остваривање садржане су у *Табели 1*. Дакле, поново се предлаже концентрисање ресурса и фокусирање на још мањи број најважнијих циљева. Ради се, заправо, о стратешким приоритетима ЕУ који су дефинисани у Лисабонској и Готенбуршкој агенди за одрживу и компетитивну „економију знања“ (knowledge economy) и у Европској стратегији запошљавања. Структурне акције би требало да буду више концентрисане на регионе у које се у претходном периоду није пуно улагало уз предвиђање промена у осталим деловима ЕУ. Такође, оне би требало да буду у већој мери децентрализоване, а њихова имплементација једноставнија, транспарентнија и ефикаснија.

Основни стратешки документи европског просторног развоја

Један од основних разлога за стварање наднационалних стратешких докумената просторног развоја континента, а посебно Европске Уније јесте велики диверзитет који карактерише њен простор. Он се сматра једном од њених највећих предности и стално се употпуњује новим таласима проширења. Истовремено, услед различитих традиција просторног планирања⁹, које се јављају као доминација физичког планирања или регионалних политика и управљања регионалним развојем, или урбанистичког планирања са ретким примерима интегралног просторног планирања, дефинисање просторних политика које би биле употребљиве у целој Унији све је теже и комплексније. Оне морају испоштовати поменути диверзитет,

---

⁹ Национални системи планирања у Европи развијали су се у оквиру пет основних (између њих постоји велики број прелазних облика) „породица“: Британској (Енглеска, Ирска, Шкотска и Велс); „Наполеоновској“ (Француска, Белгија, Грчка, Холандија, Италија, Луксембург, Португал и Шпанија); Немачкој (Немачка, Аустрија и Швајцарска); Скандинавској (Данска, Финска, Исланд, Норвешка и Шведска); и Источноевропској (Neuman, Thorneley, 1996)

што захтева развој географски диференцираног приступа при њиховом дефинисању, упоредо тежећи очувању третмана Европе као целине.

Европска перспектива просторног развоја - ESDP (*European Spatial Development Perspective*) усвојена је у Потсдаму 1999. године од стране министара чланица Европске Заједнице одговорних за просторно планирање. Овај документ представља званични инструмент за усклађивање политика између влада држава чланица Уније, али и „пробни просторни план” Уније (Вујошевић, 2002) и других делова Европе. Заснован на принципима Лајпцишког документа, ESDP дефинише циљеве политика и могућности европског простора у достизању уравнотеженијег просторног развоја преко (1) економске и социјалне кохезије, (2) конзервације природних ресурса и културног наслеђа и (3) уравнотеженије конкуритивности европске територије (CSD, 1999). Сва три критеријума су јаснији ако се преведу у просторне циљеве:

- Развој уравнотеженог и полицентричног урбаног система и нови односи на релацији село-град; (комплементарност и сарадња између варошица и градова, динамичне атрактивне вароши и градови, одрживи развој градова, партнерство између градова и насеља у њивом залеђу, диверзификација руралних подручја);

- Једнакост у приступу инфраструктури и знању (боља приступачност, ефикасније одрживо коришћење инфраструктуре, дифузија иновација и знања); и

- Одрживи развој, мудро управљање и заштита природног и културног наслеђа (конзервација и развој природног наслеђа, здраво управљање водним ресурсима, конзервација и креативно управљање урбаним и културним наслеђем Европе).

Три основна циља ESDP-а разрађена су преко 60-так специфичних циљева из којих региони држава чланица и Европска Комисија могу да изабери оне које им највише одговарају за даљу елаборацију на својој територији. На тај начин ESDP обезбеђује позитиван и разуман оквир за просторну интеграцију различитих сектора и циљева (Ђорђевић и Дабовић, 2005).

У њему су дате визије европског простора у целини, заједнички референтни оквир акција и усмеравање релевантних власти ка одређивању и имплементацији политика које имају просторни значај, али без ограничавања одговарајућих институција у вршењу својих надлежности.

Водећи принципи за одрживи просторни развој европског континента (*Guiding Principles for Sustainable Spatial Development of the European Continent*), су настали као резултат договора постигнутог на 12. Европској конференцији министара одговорних за просторно планирање – СЕМАТ (*Conférence Européenne des Ministres responsables de l'aménagement du territoire*) у Хановеру 2000. године, као примена закључака са Самита Савета Европе из 1997. године. Ови принципи формиран су на основу

процене да је потребна промоција и унапређење демократских вредности, социјалне кохезије и културног диверзитета у државама чланицама Савета Европе који се суочио са великим економским, социјалним и просторним диспаратима на прагу 21. века¹⁰. Они у себи садрже територијалну димензију људских права и демократизације и требало би да дају свој допринос стратегији социјалне кохезије, повећању регионалне равнотеже, омогућајући свим становницима адекватне животне услове уз истовремено задржавање културног идентитета и јачање демократских структура локалних и регионалних власти (Ђорђевић и Дабовић, 2004). Дакле, развој политике одрживог просторног развоја за државе чланице Савета Европе треба базирати на следећим принципима регионално уравнотеженог развоја: (1) промовисати територијалну кохезију кроз уравнотежени друштвени и економски развој региона и побољшану конкурентност, (2) подстицати развој који је генерисан урбаним функцијама и побољшати везе између града и сеоског окружења, (3) промовисати уравнотежену доступност, (4) развијати приступ информацијама и знању, (5) смањивати штетне утицаје по животну средину, (6) повећати и заштитити природне ресурсе и природно наслеђе, (7) повећати фонд културног наслеђа као развојног фактора, (8) развијати енергетске ресурсе и очувати безбедност, (9) подстицати високо квалитетни, одрживи туризам, (10) ограничити утицаје природних непогода.

Водећи принципи у великој мери представљају сублимирање идеја, ставова и концепта ESDP-а, те се морају посматрати као резултат јединствене политике у области просторног планирања ЕУ.

Литература

- Вујошевић, М. (2002). *Новије промене у теорији и пракси планирања на Западу и њихове поуке за планирање у Србији/Југославији*. Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије.
- Дабовић, Т. (2005). Могућности за достизање полицентричног развоја Европске Уније. У *Србија и савремени процеси у Европи и свету* (стр. 991-1004). Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.
- Ђорђевић, Д. и Дабовић, Т. (2004). Компарација, анализа и синтезна оцена стратешких докумената просторног развоја земаља Југоисточне Европе. У: *Стратешка документа просторног планирања – претходни резулта-*

---

¹⁰ Од 1989. године, демократска Европа се проширила од 22 на 45 земаља са скоро 800 000 000 становника (око 14% укупне светске популације), које својим ингеренцијама покрива Савет Европе, са великим регионалним диспаратима и националним дохотком који варира од 1000\$ - 45 000\$/per capita.

- ти истраживања за потребе подпројекта *Просторно економска интеграција Србије у развојне токове Југоисточне Европе* (стр. 5-31). Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.
- Ђорђевић, Д. и Дабовић, Т. (2005): Криза европске политике просторног развоја. *Гласник Српског географског друштва*, 85 (2), 111-118.
- Тодоровић, М., Тошић, Б. и Стојановић Б. (2004). *Србија, еврорегиони и европске интеграције*. Посебна издања, Књига 63, Београд: Српска академија наука и уметности, Географски институт „Јован Цвијић“.
- Dabinett, G. and Richardson, T. (2000). Strategic European Spatial Planning – Power, Knowledge and Rationality in Policy Evaluation. In: Shaw, D., Roberts, P. and Walsh P. (ed.), *Regional Planning and Development in Europe*. Aldershot: Ashgate.
- Davies, H. W. E. (1994). Towards European planning system. *Planning Practice and Research*, 9 (1), 63-69.
- Shaw, D. and Nadin, V. (2000). Towards Coherence in European Spatial Planning? In: Shaw, D., Roberts, P. and Walsh, P. (eds.), *Regional Planning and Development in Europe*. Aldershot: Ashgate.
- Tewdwr-Jones, M. and Williams, R. H. (2001). *The European Dimension of British Planning*. London: Spon Press.
- Williams, R. H. (1996). *European Union spatial policy and planning*. London: Paul Chapman Publishing.
- *** (1999). *European Spatial Development Perspective*. Luxemburg: European Commission, Committee for Spatial Development.
- *** (2000). *Guiding Principles for Sustainable Spatial Development of the European Continent*. 12th Session of the European Conference of Ministers responsible for Regional Planning. Hannover: Council of Europe, CEMAT.
- *** (2005). *In search of territorial potentials, Mid term results by spring 2005*. Luxemburg: ESPON.
- Web – стране:
- Inforegio, European Union, Regional Policy: http://europa.eu.int/comm/regional_policy/sources/docgener/informat/reg2007_en.pdf
- Pallagst, M. K. (2000): Spatial Planning Policies and Conceptions on the European Level – influences on national spatial planning systems: <http://www.planum.net/topics/east-pallagst.html>
<http://www.planum.net/topics/east-pallagst.html>
<http://www.espon.org.uk/spatialplanning.htm>

Берислав Благојевић¹

О УЛОЗИ И ЗНАЧАЈУ ГЕОГРАФИЈЕ У ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОМ ПРОУЧАВАЊУ ЕТНИЧКИХ ИДЕНТИТЕТА И ТЕРИТОРИЈАЛНОСТИ

*

Приступ истраживању комплексне проблематике територијалности, етничког и националног идентитета, културно-географске специфичности, процеса етногенезе, односа државе и територије, те становништва и територије је у својој основи географски, али и интердисциплинаран. Теоријско-географска основа проучавања територијалности и етничких идентитета се не може ослонити само на један географско-филозофски правац, нити може бити предмет искључиво једне географске дисциплине. Неопходно је помирити искључивости геодетерминизма и географског индетерминизма дијалектичким приступом. Такође је потребно усвојити посибилистичко становиште о културном утицају на развој регије и живота становништва, али и бихевиорално поимање територије као просторне организације друштвеног живота која у себи има дубљи психолошки смисао (Grčić, 1987; стр. 40).

Хорологија је неизоставна основа савременог географског метода, с тим што се хоролошки приступ мора надопуњавати генетским принципом и принципом комплексности, односно, системности. Примјена ових принципа је релевантна и за проучавање територијалности и етничких идентитета: хоролошки принцип (територијалност), генетски принцип (етногенеза, формирање нација), системски принцип (етно-територијални системи). У конкретном случају истраживања етничког идентитета и односа истог и територије, јавља се потреба да се ова проблематика сагледа и са нецвијентолошког, тј. непозитивистичког аспекта, што подразумева употребу хуманистичког приступа кроз поменуто прихватање неких посибилистичких и бихевиористичких ставова. Оваква теоријска база омогућава кориштење сазнања бројних географских дисциплина за проучавање датог предмета – културне географије, политичке географије, географије становништва, географије религија, социјалне географије, демографије, географије насеља и урбане географије, историјске географије, геополитике. Међутим, да би се сложена питања територијалности и етничког идентитета могла адекватно проучити, неопходно је успоставити интердисциплинаран однос и са негеографским дисциплинама, њиховим теоријско-методолошким основама и резултатима ис-

---

¹ Берислав Благојевић, дипл. Географ-туризмолог, Бања Лука.

траживања. На тај начин би географска теоријско-методолошка база успјешно сарађивала са теоријским и методолошким поставкама у првом реду етнологије, историје, социјалне, политичке и културне антропологије, социологије, али и политикологије, психологије, права и лингвистике.

Традиционална веза између географије и етнологије, која на овим просторима траје још од Цвијићевих истраживања се актуализује и профилише „јаким излијевима етнокултурног и етногеографског идентитета“, чиме се „поново отвара пут тесне међусобне сарадње“ (Радовановић, 1992; стр. 57) ових наука. Но, етнологију овдје не треба користити само у сврху „националног задатка“, нити је треба оградити класичним етнолошким истраживањем објективних показатеља припадности као што су обичаји или ношња. Потребно је географску науку повезати са савременим антрополошким аспектима који почивају на структуралној и функционалној анализи, те на анализама културе и личности, односа етнице и територија, етничке сегрегације у градовима, и другим. Посљедњих деценија се управо антропологија, раме уз раме са социологијом, посветила расвјетљавању сложених питања као што су национализам, етнички идентитет, односи између етница, етнички конфликти и етничке границе. Наравно, и антропологија се у проучавању поменутих питања мора ослонити на интердисциплинарност и на сарађивање са сродним дисциплинама (Бошковић, 2005; стр. 83). Овдје треба нагласити да улога географске науке у изучавању ових питања никако не може бити маргинална. Нарочити допринос географије се кристалише кроз истраживање територијалности одређених феномена, културно-географске специфичности, као и кроз проучавања регионализма и субдржавних територијалних подјела насталих на бази етничке дистинктивности. У радовима антрополога, етнолога и социолога веома често недостаје картографски метод, што показује неопходност сарадње ових наука и географске науке. Комплексним просторним посматрањем предмета истраживања као и употребом картографског и историјско-генетског метода својствених географској науци, могуће је превазићи одређене пропусте који се појављују у теоријско-методолошким конструкцијама антропологије, етнологије и социологије. Овакав приступ омогућава реалну интердисциплинарност, при чему је значај географије и њених теоријско-методолошких основа централан и незамјењив.

Поменути историјско-генетски метод, који је неизоставан дио комплексног и модерног географског метода, недвосмислено упућује на сарадњу географије и историје, нарочито када су у питању проблеми етногенезе, миграција и сеоба, формирања нација и слично.

За што комплетније сагледавање сложених проблема територијалности и етничких идентитета, потребно је интердисциплинарни концепт проширити методама и резултатима истраживања других дисциплина: социолингвистике у домену односа језика и (етничког) идентитета; психоло-

гије по питању истраживања менталног односа појединаца и група према територији и идентитету, те у проучавању осјећаја мјеста и конструисању „менталних мапа“; права у области уставних и административно-територијалних рјешења, питања конститутивности народа и нарочито у домену проблематике националних и етничких мањина и мањинских права.

Однос научних дисциплина према територијалности и етничком идентитету је комплексан и не може бити једностран, што се види и из схематског приказа (сл. 1). Сложени приступ проучавања етничких идентитета и територијалности, дакле, потенцира интердисциплинарност, али са акцентом на географској науци као примарној. Из тога проистиче примарност географског и историјско-генетског метода као комплементарних метода.

Статистички метод је нарочито важан у културно-географским и демографским истраживањима и зато је неизоставан и у проучавању територијалности и етничких идентитета кроз истраживања етно-демографских промјена у одређеном простору (видети: Ђурић, 1956, стр. 53-63; Марковић, 1970, стр. 115-133; Кицошев и Крецан, 1997, 58-69; Радвановић, 1998, стр. 67-95.).

Слика 1. – Схематски приказ комплексног приступа проучавању етничког идентитета и територијалности, са истакнутом примарношћу географских дисциплина.

Статистичка документација, обрада статистичких података и њихов приказ путем табела, графикона и дијаграма, неопходна су основа сваког егзактног истраживања. Адекватни статистички показатељи су основа упоредног или компаративног метода. Упоредни метод је врло значајан за анализу развоја појединих етничких простора и идентитета, нарочито зато што овај метод омогућава сагледавање више етничких територија као подсистеме неког већег етно-територијалног система. С обзиром на то да је географски метод примаран, картографски метод је неизоставан, јер он треба да прати

свако географско истраживање. Архивске карте могу послужити као приказ некадашњих тенденција и процеса, али и као значајан извор података. Међутим, поред архивских, резултати истраживања етничких идентитета и територијалности се морају представити новим, тематским картама.

Географија, дакле, може имати централну улогу у проучавању територијалности и етничког идентитета. Отуда се и географски метод намеће као најзначајнији. Међутим, комплексност истраживања етничких идентитета и територијалности захтјева кориштење сазнања и теоријско-методолошке основе бројних других, негеографских дисциплина. Због тога је интердисциплинарност једина опција која пружа могућност за рјешавање многих питања која се односе на етнице, етничке територије, етничке идентитете, етничке конфликте, и др. Географија је, нарочито уколико превазиђе унутрашњи дуализам, најпозванија да врши интегративну улогу и да буде предводник у интердисциплинарном приступу истраживања. На послијетку, географија је „зашла у све елементе природе на Земљи, елементе друштва и људске културе, а то није успела ни једна друга наука“ (Lješević, 1987; str. 56).

Литература

- Бошковић, А. (2005). Антропологија и сродне науке – методологије и перспективе. У: *Етнологија и антропологија: стање и перспективе*, Зборник Етнографског института САНУ, књ. 21.
- Ђурић, В. (1956). Измена народносне структуре Војводине. *Зборник радова Географског института ПМФ*, 3, 53-63.
- Марковић, Ј. Ђ. (1970). Карактеристике регионалног размештаја етничких група у Југославији. *Зборник радова Географског института ПМФ*, 17, 115-133.
- Кицошев, С. и Крецан, Р. (1997). Етнодемографски аспекти регије Баната. *Зборник радова географског института ПМФ*, 27, 58-69;
- Радовановић, М. (1992). Ка обнављању традиционалних методолошко-гносеолошких веза између географије и етнологије. *Гласник Етнографског института*, 16.
- Радовановић, М. (1998). Срби, Албанци и остали етници на Косову и Метохији, са освртом на појаве међуетничке флотантности и њихову условљеност. У: *Етнички односи Срба са другим народима и етничким заједницама*. Посебна издања 44 (стр. 67-95), Београд: Етнографски институт САНУ.
- Grčić, М. (1987). Neki filozofski problemi društvene geografije. У: *Zbornik radova naučnog skupa "Idejne i društvene vrijednosti geografske nauke"*. Beograd: CMU.
- Lješević, М. (1987). Mesto i uloga geografije u integraciji nauke. У: *Zbornik radova naučnog skupa "Idejne i društvene vrijednosti geografske nauke"*. Beograd: CMU.

Драгољуб Секуловић¹

ГЕОСТРАТЕШКИ ПОЛОЖАЈ И ЗНАЧАЈ ГЕОПРОСТОРА ВРАЊСКО-БУЈАНОВАЧКА КОТЛИНА

Увод

Геопростор који захвата објекат Врањско-бујановачка котлина је током историје имао значајну улогу и посебно место, због свог положаја у односу на рејоне, правце ратних дејстава и протезање граница између држава. Простор-објекат је посебно карактеристичан због демографског чиниоца који се огледа кроз вишенационалну насељеност.

Северни део општине Врање насељавају претежно Срби, док је јужни и југозападни претежно насељен Албанцима. Централни простор са градом Бујановцем је насељен са Србима, Албанцима и Ромима. Ослањајући се својим југозападним делом на простор Косова и Метохије (КиМ), створена је директна демографска веза готово етничко чистог Албанског простора са територијом насељеном Албанцима на КиМ. Због наведених и низа других географских чинилаца Врањско-Бујановачка котлина се налази у склопу критичног простора Балканског полуострва.²

Повлачењем снага војске и полиције са КиМ 1999. године Врањско-бујановачка котлина једним својим делом поприма посебан значај. Тежња албанских екстремиста и сепаратиста да на овом простору преслика сценарио са КиМ са крајњим циљем припајања Косову и Метохији, проузроковало је низ догађаја. Једна од карактеристика збивања на овом простору последњих година је албански тероризам на једној, као и мере снага безбедности³ у борби против истог, на другој страни. Активности терориста са циљем дестабилизације простора, као и активности снага безбедности указују на то да географски чиниоци као што су рељеф, насеља и становништво имају кључну улогу и у значајној мери утичу на ефикасност противтерористичке борбе у ужем, односно на ефикасност безбедносне контроле територије у ширем смислу.

Савремена геополитичка стварност и збивања на овом простору указују на то, да се политичка стабилност и целокупна безбедност у ре-

---

¹ Др Драгољуб Секуловић, Војна академија, Београд.

² Посматрано са геостратешке тачке гледишта "критичним простором" неке географске регије сматра се онај део који, када се њиме овлада, обезбеђује стратегијску позицију која пресудно утиче на даљи ток војних операција.

³ Појам „снаге безбедности“ се у последње време чешће употребљава, а односи се на снаге Војске, МУП-а и Жандармерије.

гиону мора одржавати ангажовањем полиције и војске и у времену које предстоји.

Географски положај и границе

Врањско-бујановачка котлина, као геостратешки објекат, својим положајем у односу на садашња политичка збивања у нашој земљи, има веома велики значај. Котлина обухвата делове територије трију општина: Врања, Бујановца и Прешева. У вези са геополитичким збивањима, нарочито од доласка међународних снага на КиМ, Врањско - Бујановачка котлина се може, једним својим делом поистоветити са појмом „Југ Србије“⁴.

Геопростор котлине је са југа ограничен државном границом према БЈР македонији, односно Прешевском повијом која га одваја од Скопско – кумановске котлине, са истока венцем планина Рујан и Дукат, са југозапада и запада административном линијом према КиМ⁵, док је са северозапада ограничен планином Кукавицом. На северу Грделичка клисура одваја операцијски објекат од Лесковачко – Нишке котлине, док је са североистока ограничен планином Варденик.

Величина и облик

Котлина је издужена у облику елипсе. Географски се простире меридијанским смером: југозапад-североисток. Издуженог је облика и ограничена је на северу планинама Гољак и Кукавица, на истоку планинама Бесна Кобила, Широка планина и Рујан, а на југу државном границом са Македонијом и на западу планином Црном Гором, Кончуљском клисуром

---

⁴ Југ Србије обухвата простор Централне Србије. Географски посматрано територија општина Прешево, Бујановац и Медвеђа налазе се на југоистоку Србије. Узимајући у обзир да се је термин „југ Србије“ у државним институцијама од 2001. године и даље односио, пре свега, на општине Прешево, Бујановац и Медвеђа, може се рећи да Врањско-Бујановачка котлина као операцијски објекат има тесне везе са појмом „југ Србије“.

⁵ Административна линија (а/л) према КиМ се протеже северним делом планинског масива Скопске Црне горе, чије се брдско-планинско било пружа до Кончуљске клисуре којом протиче Биначка Морава пробијајући се из Гњиланског басена у Моравску долину. Северно од Кончуљске клисуре а/л се протеже правцем југ-север дуж брдско-планинских предела западно од града Врања све до Пољанице и самим тим ограничава Врањско – Бујановачку котлину са запада. Рељефни појас уз а/л је насељен албанским становништвом преко 95%.

и планином Планице (тг 1045). Дужа дијагонала пружа се правцем: Прешевска повија-Бујановац-Врање-с. Корбовац, а краћа с. Ново Село-с. Клиновац-с. Давидовац-с. Вртогош.

Посматрано са територијалног аспекта Врањско – бујановачку котлину сачињавају Врањска котлина, Бујановачка котлина са Прешевском повијом. Површина⁶ објекта је око 1.524km², са 204 насељена места, од којих су Врање, Врањска Бања, Бујановац и Прешево насеља градског, док су остала сеоског типа.

Географске карактеристике рељефа

Рељеф Врањско–бујановачке котлине је брдско планински. Земљиште по уздужној оси котлине у захвату комуникације Прешево-Бујановац-Врање је брдско са надморском висином од 400 до 500m. Југоисточно и северозападно од уздужне осе доминирају рељефни облици ниских и средњих планина са заобљеним врховима и јако израженом ерозијом. Планинско земљиште је испресецано са великим бројем вододелница, долина, превоја и клисура који ограничавају и каналишу проходност.

Карактеристике рељефа у југозападном делу су посебно битне узимајући у обзир да се објекат тим делом наслања на простор КиМ. Актуелна политичка ситуација у периоду од 1999. г. до данас и даље овај простор чини актуелним у безбедносном смислу. Постојање већег броја клисура и јаруга које са КиМ изводе у Прешевску повију и Бујановачку котлину, ствара могућност убацивања терориста са циљем дестабилизације овог дела Србије.⁷

Доминантни рељефни објекти. Врањско–бујановачку котлину карактерише постојање неколико доминантних рељефних објеката: брда, ниске и средње планине.

На јужном делу котлине, непосредно уз државну границу са БЈР Македонијом, доминира Прешевска повија која се протеже правцем исток-запад и представља границу између Кумановске и Прешевске долине. Она се тешко уочава зато што се од околних долина издиже 30-40m, али је и као таква веома доминантан и значајан рељефни објекат Врањско – Бујановачке котлине. На истоку се ослања на јужне падине планине Рујан, док

⁶ Подаци узети из катастра општина Врање, Бујановац и Прешево.

⁷ Маја месеца 2001. године такозвана “Ослободилачка војска Прешева, Бујановца и Медвеђе-ОВПБМ” је са територије КиМ и КЗБ убацила терористичку јединицу у с. Ораовица ради оружане побуне. За убацивање су коришћени природно проходни пролази који изводе са КиМ на територију Прешевске долине. Снаге безбедности су успешном акцијом онеспособиле и онемогућиле убачену јединицу у остваривање крајњег циља.

се на западу ослања на североисточне огранке планине Скопска Црна Гора. На Повији се, гледајући од истока према западу, издвајају следећи објекти: јужне падине планине Рујан, Мали и Велики Орљак, Маминско брдо, Чукарички рид и Козјак.

Прешевска повија својим положајем и карактеристикама раздваја Врањско – Бујановачку котлину од Скопске – Кумановске долине. Без обзира што објекти у захвату комуникације нису наглашено високи (Мали и Велики Орљак, Маминско брдо, Чукарички рид) доминирају над Кумановском долином.

Југоисточно и источно од уздужне осе објекта доминантни рељефни облици су повезани у две целине и то у склопу планина Рујан и Дукат, које спадају у ниске планине. Својим протезањем раздвајају Врањско – Бујановачку котлину од корита реке Пчиње и планинског масива који се ослања на границу са Републиком Бугарском, а самим тим већи број повезаних али и самосталних облика планина чини јак периферни ослонац операцијског значаја. Планине су веома ретко насељене. Што се вегетације тиче планина Дукат је знатније богатија вегетацијом о планине Рујан, која је претежно гола.

Са гребена планина, на запад према Прешевској долини, Бујановачкој и Врањској котлини спушта се већи број бочних гребенова који се утапају у делимично равничарски појас у захвату реке Јужне Мораве.

На североистоку доминантни објекти су повезани у обронке планине Варденик. Простор је значајно богатији вегетацијом за разлику од планина Рујан и Дукат. Проходност је ограничена правцима, малог броја, за технику проходних путева. Рељефни облици су из групе ниских и средњих планина са веома ретком насељеношћу.

У северном делу посебну пажњу привлачи улазак у Грделичку клисуру која представља саобраћајно уско грло. Западно и источно од тока реке Јужне Мораве, која представља осу клисуре, уздижу се веома стрми рељефни облици до висине око 1.000 m, који су веома погодни за маневар. У северозападном делу издвајају се обронци планине Кукавице повезаних у целину, надморске висине од око 1.000 m. Рељеф доминира над осом северозападног дела објекта.

Рељефни облици који у последњих неколико година заузимају посебно геостратешко место, и дају посебан карактер Врањско–бујановачкој котлини се налазе у западном и северозападном делу, односно раздвајају котлину од Гњиланске и Косовскокаменичке котлине. Ради се о облицима рељефа из групе ниских и средњих планина. Простор је претежно пошумљен, нарочито у средишњем делу. Планински облици се свом дужином благо спуштају у средишњи део котлине. Река Биначка Морава својим током кроз Кончуљску клисуру, и сама клисура, дели ову целину на два дела: *јужни део* од границе према Македонији (Стража-тт 1.110 m) до реке

Биначка Морава и *северни део* од реке Биначка Морава (Мечија глава-тт 586 m) до Св. Илије изнад Врања (тт 586 m). Простор је у јужном делу гушће, док је северни део веома ретко насељен.

Између планинских врхова, правцем северозапад-југоисток простиру се велики број увала и јаруга, које управно секу а/л са КиМ.

Хоризонтална рашчлањеност. Врањско–бујановачка котлина има облик уздужне брдско планинске котлине. Земљиште по уздужној оси је у облику корита са особинама равничарског земљишта у захвату комуникације. На ивицама издижу се рељефни облици до висине ниских планина. Доминантни објекти се налазе на периферији и омогућавају успешно вршење контроле територије.

Утицај рељефа на припрему, организовање и извођење противтерористичких дејстава. У савременим геополитичким и војним збивањима у нашој земљи, Врањско – бујановачка котлина заузима посебно место. Једна од карактеристика актуелности је и тероризам који спроводе албански екстремисти и сепаратисти. Рељеф у овом делу геопростора пружа повољне могућности албанским екстремистима за извођење терористичких аката.

С друге стране, брдско планински предео јужног и југозападног дела котлине пружа и одређене погодности за организовање и вођење противтерористичке борбе. Ако је предуслов успешног вођења противтерористичке борбе потпуна контрола територије, онда се може рећи да посудањем доминантних узвишења и контролом каналисаних праваца (природних отвора) може да се постигне висок проценат контролисаности територије. Постојање великог броја јаруга, кланаца, планинских стаза, раскрсница и путева омогућава правилним избором тактике, постављање заседа и неутралисање евентуалних терористичких група. На другој страни претежна пошумљеност југозападног дела котлине и отежана проходност у њеном већем делу отежава планирање, организовање и вођење противтерористичке борбе.

Географска обележја становништва

Становништво је насељено у градска и сеоска насеља општина Врање, Бујановац и Прешево. У односу на осу објекта-котлине, западни део је знатно насељенији од источног. Градска насеља се налазе у захвату осе објекта, с тим што су Врање, Бујановац и Прешево западно од осе објекта, док је Врањска Бања источно од осе операцијског објекта.

Сеоска насеља у јужном и југозападном делу објекта су знатно гушће насељена од сеоских насеља у северном и североисточном делу. Може се закључити да је становништво операцијског објекта претежно насељено у унутрашњост објекта, док је насељеност периферних простора веома слаба.

Густина и територијални распоред становништва. Врањско-бујановачку котлину карактерише наглашена густина становништва у јужном и југозападном делу и веома ретка насељеност у северном и североисточном делу. Просечна густина насељености је 108 становника по квадратном километру (ст/км²). Становништво је у највећем броју сконцентрисано у четири градска насеља. Највећи проценат насељен је у гарду Врању, затим Бујановцу, Прешеву и Врањској Бањи. У северном делу операцијског објекта релативно мали проценат становништва је насељен у сеоским насељима, док је у јужном и југозападном делу карактеристична наглашена насељеност сеоских насеља.

Општа је карактеристика да је становништво распоређено у захвату уздужне осе операцијског објекта у највећем проценту, док веома мали број становника живи на периферији. Густина насељености у северном делу је знатно мања него у јужном делу објекта.

Национални састав. Врањско-бујановачка котлина је претежно насељена српским, албанским и ромским становништвом. Северни и североисточни простор насељен је са већинским српским, док је јужни и југозападни простор насељен већинским албанским становништвом. Централни део објекта који представља град Бујановац са околином насељен је са сва три ентитета (табела 1).

Табела 1. – Национална структура објекта по општинама

Р. бр.	Националност	Врање	Бујановац	Прешево	Укупно	У %
1	Срби	81.276	14.789	2.986	99.051	59,92
2	Албанци	95	23.681	31.098	54.788	33,14
3	Роми	4.647	3.867	322	8.836	5,35
4	Остали	987	374	144	1.505	0,92
5	Непознато	172	589	354	1.115	0,67
6	УКУПНО	87.177	43.300	34.904	165.295	100,00

Извор: Обрада аутора према Попису становништва, домаћинства и станова, СЗС, Београд, 2002.

Из табеле се може уочити да у општинама Бујановац и Прешево има укупно 943 лица означених непознатим приликом пописа 2002. године. Велики број тих лица су припадници тзв. Ослободилачких војски које и поред успостављања релативног мира у овом делу операцијског објекта, и даље постоје као криминалне организације које се, између осталог, баве и тероризмом. Улога екстремног крила албанског становништва се веома често испољава кроз позивање народа на бојкот покушаја државних органа да у овом простору заведе трајни ред.

Карактеристичан простор операцијског објекта је јужни и југозападни део који се наслања на територију КиМ а који је насељен претежно

албанским живљем. Евидентно је да у последњих неколико година албанско становништво није лојално држави а самим тим и отежава функционирање државе на овим просторима.

Старосна и полна структура становништва. Просечна старост становништва Врањско-бујановачке котлине је око 33 године. Посматрајући објекат као целину, а на основу статистичких података, становништво у северном делу операцијског објекта је старије од становништва у централном и јужном делу (табела 2). Старосна структура неповољно утиче на припрему, организовање и извођење мобилизације и регрутног контингента јер на Албанско способно становништво, из познатих разлога, не може се рачунати.

Може се закључити да је старосна структура становништва операциског објекта повољна што се тиче старости ратно способног становништва са једне стране, а неповољна због општег односа албанског дела према Војсци и држави.

Табела 2. – Старосна и полна структура становништва по општинама

Год.	Пол	Врање	Бујановац	Прешево	Укупно
0 - 4	С	4.733	3.583	3.366	11.682
	М	2.461	1.843	1.753	6.057
	Ж	2.272	1.740	1.613	5.625
5-9	С	5.413	4.250	3.955	13.618
	М	2.795	2.192	2.053	7.040
	Ж	2.618	2.058	1.902	6.578
10-14	С	5.919	3.920	3.710	13.579
	М	3.027	2.039	1.886	6.952
	Ж	2.922	1.881	1.824	6.627
15-19	С	6.284	3.488	3.233	13.005
	М	3.208	1.799	1.749	6.756
	Ж	3.076	1.689	1.484	6.249
20-24	С	6.335	2.990	2.506	11.831
	М	3.192	1.541	1.304	6.037
	Ж	3.143	1.449	1.202	5.794
25-29	С	6.195	3.194	2.496	11.885
	М	3.189	1.562	1.167	5.918
	Ж	3.006	1.632	1.329	5.967
30-34	С	6.119	3.445	2.684	12.248
	М	3.139	1.716	1.262	6.117
	Ж	2.980	1.729	1.422	6.131
35-39	С	6.157	3.025	2.356	11.538
	М	3.159	1.581	1.171	5.911
	Ж	2.998	1.444	1.185	5.627
40-44	С	6.416	2.542	2.013	10.970
	М	3.275	1.354	1.012	5.641
	Ж	3.140	1.188	1.001	5.329

Год.	Пол	Врање	Бујановац	Прешево	Укупно
45-49	С	6.851	2.123	1.572	10.546
	М	3.548	1.104	769	5.421
	Ж	3.303	1.109	804	5.143
50-54	С	6.140	1.883	1.124	9.147
	М	3.193	899	499	4.591
	Ж	3.027	984	625	4.556
55-59	С	4.271	1.813	1.312	7.396
	М	2.134	877	608	3.629
	Ж	2.137	936	704	3.767
60 -64	С	4.511	1.825	1.226	7.562
	М	2.154	883	612	3.649
	Ж	2.357	942	614	3.913
65 и више	С	11.240	4.315	2.634	18.189
	М	4.713	1.900	1.196	7.809
	Ж	6.502	2.415	1.438	10.380
Непознато	С	675	906	716	2.297
	М	287	417	320	1.024
	Ж	388	489	396	1.273
Предшкол. деца	С	6.810	5.244	4.887	16.941
	М	3.553	2.712	2.533	8.798
	Ж	3.257	2.532	2.354	8.143
Пунолет. становни.	С	67.488	29.376	21.866	118.730
	М	33.259	14.512	10.594	58.365
	Ж	34.229	14.864	11.273	60.366
Просечна старост	С	34,4	32,3	29,3	33,0
	М	36,4	31,5	28,5	32,1
	Ж	38,4	33,2	30,2	33,9

Извор: Обрада аутора према Попису становништва, домаћинства и станова, СЗС, Београд, 2002.

Утицај становништва на ефикасност контроле територије. Појавом терористичких акција као проблем јединица Војске и МУП-а јавила се неопходност вођења противтерористичке борбе. Противтерористичка борба у ужем смислу представља непосредан сукоб између јединица органа власти и терориста. У ширем смислу она представља непрекидну контролу територије на којој постоји вероватноћа терористичких акција. Јужни и Југозападни део Врањско – бујановачке котлине је у последњих неколико година карактеристичан по оваквим збивањима. После уласка међународних снага безбедности у Копненој зони безбедности (КЗБ) 2001. године албански екстремисти су наставили са терористичким акцијама које су за последицу имале људске жртве и материјалну штету у више наврата. У складу са развојем опште ситуације послови контроле територије су осавремењивани тако да данас имамо веома ефикасан систем који је резултовао релативно стабилним стањем у овом делу операцијског објекта.

Када говоримо о утицају становништва на ефикасност контроле територије онда можемо рећи да становништво у северном делу операцијског објекта позитивно утиче на ефикасност контроле територије, док становништво у јужном и југозападном делу негативно утиче на ефикасност контроле територије из нама познатих разлога.

Простор од границе са БЈР Македонијом преко села Миратовац, Трнава и Норча повезује град Прешево са селима Лојане и Ваксинце на македонској територији и постоји стална вероватноћа «преливања» терористичких група на нашој државној територији. Села Ораовица, Црнотинце, Рајинце, Летовица и Несалце су села која чине демографску везу Прешевске удолине са Бујановачком котлином.

Села су наглашено насељена, а становништво у највећем броју случајева не сарађује са снагама безбедности које врше контролу територије.

Пут Прешево–Церевајка–Гњилане свакодневно прелази велики број лица на КиМ и обратно па је самим тим вероватноћа отицања података о распореду и покретима снага безбедности свакодневно велика. Овај проблем је постао наглашенији развојем мобилне телефоније.

Може се закључити да становништво операцијског објекта различито утиче на ефикасност контроле територије. Његов утицај у северном и североисточном делу је повољан самим тим што је становништво вољно да сарађује са снагама безбедности. У јужном и југозападном делу операцијског објекта становништво неповољно утиче на ефикасност контроле територије зато што велики проценат непосредно сарађује и потпомаже деловања екстремног дела албанског народа који живи са једне и друге стране административне линије.

Географске карактеристика насеља

У Врањско-бујановачкој котлини постоје четири градска и двестотине сеоска насељена места. Када говоримо о градским насељима можемо рећи да су то претежно савремена српска градска насеља са видљивим остацима турске градње.

Типови и просторни распоред. Град Врање као највеће градско насеље смештен је у средишњем делу Врањске котлине на источним падинама брдско-планинског масива са највећим врхом Свети Илија (тт 1.271). Ужи центар града карактеришу савремене стамбене зграде. Јужни део карактерише већи број породичних стамбених објеката савременог типа, док северни део града карактеришу старе куће и уске улице.

Варош Врањска Бања је увучена у источни рукавац котлине. Место има основна обележја градског насеља само у ужем центру док је већи део

сеоског облика. Објекти у центру вароши су савремене зграде док су објекти према периферији претежно породичне куће класичне српске градње. У једном делу вароши још има остатака турске градње. Варош карактерише постојање извора термоминералне воде.

Град Бујановац је размештен у централном делу Бујановачке котлине у рејону раскрснице путних праваца Врање-Куманово и Бујановац-Гњилане. Место има обележја градског насеља у строгом центру док је периферни део уређен у сеоском облику. Објекти у насељу су претежно савремени са остацима турске градње у мањим деловима.

Прешево је једно од четири градска насеља смештено у јужном делу операцијског објекта. Топографски ово градско насеље се налази на источним падинама продуженог северног брдско планинског била Скопске Црне Горе. Без обзира што само место због густине насељености разматрамо као градско насеље, оно осим најстрожијег центра има обележја сеоског насеља. Сама унутрашњост насеља карактеришу веома уске улице. Породичне куће су ограђене са високим бетонским зидовима. Град је готово спојен у једну целину са с. Ораовица.

Када говоримо о сеоским насељима онда можемо рећи да су села у северном и североисточном делу операцијског објекта разбацаног типа и веома слабо насељена. У захвату уздужне осе операцијског објекта, а нарочито од града Врања па све до државне границе са БЈР Македонијом села су збијеног типа и знатније насељена. Села на источној и североисточној периферији карактеришу куће зидане од трошног материјала и најчешће су запуштене. У селима која се налазе у захвату комуникације, а између градских насеља, највећи део кућа су савременог типа зидане од тврдог материјала. У селима јужно од Бујановца која су насељена етнички чисто албанским становништвом, највећи део кућа је опасан бетонским зидовима и свака кућа у појединим случајевима може представљати отпорну тачку.

У групи великог броја села Бујановачке котлине и Пршевске долине насељених готово чисто албанским становништвом, посебно место заузима село Велики Трновац који је преко Косовске улице територијално повезан са градом Бујановац. Село има око 7.000 становника. Стамбене зграде су савремене и опасане јаким бетонским зидовима. Унутрашњост породичних „авлија“ је велика непознаница па самим тим и погодан простор за разне активности непријатељског карактера.

Појас у захвату комуникације Врање–Куманово од границе према БЈР Македонији па до Бујановца карактерише постојање већег броја густо насељених села у којима наглашено преовлађује албанско становништво.

Може се закључити да Врањско-Бујановачку котлину карактерише распоређеност градских и већих сеоских насеља у захвату уздужне осе операцијског објекта. На периферији објекта се налазе мања насеља.

Саобраћајна повезаност насеља. Кроз Врањско–бујановачку котлину по њеној уздужној оси пролази комуникација Лесковац–Скопје која чини уједно и основицу саобраћајних веза и самог операцијског објекта. Посебан значај има магистрални пут који ће у догледно време бити изграђен као ауто пут. Значајнији регионални путеви који се од главне комуникације одвајају правцима ка северозападу, западу, југоистоку и истоку су: Врање–Големо Село–Лесковац, с. Давидовац–Трговиште, с. Давидовац–Прохор Пчињски–Куманово, Бујановац–Косовска Каменица, Бујановац–Гњилане и Прешево–Гњилане. Ови путеви чине основу саобраћајне повезаности градских и сеоских насеља Врањско–Бујановачке котлине. До једног броја забачених села у условима лошег времена и зими, проходност је отежана. И поред свега, може се закључити да је саобраћајна повезаност насељених места операцијског објекта повољна.

Утицај насеља на могућност извођења терористичких дејстава. У теоријском разматрању терористичких дејстава насеља заузимају посебно место. Савремене терористичке акте, између осталог, карактерише њихова урбаност тј. Да се иста веома често реализују у урбаним срединама са различитим циљевима.

Од доласка међународних снага на КиМ па до данас овај простор карактерише релативно велики број терористичких аката који су за последицу имали људске жртве и материјалну штету. Код свих аката насеља су одиграла велику улогу, крајње негативну у односу на снаге које врше контролу територије. Могућност да се мања или већа група терориста, после извршеног терористичког акта, сакрије у неко село са малом вероватноћом проналажења је велика, што је пракса и показала.

Разграната мрежа криминала чији је центар Велики Трновац омогућава и даље непрекидан проток информација, дроге, наоружања и друге шверцоване робе. У свим овим криминалним радњама насеља у јужном и југозападном делу операцијског објекта која су претежно насељена албанским становништвом непрекидно играју кључну улогу.

Ако узмемо у обзир постојање дела становништва који је непријатељски расположен према снагама које врше контролу територије и органа власти уопште, постојања сакривеног наоружања, онда је логично очекивати и терористичке акције. Насеља која су размештена на простору од Бујановца према државној граници са БЈР Македонијом и од Бујановца према Косовско каменичкој котлини стварају повољне могућности за планирање, организовање и извођење терористичких аката.

Може се закључити да су насеља како градска тако и сеоска у јужном и југозападном делу операцијског објекта са свим својим карактеристикама подесна за ескалацију тероризма.

Утицај насеља на могућност организовања и извођења противтерористичких акција и контролу територије. Противтерористичка акција је сама по себи веома компликована, тешка за планирање, организовање и извођење. Тежина противтерористичке акције је условљена великим бројем чиниоца који најчешће отежавајуће утичу на успешност исте. Један од највећих утицаја на њено вођење имају насељена места.

Насеља Врањско-бујановачке котлине, како градска тако и сеоска, различито утичу на могућност и ефикасност вођења противтерористичке акције. У северном и североисточном делу операцијског објекта насеља имају позитиван утицај док насеља у јужном и југозападном делу, због опште познатих околности, имају негативан утицај на извођење противтерористичке акције, тј. борбе и контролу територије. Постоје многе чињенице које потврђују ову констатацију. Једна од њих је да велики проценат становништва, нарочито омладине, подржава дејства и деловања екстремног албанског становништва.

Насеља у јужном и југоисточном делу операцијског објекта претежно су смештена на источним обронцима северног продужетка Скопске Црне Горе. Предео је брдско планински и карактерише га релативно велики број пошумљених мањих или већих јаруга које изводе са простора КиМ у рејоне и села насељених претежно албанским становништвом.

На овом простору постоје погодни услови за преливање дејстава у јужни и југозападни део операцијског објекта. Насеља у овом делу су погодне основице за извршење терористичких аката, а самим тим отежавају организовање и вођење противтерористичке акције. Затвореност породичних дворишта која су опасана високим зидовима отежавају прикупљање података о евентуалним активностима са циљем терористичког организовања и деловања.

Насеља су погодна за пружање јаког отпора снагама безбедности односно снагама које воде противтерористичку борбу. Породичне зграде опасане са дебелим бетонским зидовима у одређеном моменту могу да представљају отпорну тачку свака за себе понаособ или група кућа уско збијених једна уз другу.

Густа насељеност исто тако има битан утицај на вођење противтерористичких акција јер све акције са циљем неутралисања и уништавања терористичких група могу да буду окарактерисане као прекомерна употреба силе од стране регуларних снага.

На крају, насеља на југу и југозападу операцијског објекта, пружају непрекидне могућности дејства терористичких група по снагама које врше контролу територије а самим тим условљавају велике губитке.

Ако противтерористичку борбу посматрамо кроз шири појам као контролу територије онда можемо рећи да насељена места у Врањско-бу-

јановачкој котлини различито утичу на исто, а у зависности у ком делу операцијског објекта се налазе и са којим становништвом су насељена. Њихов утицај на ефикасност контроле територије је сличан као и утицај на успешност вођења противтерористичке борбе.

Закључак

Савремена теорија и пракса везана за проучавање оружаних сукоба указују да је вероватноћа терористичких дејстава много већа од вероватноће извођења класичних дејстава.

Сукоб ниског интензитета је део нове стратегије НАТО алијансе за остваривање својих интереса. Један од основних циљева и задатака стратегије „сукоба ниског интензитета“ је помоћ и подршка противницима режима у државама које се не сматрају пријатељским. Узимајући у обзир да је албанска популација вековни противник режима било које Српске државе, постоји непрекидна могућност искоришћавања исте за ескалацију кризе. Врањско-бујановачка котлина једним својим делом представља погодно тло за стварање криза. На крају, тренутно стање на КиМ је директна последица реализације „стратегије сукоба ниског интензитета“. Узимајући у обзир особености које карактеришу Врањско-бујановачку котлину може се закључити да она заузима посебно место у процесу стабилизације стања у земљи. Геостратешка процена чиниоца операцијског објекта ће још дуго бити предмет рада команди војске и полиције које ће се бавити пословима контроле територије.

Кроз овај рад, циљ ми је био, да дам позитиван допринос објективном процењивању чиниоца који утичу на успех у извршавању задатка. У самом раду тежиште је било на процени рељефа, насеља и становништва у централном и јужном делу објекта. Ценио сам да је исто потребно због актуелности решавања коначног статуса Косова и Метохије.

Литература

- Костић, М. (1965). *Врањско-бујановачка котлина*. Београд: Географски институт.
- Марковић, П. (1994). *Пољопривредни атлас Србије*, други том, Београд.
- Мишовић, С. (2004). *Регионална географија*. Београд: ФЦО.
- Мишовић, С. (1999). Проходност југословенског ратишта – функција војно-географске процене. *Савремени проблеми ратне вештине*, 40/90, Београд: СШОНИД.

- Николић, М. (1998). *Војногеографска процена елемената ратишта СРЈ*, Београд.
- Секуловић, Д. и Милковски В. (2005). Место и улога геопростора Србије и Црне Горе у оквиру приступања систему колективне безбедности. *Општевојни теоријски часопис „Војно дело“*, 4, 9-25.
- *** (2003). *Попис становништва, домаћинства и станова*. Београд: Републички завод за статистику.
- *** (2003). *Прегледно-топографска карта СЦГ*. Београд: ВГИ.

Драго Тодић¹

ЕКОНОМСКО-ГЕОГРАФСKE ОДЛИКЕ СПОРАЗУМА НАФТА У СЈЕВЕРНОЈ АМЕРИЦИ

*

Крајем 20. и почетком 21. вијека све се израженије испољавају тенденције повезивања и зближавања земаља и народа, тј. тенденције стварања јединственог економског и информативног простора у планетарним оквирина, интензивније размјене знања, технологије, роба, услуга и информација. То се огледа у формирању регионалних економских интеграција, (EU, NAFTA, ZND, ASEAN, CARICOM...) које су постале важан чинилац развоја и измјене регионалне економско-политичке структуре савременог свијета. У току процеса интеграција, долази не само до развијања и продубљивања међудржавних веза и односа, већ и до дубоких структурних промјена и кретања свих фактора производње у свим земљама појединачно, које представљају и намећу повећање продуктивности рада, а тиме и дохотка радника и профита предузетника.

Међународне економске интеграције имају дугу историју. До 19. вијека економске интеграције између суверених држава остваривале су се на регионалном економском простору. Током 19. вијека остваривани су процеси интеграције који су носили обиљежје националних хомогенизација и формирање националних држава у савременом смислу ријечи. Двадесети вијек карактеришу процеси континенталних економских интеграција.

Различити облици међународних регионално-економских интеграција пружају многе погодности земљама чланицама, обезбјеђује се знатно веће и слободније тржиште, ефикасније коришћење расположивих привредних извора, капитала, радне снаге и расположивих капацитета. Пружају се знатно веће шансе и повлаштен положај свим пословним актерима и грађанима у односу на треће земље. Тиме се заоштрава конкуренција унутар групације и јача конкретна способност појединих фирми и држава на међународном плану, бржи економски развој и ефикасније рјешавање економских, социјалних и других проблема (инфлација, незапосленост ...).

Готово све земље свијета обухваћене су процесима економских интеграција. Свједоци смо нових економских савеза и подјела. Земље Европе формирале су једну од најснажнијих и најхомогенијих међународних економских групација – ЕУ. САД се убрзано повезује у више праваца: формира-

---

¹ Др Драго Тодић, доцент, Одсек за географију ПМФ, Бања Лука.

ју слободну зону Сјеверне Америке (НАФТА) и укључују се у Организацију Азијско-Пацифичког региона (АРЕС) у којој су и свјетски економски колоси Јапан и Кина. Од значајног дијела бившег СССР-а, настала је Заједница Независних Држава (ЗНД) у којој је Русија економски и најснажнија земља.

Табела 1. – Учешће појединих регионалних интеграција у свјетској трговини 2000. године

КОНТИНЕНТ	РЕГИОНАЛНА ЕКОНОМСКА ИНТЕГРАЦИЈА	% у свјетској трговини
ЕВРОПА	Европска унија – EU	35,5
АЗИЈА	- Удружење земаља Југоисточне Азије - ASEAN	6,1
	- Савјет за сарадњу у заливу GCC	1,7
	- Југоазијско удружење регионал. сар.- SAARC	1,0
АФРИКА	- Економска организација за сарадњу - ECO	1,1
	- Арапско магребска унија - AMU	0,5
	- Заједничко тржиште Источне и Јужне Африке - COMESA	0,4
	- Јужноафричка развојна заједница - SADC	0,8
АМЕРИКА	- Сјеверноамеричка зона слободне трговине - НАФТА	18,4
	- Централноамеричко заједничко тржиште - САСМ	0,3
	- Карипска заједница - CARICOM	0,1
	- Андски пакт	0,8
	- Јужноамеричко заједничко тржиште - MECOSUR	1,5
ОКЕАНИЈА	- Ближи економски односи Аустралије и Новог Зеланда – CER	-
	- Азијскопацифички економски форум - AREC	31,8

Економске и демографске карактеристике чланица споразума – НАФТА

По природним богатствима и изворима енергије Сјеверна Америка и Мексико се налазе међу водећим континентима свијета. У прилог томе иду и величине ових земаља као и бројност становништва. У свјетским

размјерама Сјеверној Америци припадају водеће или врло важно мјесто у производњи каменог угља (антрацита), нафте, сребра, урана, молибдена, нафте жељезне руде, мангана, олова, цинка, ванадијума, волфрама, никла, кобалта, злата, хрома, калаја, калијумове соли, фосфата, сумпора...

Табела 2. – Становништво и БДП земаља чланица НАФТА 2001. године

ДРЖАВА	Број становника у мил.	Површина у км ²	БДП у мил. \$	БДП по становнику US \$
КАНАДА	31,0	9.970.610	687,9	22,356
САД	286,0	9.518.898	9.837,4	35,724
МЕКСИКО	100,0	1.958.201	574,5	5,810
УКУПНО:	427,0	21.447.709	11.099,8	-

Ово су и земље првих и највећих хидроцентрала које заузимају готово половину свјетске производње електричне енергије. Ту је и највећа свјетска производња житарица (кукуруз, пшеница), памука, духана, шећера, трске, агрума, воћа, поврћа, меса итд. Ово су и водеће индустријске велесиле чији процват траје већ стотину година, а својевремено су биле водеће земље у индустрији компјутера која се премјешта у земље са јефтинијом радном снагом гдје је задржано лидерство у великим рачунарским системима и суперрачунарској и програмерској опреми.

Поменуте величине саме по себи довољно говоре о величини НАФТА споразума у односу на друга свјетска уједињена тржишта. Оно је веће од свих чланица Европске Уније и двоструко веће од јужноамеричке уније MERCOSUR. Ипак НАФТА уговор уједињује земље различитог нивоа економског развоја, посебно када је у питању Мексико. Иако је Мексико једна од најбогатијих земаља у Латинској Америци, јаз између прихода по становнику у односу на САД ствара економске и политичке притиске. Међутим, привредни услови и индустријски раст у Мексику су све повољнији, што ће имати дугорочни ефекат на овим просторима. Када је у питању међусобна размјена ових трију земаља, чињеница је да је трговина Канаде и Мексика са САД већа него њихова трговина са било којом другом земљом. За САД, Канада је трговински фактор број један, а Мексико последије Јапана, број три. Уствари, САД и Канада тргују више него ма који пар других земаља у свијету.

Историјат настанка споразума

У другој половини 20. вијека дошло је до максималног побољшања трговинских, економских и политичких односа САД, Канаде и Мексика што је резултирало стварање потребних предуслова за почетак озбиљних

преговора о потписивању једног комплексног споразума којим би се створила слободна трговинска зона. До тада је економска сарадња земаља Сјеверне Америке била усмјерена скоро само на сарадњу и размјену између предузећа. Она се одвијала отварањем представништава, затим филијала, подружница, а ријетко отварањем производних погона. Међутим, та сарадња није била децидно формулисана државним институцијама, мада је постојала све комплекснија. Тако су већи проток робе, услуга, људи и капитала, довели до неопходности дефинисања одређених правила, како би се она што више унаприједила. Томе је свакако допринијело и формирање интеграције у Азији, а посебно успјешно интегрисање најразвијенијих земаља Европе (EEZ, EZ, EU).

Године 1965. САД и Канада склопиле су први Аутоспоразум о међусобним односима којим се почиње примјењивати споразум о трговини и аутомобилској индустрији. Мада се овај споразум односио само на ауто-производе, он је истовремено послужио као успјешан примјер како се може остварити корист, односно добит, захваљујући регулацији трговине. Уклањањем баријера у трговини, овим споразумом допуштено је детроитским аутомобилским гигантима (Ford, General Motors и Craisler), да производи за уједињено тржиште ових земаља. Међутим, прије уједињења тржишта према законима Канаде, аутомобили за њихово тржиште највећим дијелом су морали бити произведени у земљи и поред тога што је 30% нижа продуктивност у односу на америчку индустрију аутомобила. У договору са детроитским произвођачима консолидоване су неке врсте производње и у самој Канади што је довело до запањујућих, позитивних резултата. Остварени су резултати изнад свих предвиђања, јер је између 1965. и 1969. године канадски извоз у САД порастао за 169%, а извоз САД у Канаду за 114%.

Резултати Аутоспоразума подстакли су нове уговоре и споразуме из разних грана привредних и услужних дјелатности ове двије земље од којих је најзначајнији CUSTA Споразум. Почетком 80-их година 20. вијека указала се вишеструка потреба да се приступи склапању једног комплетнијег трговинског споразума између Канаде и САД, јер су антидампинг, узвратне царине, као и растући протекционизам САД биле све више пријетња канадској привреди. Други проблем био је управо започети процес реструктурирања индустријских предузећа, који се одвијао под притиском азијских предузећа, посебно што је модернизација канадске привреде била неопходна, јер губитак домаћег и страног тржишта био је све очигледнији.

Споразум CUSTA о слободној трговини између САД и Канаде потписан је 1987, а ступио је на снагу 1. јануара 1989. год. Потписивањем овог споразума Канада је могла да се ухвати у коштац са проблемима америчког протекционизма и азијске конкуренције, док су САД с правом очекивале отварање тржишта и побољшану конкурентност. С правом се сматра да је

овај споразум био увертира која је не само омогућила, већ и убрзала почетак преговора Сјеверноамеричког уговора о слободној трговини НАФТА. Само између 1987. и 1994. године канадски извоз у САД порастао је за 87% (62 милијарде US \$), а извоз САД у Канаду за 91% (75 милијарди US \$).

Перманентно побољшање трговинских, економских и политичких односа између САД, Канаде и Мексика условило је почетак озбиљних преговора о потписивању једног комплексног споразума којим би се створила слободна трговинска зона. Предсједници САД и Мексика су почетком 1990. године и званично иницирали преговоре којима се прикључила и Канада, па је процес преговора трајао до половине 1992. године. Сјеверноамерички уговор о слободној трговини (NORTH AMERICAN FREE TRADE AGREEMENT – NAFTA) потписан је крајем 1992. године, а ступио на снагу 1.1.1994. године.

Споразум НАФТА представља правни оквир највеће економске интеграције 20. вијека са око 430 милиона становника, 8.000 милијарди US \$, и учешћем у свјетском бруто производу са око 28%. Осим тога, чланица НАФТА споразума остварују извоз од око 900 милијарди US \$, учествујући при томе у укупном свјетском извозу са 18,4% (2000. године). Могло би се поставити питање због чега су преговори трајали четири године. Један од основних разлога су бројне несугласице у низу питања везаних за међусобну трговину САД и Мексика, од чега су најтежа питања била везана за тржиште радне снаге, заштите животне средине и сл. У Мексику је споразум изазвао чак и оружану побуну у држави Чијас док је у САД, његовој ратификацији, претходило више затворених сједница Конгреса у којима су заговорници и противници имали више сукоба. Дебата у Канади није била тако драматична захваљујући CUSTA споразуму, а и канадска трговина са Мексиком одвијала се у релативно малом и скоро безначајном обиму.

Основне карактеристике и циљеви

Ако се узму у обзир фактори као што су природна богатства, економска развијеност, величина територије, становништво, географски положај и сл. види се да су ове три земље највеће и најразвијеније у оквиру америчког континента. С обзиром на чињеницу да су трговински токови између САД и њених сусједа (трговинских партнера) током 90-их година исказивали тренд раста и да су још више интензивирани након примјене НАФТА уговора, поставља се незаобилазно питање о основним карактеристикама овог споразума.

Прва и најважнија карактеристика споразума НАФТА је да су све форме трговинских баријера укинуте. Како су САД и Канада и прије овог

споразума имале већ ријешене многе проблеме везане за трговинске баријере, највише је промјена било на мексичкој страни. Просјечне царине САД на мексичку робу су само за двије године, до 1996. год, пале са 2,07 на 0,65%.

Друга карактеристика НАФТА споразума о слободној трговини је да је спецификовала сјеверноамеричке захтјеве за робу која је субјект слободне трговине. Због тога би се квалификовале за слободну трговину или редуковане царинске захтјеве споразума са спецификавањем процента (обично 50%) вриједности робе која мора бити произведена у Сјеверној Америци. То је разлог да се спријече земље изван НАФТА да преузимају предност ниских царина у некој од чланица у НАФТА земљи. Производња по нижим трошковима нечланице овог споразума може да се оствари једино ако фирме премјесте своје операције у НАФТА земље.

Трећа карактеристика је у томе што је успостављен систем рјешавања спорова у складу с правилима Свјетске трговинске организације. При појави неког неспоразума, земља чланица може захтјевати истрагу коју врши комисија формирана од представника све три земље, након чега су земље чланице обавезне да прихвате резултат њеног налаза.

Свака интеграција, посебно када су у питању економски интереси, има своје специфичности и карактеристике којима земље чланице остварују разне хетерогене интересе. То је посебно дошло до изражаја при формирању Сјеверноамеричке зоне слободне трговине НАФТА.

САД, као најразвијенија међу партнерима, виде свој комплексни интерес у укидању царина, смањењу нецаринских баријера, директним инвестицијама, сектору услуга, бољој заштити интелектуалне својине, дисциплини у области субвенција и сл. Због супериорности у односу на двије друге чланице, привреда САД нема потребе да се прилагођава неким новим трговинским правилима. И САД и Канада су одмах училе значајне потенцијале у мексичком тржишту из области банкарства, телекомуникација и превоза.

Интереси Канаде су усредсређени на модернизацију властите привреде која не заостаје много за америчком, али доста предњачи у односу на мексичку. Знатно је побољшан приступ тржишту, установљавање поријекла робе, заштите културног индентитета Канађана, регулисање трговинских спорова и сл. То је посебно подстакла обострана демократска традиција (Канаде и САД), исти енглески језик што поједностављује односе међу најпознатијим компанијама.

Интереси Мексика су првенствено везани за огромно тржиште његових сусједа и то кроз: уклањање царина, повећан обим услуга, смањење нецаринских баријера, регулисање инвестиција итд. За врло кратко вријеме дошло је до модернизације мексичке привреде која је била доживјела крах и која се опоравила захваљујући САД, додуше, уз ново задужење од око 64 милијарде US \$.

Међутим, успјешно се рјешавају одређене препреке које се тичу рада и заштите животне средине, инфраструктуре, корупције, трговине дрогом и сл.

Основни циљеви споразума НАФТА су редуковање царина и осталих трговачких баријера између три земље потписнице, чија ће коначна реализација трајати петнаест година. У том правцу формирано је шест радних група за слиједећа подручја (Бодирожа, 2002):

1. Приступ тржишту (царине и контингенти),
2. Трговинска правила (заштита и субвенције),
3. Улагања,
4. Услуге – финансијске, осигурања, транспорта итд,
5. Интелектуално власништво,
6. Рјешавање могућих неспоразума.

Поред наведеног владе Канаде, САД и Мексика обавезале су се да ће:

- јачати посебне везе пријатељства и сарадње међу њиховим нацијама,
- доприносити развоју свјетске размјене и међународне сарадње,
- стварати веће и сигурно тржиште за производе и услуге на територијама својих држава,
- утемељити јасна правила међусобне размјене,
- осигурати предвидив комерцијални оквир за пословање, планирање и улагање,
- јачати конкурентност својих предузећа на глобалном тржишту,
- подстицати креативност и иновације,
- стварати нове могућности запошљавања и услова рада и живота,
- све претходне активности предузимати у складу са заштитом и очувањем животне средине,
- подстицати одрживи развој,
- јачати законе и регулативе о заштити животне средине,
- заштити и јачати темељна права радника.

Главне одредбе споразума НАФТА

Све одредбе Сјеверноамеричког споразума НАФТА садржане су у 22 поглављу о чијим се основним циљевима већ говорило, али ћемо се задржати на неким, важним одредбама из области које се тичу радне снаге, посебно запошљавања, имиграција, заштите животне средине, порасту увоза, трговинског биланса и сл.

Индустријски раднички синдикати били су највећи противници споразума, посебно у САД, јер су се бојали конкуренције јефтине мексичке рад-

не снаге због смањења зарада уз могућу појаву имиграција радника из Мексика. Током преговора извршен је притисак и приморана Клинтонова администрација да у оквиру Споразума НАФТА регулише радничка права у новонасталој ситуацији. На овај начин амерички радници жељели су се заштити од одласка компанија у Мексико због јефтине радне снаге, нездравих радних услова и блажих еколошких прописа. Предвиђене су веома високе казне за оне који се не придржавају строго дефинисаних прописа уз гаранцију државе. Оснажени су радни закони у вези минималне зараде, сигурности радног мјеста, спречавања дјечијег рада, питања повреда и заштите на раду и сл.

Друга важна одредба односила се на спречавање релоцирања фабрика из САД и Канаде у Мексико гдје могу остварити већу предност блажих закона о заштити животне средине. И поред тога дошло је до знатног загађења дуж америчко-мексичке границе јер су, због корупције, мексички закони из ове области остали мртво слово на папиру. Порастом Маквиладора индустрије убрзан је раст броја становника на мексичко-америчкој граници што је додатно утицало на погоршану еколошку ситуацију.

И поред одредаба Споразума НАФТА о смањењу имиграције пројектује се да сваке године око 300 хиљада имиграната из Мексика остане у САД, од чега половина у Калифорнији и Тексасу. Узрок је недостатак радне снаге због убрзаног привредног развоја, с једне стране, и лоше мексичке политике у области пољопривреде доводи до отпуштања радника који су принуђени да посао траже на сјеверу. Ради се око 9 милиона људи од којих ће многи, вјероватно, потражити бар привремено запослење у САД.

Даљом сарадњом између НАФТА земаља очекује се стално повећање комплементарности у производњи. Због тога су неке производне линије (електроника и аутомобили) премјештене у Мексико што је смањило овисност америчке привреде од увоза из неких азијских и латиноамеричких земаља. У првих пет година споразума запошљавано је око 2,2 милиона нових радника годишње.

Однос према осталим економским групацијама

Сјеверноамерички споразум НАФТА остварује изузетне резултате у свим секторима од пољопривреде до туризма, посебно у области царина према трећим земљама. У оквиру споразума, глобално гледано, нису по новом пропису донете никакве одредбе које би негативно утицале на треће земље.

Међутим, високе царине умањују могућност привредно неразвијеним земљама да лако приђу овом тржишту. У међусобним односима НАФТА и ЕУ, двију највећих интеграција, све се више поларизују одређена питања. Један од разлога неприступања Велике Британије ЕУ лежи у њеним од-

носима са НАФТА чланицама, и то прије свих са САД. Конгрес САД наложио је да се изради студија о прикључењу Велике Британије НАФТА споразуму. Ово је један од кључних разлога за опирање Велике Британије увођењем евра као јединствене валуте у оквиру Монетарне уније. С друге стране чланице НАФТА споразума не морају преносити дио државног суверенитета на наднационалне и, из британског угла гледања, бирократизоване институције, нема потребе за усклађивањем спољне политике, пореза и увођења одређене федеративне врсте интегрисаности. Једини проблем лежи у томе што чланство у једној директно искључује чланство у другој интеграцији.

Интересантно је навести укупан обим спољне трговине САД са највећим економским интеграцијама, посебно када су у питању спољнотрговински односи САД и ЕУ. Они су партнерски у односу на земље трећег свијета, а у међусобним односима су конкурентски. Најзначајнији спољнотрговински партнер ЕУ су САД, а за САД су то чланице НАФТА што показује слиједећа табела .

Табела 3. – Интеграционе групације – спољно-трговински партнери САД, 2001. године

	Све земље	НАФТА	ЕУ	АСЕАН	АМЛАТ	Остали
Укупан обим спољне трговине САД (мил. \$)	2.180.416	702.481	420.737	148.910	396.385	511.903
Учешће у укупној трговини САД (%)	100	32,2	19,3	6,8	18,2	23,5

Подаци из табеле показују да у спољној трговини САД, посматрајући регионално економске групације, прво мјесто заузимају земље НАФТА за чак једну трећину више од земље Европске Уније.

Закључак

Када се сумирају сви досадашњи показатељи споразума НАФТА очито је да се ради о најуспјешнијој економској интеграцији која има све боље резултате. Остварује се замисао о зони слободне трговине за више од 20.000 индустријских производа и дивовском тржишту које би дугорочно требало обухватити комплетну западну хемисферу. Мањи проблеми који су присутни, везани су за мексиканску рецесију из 1995. године, губитка радних мјеста због пресељења компанија прерађивачке индустрије из

области услуга, прелијевању квалификоване радне снаге и сл. Међутим, негативни ефекти у свим сферама рада и економије симболични су у односу на позитивне ефекте.

С правом се може закључити да Сјеверноамерички споразум НАФТА представља увод у укупну трговинску стратегију САД, Канаде и Мексика, у правцу не само јачања њихове глобалне конкурентности, већ и реалног остваривања циља, тј. укључивања у проширену зону слободне трговине земаља Сјеверне и Јужне Америке, земље Европе, Азије, Пацифика и других економских простора.

Литература

Бодирожа, М. и др. (2003). *Међународна економија*. Београд.

Вукмирица, В. и др. (2005). *Економска и монетарна интеграција Европе*. Бања Лука.

Коџи-Павлакović, V. (1996). Savremeni procesi u граничним подручјима S. Amerike. *Geografski glasnik*, 58.

Natek, K. i dr. (2004). *Države svijeta*. Zagreb.

*** (2003). *Veliki Atlas Svijeta*. Zagreb: Mozaik knjiga.

Љиљана Грчић¹

ПРЊАВОР У МАЧВИ

– село одликовано Карађорђевоом звездом за храброст

„ ...Прњавор, место где дивљаштво ордија Франца Јосифа није више познавало граница...Биланс онога што су учинили Аустро-Мађари у овом селу, више је него страшан... У овом злосрећном Прњавору, не види се ништа друго сем изгорелих кућа и заједничких гробова где почивају избличени остаци свих ових људи, стараца, жена и деце, жртва бестијалног беса "културтрегера". Они који су, као ја, видели ово, неће моћи никад опростити, поред свих друштава Народа, поред свих Локарна, онима који су се непоправиво осрамотили у Мачви...“

(Родолф Арчибалд Рајс, 1928. г.)

*

Село Прњавор лежи у југозападном делу мачванске равнице, између реке Дрине и брда Џајевца, обронка планине Цер, на путу Шабац - Лозница. Удаљен је од Шапца 26 км. Име Прњавор потиче од општег назива за насеља на манастирском земљишту. У средњем веку насеље је било у поседу манастира Чокешина као његово добро. Почетком XVIII века оно се развило у самостално насеље. Помиње се у попису насељених места 1717. године. У току I српског устанка Прњавор са околином био је поприште многих бојева против Турака. У његовој непосредној околини, 1804. године одиграла се чувена битка на Чокешини. Прњавор је тешко пострадао и у Првом светском рату, када се нашао на удару аустро-угарских трупа, које су се приликом повлачења после пораза у Церској бици, светиле голоруком становништву.

Страдања становника Прњавора у Првом светском рату

Аустројска војска је августа 1914. године починила страховита зверства у Поцерини и Мачви. Од свих места, по страдањима се издваја Прњавор, који је, после Шапца, највише страдао при првим упадима непријатеља у почетку светског рата (Шабачки гласник, 1934). Крваве борбе у Мачви, Јадру и Поцерини демантовале су војног теоретичара Клау-

---

¹ Мр Љиљана Грчић, професор географије, Београд.

зевица који каже да само примитивни и непросвећени народи праве велике и страхотне злочине у рату. У Прњавору је, наиме, „високо-културна“ држава, Аустроугарска, направила незапамћен злочин над цивилним српским становништвом – масакрирања, вешања, силовања, бестијална иживљавања над старцима, женама и децом. Супротно томе, између осталог и по наређењу Степе Степановића, Србија је своје заробљенике чувала, хранила и лечила.

Стравични су описи које су дали савременици, а посебно сведочења странаца. Злочине у Прњавору пред светску јавност изнео је Швајцарац, др Родолф Арчибалд Рајс, професор Лозанског универзитета, који је на позив српске владе дошао да изврши анкету о аустро-угарским зверствима на мачванском фронту. Он је оставио и бројне фотографије и записнике после посете стратиштима, које је српска влада објавила у посебним издањима на страним језицима, да би упознала, пре свега савезнике о терору окупатора у Србији. На испитивању ратних злочина у Мачви, почињених у Првом светском рату, са др Арчибалдом Рајсом, радио је Живко Барловац, тада генерални конзул Краљевине Србије у Паризу (Костић, 1994; ИАБ, ПФ Б, К - 1).

По сведочењу А. Рајса, улазак обесних непријатељских трупа завојо је у црно ово богато село, које је бројало 2400 становника. Он је у присуству комисије забележио да је од 4 – 17. августа 1914. године било убијено, спаљено или измасакрирано укупно 352 становника. Највећи део били су старци, жене и деца. Окупационе власти Србији су 10. јула 1916. године извршиле попис окупираног подручја упоређујући га са резултатима пописа Краљевине Србије од 31. 12. 1910. године. У Прњавору је 1910. године живело 1400 мушкараца и 1345 жена, односно 2745 становника. Попис из 1916. године дао је следећу слику: у њему је живело 596 мушкараца и 1009 жена или укупно 1605 људи. И самим површним упоређивањем, види се да је број становника у овом селу за 6 година опао за око 40% (*Б. Кнежевић, 1984*). На основу исцрпних података учитеља М. Дачића и свештеника М. Никитовића, од 1914. до 1918. године животе су изгубили 604. мештанина Прњавора:

Стрељано код старе железничке станице.....	27
Спаљено у школи.....	50
Убијено, искасапљено и спаљено у Милутиновића кући	97
У Лешници, на железничкој станици, стрељано и живо закопано..	109
Стрељано, избодено бајонетима, печено на ражњу, обешено и разапето између коња на разним местима у селу.....	70
Умрло у ропству.....	40
Погинуло на бојишту и умрло на острву Виду, Крфу, као и приликом повлачења.....	211

Када се овим жртвама дода и 49 изгинулих бораца у балканским ратовима, онда се добије коначна цифра: Прњавор је од 1912. до 1918. године дао 653 живота. Када се додају и жртве тифуса из 1914. и 1915. године, као и тифус грознице из 1918. године, у којима је преко 200 мештана изгубило живот, онда се добија податак да је Прњавор за слободу дао око 900 живота. Просечно на свако домаћинство долазе две жртве (Рајичић, 1977). Овим патње и страдања Прњавора нису престале, јер се у Другом светском рату поновио кобни август 1914. године! На спомен плочи постављеној на зиду основне школе пише да су „17 августа 1914. године Аустро-угари спалили у школи 48 Прњавораца; 20 августа 1941. године Немци су у дворишту школе стрељали 104 становника Прњавора“.

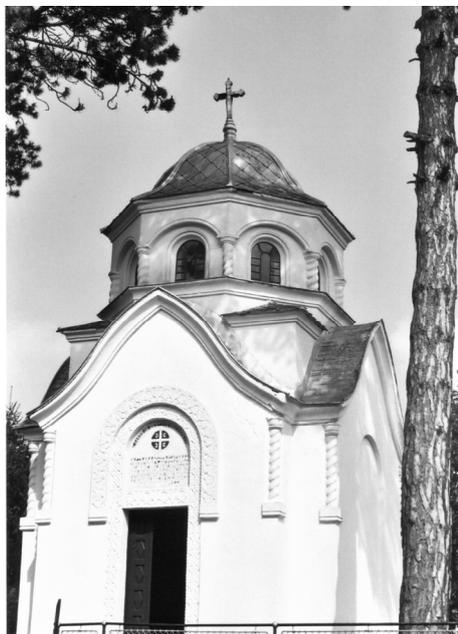
После завршетка Првог светског рата, за време владавине краља Александра, прилогом грађана и државе, саграђена је Спомен – костурница у коју су сахрањени посмртни остаци Прњаворчана, који су били жртве масовног покоља недужног становништва од стране аустро-угарске војске. Паљење села, стрељања сељака, вешања, мучења, пљачкања и други злочини у Првом светском рату приказани су на зидним сликама Ристе Боцарића (Тодоровић, 1998).

Због огромних жртава и јуначког отпора непријатељу 1914. године, указом бр. 22 од 9. јуна 1934. године, Њ. В. Краља Александра, Прњавор је одликован за храброст Орденом Карађорђевог звезда с мачевима – четвртог реда (Јеротић, 1968). То је једино село у Србији које је добило ово најзначајније одликовање Краљевине Србије и Југославије до 1941. године, установљено 1. јануара 1904. године, као успомена на стогодишњицу Првог српског устанка.

Спомен-црква са костурницом

Спомен-црква са костурницом, коју неки с правом називају „ћеле кула Западне Србије“, подигнута у Прњавору, селу које се нашло у средишту крвавих збивања у Првом светском рату, сведочи о страдањима маћванских сељака од аустро-угарске војске. Подигнута је у знак сећања на жртве аустроугарских зверстава у Прњавору 4. августа 1914. године и изгинуле ратнике у периоду од 1912-1918. године. Влада Републике Србије је 1962. године Спомен-цркву са костурницом прогласила спомеником културе од изузетног значаја (Милић, 1998).

На иницијативу Прњаворчана и несебичним залагањем др Арчибалда Рајса и свесрдној помоћи краља Александра, жртвама Првог светског рата у Прњавору подигнута је Спомен-костурница. Председник пододбора за њено подизање био је Никола Пашић, а потпредседник Арчибалд Рајс.

Спомен црква са костурницом

Споменик спаљенима у школи

Биста др Арчибалда Рајса

Биста краља Александра I

Слика 1. – Одабрани споменици у Прњавору (фото Љ. Грчић)

Спомен-костурницу пројектовао је архитекта Милан Минић. У њу су похрањене кости 535 страдалника из Прњавора, а свечано је откривена 5. новембра 1922. године у присуству изасланика краља Александра, Арчибалда Рајса, министра правде – Лазе Марковића, потпредседника Народне скупштине – Милорада Вујичића и других познатих личности. Госте из Београда довезао је и вратио натраг – специјални воз. Освећење Костурнице обавио је епископ шабачки, господин Михаило. У име Одбора за градњу, на свечаности говорио је свештеник Никитовић. На француском језику, окупљенима се обратио др Арчибалд Рајс, чије речи је преводио Сава Микић. Свечаност освећења Костурнице, 5. новембра 1922. године, камером и фотоапаратом, снимео је Зарија Плавшић, из Београда. Филмска трака је дуга преко 100 метара. У Кинотеци у Београду пронађен је документарни филм снимљен 1922. године на свечаном отварању Костурнице у Прњавору (Рајичић, 1977).

Костурница у Прњавору својеврстан је споменик који подсећа на мучења и страдања у Првом светском рату. Унутрашња уметничка опрема крипте својим модерним изразом евоцира успомену на страдања становника Прњавора и истовремено одаје достојну пошту палим жртвама за слободу Србије. Спомен – костурница у Прњавору представља мању грађевину, зидану 1922. године у псеудо – византијском стилу. Изграђена је од камена у облику грчког крста, са куполом на пресеку бродова. Портали и фасада капеле украшени су орнаментиком неовизантијског стила. Испод пода је *гробница* у којој су сахрањени посмртни остаци 535 палих ратника и жртва аустро-угарске војске. Над вратима костурнице постављена је мермерна плоча на којој је рељефним словима урезан следећи натпис:

„Славно је за отаџбину умрети.

Жртвама аустроугарских зверстава

4. августа 1914. г. подиже ову

Костурницу као и споменик изгинулим

ратницима 1912-1918. народ српски

За владе Њ. В. Краља Александра 1922. г.“

Костурница је подигнута по пројекту познатог српског архитекте Милана Б. Минића. Извођач радова био је Сава Шкорић (Јеротић, 1968). Костурница је дело младог архитекте надахнутог модернисте са схватањима европског функционализма који је заједно са Миланом Злоковић, Николом Несторовић, Николом Добровић, и другим, унео корените промене у архитектуру између два светска рата (Јанићијевић, 1998). Архитектонско обликовање спомен капеле употпуњено је пригодним композицијама, које приказују злочине аустроугарске војске и плочама са историјским подацима. Орнаменте на вратима, терацо под и мозаик радио је ликорезац Јосиф Блажек. У унутрашњости капеле, у три лунете, наслика-

не су историјске композиције са тематиком страдања Прњавораца 1914. године, рађене у фреско техници: Стрелјање код железничке станице у Лешници; Школа у пламену из које мајке кроз прозор избацују децу, а које аустроугарски војници дочекују на бајонете, као и Распеће седамнаестогодишњег младића, Николе Пејића између коња (Рајичић, 1977). Фреско-декорацију у сводовима израдио је познати сликар Риста Боцарић 1922. године.

На унутрашњим зидовима костурнице постављено је осам спомен плоча од белог мермера са уклесаним позлаћеним словима, и то:

а) на северном зиду налазе се три плоче, величине 170x100 и 100x100 cm, на којима је текст: „*Слава и хвала бесмртним борцима за ослобођење и уједињење отаџбине од 1914 -1919.г.*!“ На њима се налазе 112 имена бораца из Прњавора који су изгинули на бојиштима Првог светског рата.

б) на јужном зиду, на источном пиластру, плоча 100x50 cm, на којој је текст: „*Мир и покој мученицима код железничке станице у Прњавору 4/17- VIII -1914. г.*!“ На овој плочи налазе се имена 27 лица која су стрелјана на железничкој станици у Прњавору.

в) на западном пиластру, једна испод друге стоје две плоче, 100x50 cm, на којима је текст: „*Слава изгинулим и страдалим мученицима на разним странама од зверских Аустро-Мађара 4/17 – VIII -1914 г.*!“ На њима је урезано 70 имена изгинулих Прњаворчана на разним местима у селу.

г) на јужном зиду једну целину чине две плоче, на којима је текст: „*Мир и покој мученицима стрелјаним на живим закопаним од стране Аустро - Мађара код железничке станице у Лешници 4/17- VIII -1914!*!“ Ову плочу испуњавају имена 90 прњаворских мештана који су 19. августа стрелјани или живи закопани поред железничке станице у Лешници.

д) на јужном зиду, друга целина коју чине две плоче, на којима је текст: „*Мир и покој пепелу спаљеним у кући Милутиновића 4/17-VIII -1914 г.*!“ На овој плочи урезана су имена 97 лица спаљених у кући Милутиновића у Прњавору.

е) на јужном зиду, на источном пиластру, плоча 100 x 50 cm, на којој је текст: „*Вечити покој мученицима који оставише кости у ропству - туђини од 1914 - 1919. г.*“ Плоча садржи имена 40 лица која су помрла у ропству.

ж) на западној страни североисточног пиластра постављене су једна изнад друге, две плоче, 50x100 cm, са следећим текстом: „*Слава изгинулим осветницима Косова и Сливнице 1912 и 1913. г.*!“ На овој плочи уклесана су имена 49 бораца изгинулих у балканским ратовима.

з) на северној страни западног пиластра, плоча, 50x100 cm, са текстом: „*Мир и покој пепелу спаљених у школи 4/17-VIII -1914. г.*!“ На њој су уклесана имена 50 лица спаљених у основној школи у Прњавору 17. августа 1914. године (Јеротић, 1968; Шашић, 1980).

За подизање костурнице постојао је Месни одбор у Прњавору од десет чланова и Пододбор у Београду, чији је почасни председник био Никола Пашић, председник Министарског савета, а потпредседник др Арчибалд Рајс. Чланови Пододбора су били: војвода Петар Бојовић, министар финансија др Коста Кумануди, уредник „Политике“ Јован Тановић и други. Када је 28. септембра 1922. године извршен пренос костију у новопо-дигнуту костурницу, цело је село Прњавор било у црнини (Јеротић, 1968).

Спомен црква са костурницом у Прњавору представља значајно културно добро које чува спомен на жртве локалног становништва и сведочи о злочинима аустроугарске војске након пораза у Церској бици, 1914. године. Од 1922. године до данас, Прњавор је био домаћин бројним посетама спомен – цркви са костурницом. Положај Костурнице у црквеној порти је повољан за туристичку популаризацију овог места. Почетком XXI века, уочава се велики заокрет у правцу оживљавања достигнућа и традиција ослободилачких ратова Србије. Уочи године када обележавамо један век од славне Церске битке, Влада Републике Србије улаже значајне напоре у циљу евидентирања и ревитализације најугроженијих културних добара из тога периода. Међу такве споменике културе, који се својом културолошком вредношћу сврставају међу изузетне примере овог вида стваралаштва, спада Спомен - капела са костурницом у Прњавору, задњи пут санирана 1979. године (Милић, 1998).

Споменици страдалим становницима Прњавора у Првом светком рату

У Прњавору се налази више појединачних споменика подигнутих у знак сећања на жртве аустроугарског злочина почињеног 4. августа 1914. год.

Споменик пред ветеринарском станицом у спомен жртвава спаљених 4. 8. 1914. г. Изграђен је у облику надгробне стреле са крстом, на постољу од бетона. Са предње стране је урезан следећи текст:

„Овде су Аустро Маџари спалили
96 навине деце и жена Прњаворских
4-VIII-1914 г.“

Спомен плоча на унутрашњој фасади Основне школе у Прњавору посвећена спаљеним Прњаворцима 1914. г. и стрељаним 1941. г. Плоча је од црног мермера димензија 80 x 60 cm. У левом углу је урезан грб, а у десном петокрака. Текст гласи:

„17. августа 1914. године
Аустро-Угари су спалили у школи
48. Прњавораца.
20. августа 1941. године

Немци су у дворишту школе стрељали
104. становника Прњавора.

У знак сећања на ове жртве Савез
бораца Прњавора подиже ову спомен плочу.“

*Споменик у знак сећања на место где је стрељано 28 Прњавораца
4. 8. 1914. год.* Налази се преко пута старе железничке станице. Израђен је у
облику бетонског квадера са крстом на врху, венцем симболом мучеништва
и укрштеним мачевима. Споменик је постављен на масивно камено постоље.

Споменик у облику надгробне стреле са крстом. Изграђен је од каме-
на, налази у непосредној близини претходног споменика. Текст на њему гласи:
„Овде су аустро Маџари стрељали
28 мученика 4-VIII-1914 г.“

Др Арчибалд Рајс – почасни грађанин Прњавора

Грађани Прњавора су се на достојан начин одужили великом пријатељу и саборцу српског народа из Првог светског рата. Швајцарац Арчибалд Рајс (1876-1929), доктор природних наука, дао је велики допринос упознавању света са јунаштвом и страдањима српског народа и његовој улози у Првом светском рату. На позив српске владе, он је као члан комисије за утврђивање ратних злочина аустријских и бугарских окупатора у Србији у току Првог светског рата, дошао у Србију 1914. године, као добровољац приступио српској војсци, са њом се повлачио преко Албаније 1915. године. После рата је остао да живи у Србији и умро је у Београду, 1929. године.

У својој књизи „Шта сам видео и проживео у великим данима“, коју је посветио српском војнику из Првог светског рата „који је све упознао, највећу славу и највеће страдање“, описао је свој пут са српском војском од почетка до краја рата. У њој је изнео своје белешке које је водио, дописе које је слао швајцарским, француским и холандским листовима, као и своје успомене. У овој јединственој књизи, иако је свесно избегавао, није увек могао да издржи да не говори о неизрецивим испадима аустро-угарске војске. На пример, причајући утиске са мачванског фронта, био је приморан да их помене, јер зверства која су овде извршили аустро-угарски војници, ударили су печат целом Првом светском рату.

У знак захвалности и пијетета према овом великом добротвору и искреном пријатељу Срба, 12. новембра 1922. године Прњаворчани су племенитог Швајцарца, Арчибалда Рајса прогласили за почасног грађанина свога места. Повељу, заведену под бројем 3239, о проглашењу др Рајса почасним грађанином, уручио је свештеник Милан Никитовић, у Рајсовом стану у Београду (Рајичић, 1977). Осим тога, у црквеној порти, поред спо-

мен капеле, подигли су му и спомен бисту а главној улици у Прњавору која води од центра ка Чокешини и Дому здравља дали су његово име. Спомен биста др Арчибалда Рајса, подигнута у црквеној порти, поред бисте краља Александра, свечано је откривен 2002. године, рад Дринке Павловић, познате београдске вајарке.

Ни данас, после толико времена, народ овога краја није заборавио казнене експедиције аустро-угарских трупа, нити швајцарског професора, „пријатеља Срба из најтежих дана“. Наиме, сваке године, 8. августа, обележава се годишњица смрти почасног грађанина Мачванског Прњавора, др Арчибалда Рајса, који је свету открио истину о страдањима Срба и зверствима Аустроугара над Мачванима 1914. године. Подружница Удружења за неговање традиције ослободилачких ратова из Мачванског Прњавора негује и традицију одржавања парастоса др Арчибалду Рајсу на његовом гробу у Београду, прве недеље после Илиндана, после кога полажу венац испред Рајсовог споменика у Топчидерском парку.

Спомен биста краља Александра Карађорђевића

Спомен биста Краља Александра Карађорђевића, у црквеној порти у Прњавору, рад вајара Дринке Павловић, подигнута је 1993. године, у знак сећања на државника изузетног војничког дара и образовања. Као принц – регент, Александар се заједно са А. Рајсом на лицу места, упознао са страдањима мештана Прњавора августа 1914. године. Познанство са њим, током Првог светског рата се преобратило у право пријатељство. Рајс га пореди са белгијским Краљем Албером, који није „напуштао своје војнике, делећи са њима све патње и сву славу“. Помогао је градњу Костурнице у Прњавору и материјално и морално. У Народном позоришту у Београду присуствовао је на предавању др Рајса о градњи Костурнице и страхотама почињеним за време рата у Прњавору (Рајчић, 1977). Краљу Александру је приређен свечан дочек приликом посете Прњавору 3. јуна 1934. године, када је положио венац у Спомен-костурници. Непосредно после тога постао је мета фашиста, који су организовали заверу и атентат у којем је страдао 9. октобра 1934. године у Марсеју (Француска). У цркви у Прњавору се сваке године светом литургијом обележава годишњица трагичне смрти, краља Александра Првог.

Закључак

Богато историјско наслеђе Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине захтева продор на туристичко тржиште. Постојање бројних уникалних историјских објеката може допринети успешнијем развоју туризма у овом

региону. Већина туристичких праваца у њему се није брижљиво односила према својој историји као фактору привлачења туристичких токова. Зато националне туристичке организације морају да се баве ширењем информација о историјским потенцијалима мањих места.

Литература

- *** Историјски архив Београда, ПФ Б, К – 1.
- Јанићијевић, Ј. (1998). *Културна ризница Србије*. Београд: Идеа.
- Јеротић, Т. (1968). Страдање Прњавора 1914. године. *Годишњак историјског архива*, 6, Шабац.
- Кнежевић, Ђ. (1984). Ратне операције 1914 – 1918. Шабац у прошлости. *Глас Подриња*, Шабац.
- Костић, М. (1994). *Успон Београда*. Београд: Библиотека града Београда.
- Милић, М. (1998). *Чувари баштине*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Рајичић, М. М. (1994). *Прњавор I*. Прњавор.
- Рајичић, М. М. (1977). *Прњавор II*. Шабац.
- Рајс, Р. А. (1997). *Шта сам видео и преживео у великим данима*. Београд: Итака. (оригинално издање из 1928. г. у изд. Државне штампарије Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца).
- *** (1934). *Шабачки гласник*, 83, Од 27. октобра 1934.
- Шашић, Б. (1980). Споменици и спомен обележја у Подрињу. *ГИАШ*, 14, Шабац.

Ирина С. Милојевић¹

ТРИ СРПСКЕ СВЕТЕ ГОРЕ

*

Србија је земља манастира. Има их у скоро свим њеним крајевима, махом појединачно, али и групно, изузетно их је на мањем простору по десетак и више. При помену Свете горе, мисли се на Свету гору „Атос“ у Грчкој. Друге две Свете горе се налазе у Србији, једна у Војводини, у сремској планини Фрушкој гори; а друга у Западном Поморављу у Овчарско-кабларској клисури. Отуда три српске Свете горе, две у Србији и једна у Грчкој.

Атос

Атос /Aἶγιον Όρος/ је најисточније од три полуострва Халкидика, великог полуострва у Солунском заливу Егејског мора. Атос се налази југоисточно од Солуна и представља 45 км дугачко, стеновито и слабо приступачно полуострво са највишом тачком 2033 m н.м. Атос је монашка република под суверенитетом грчке државе. Површина му је 336 km² и има више од 1500 мушких становника /1971. године - 1713 ст./. Република има ограничену аутономију. Света гора је у средњем веку, у пред Турско доба али и у време Турске империје била склониште калуђера пустињака и подвижника. Први већи манастир подигнут је већ у X веку /Лавра Св. Атанасија из 963. године/. Временом је изграђено 20 манастира, од којих 17 грчких и по један српски, бугарски и руски. Изграђено је и више десетина ћелија и „скитова“, и 12 села. Приступ је дозвољен само мушкима. Једина варошица је Кареја, са око 300 становника. У њој се налази заједничка управа на челу са саветом /4 члана/ и Св. Синодом /са 20 чланова/, у који сваки манастир даје једног представника са мандатом од годину дана. Управа сваког манастира мења се сваке године. Грчка влада има на Атосу свог Префекта.

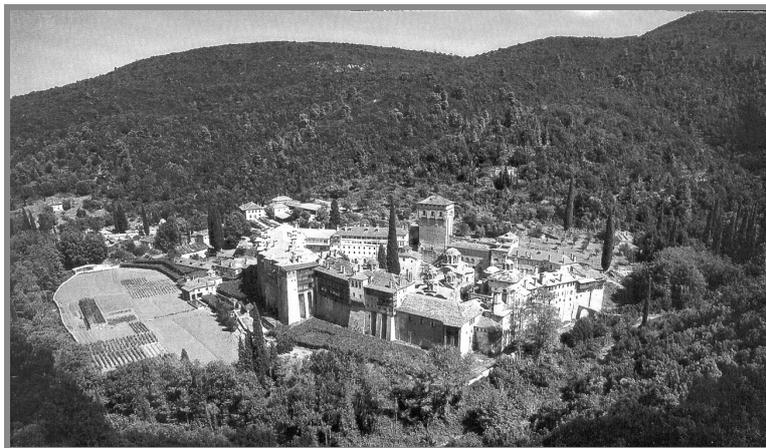
Већина манастира била је опасана зидом са кулама, јер су их напали гусари. Уз унутрашње стране зидина налазили су се вишеспратни конаци, јер је у неким манастирима живело више од стотину калуђера. Манастири имају и трпезарије, библиотеке, ризнице, калуђерске ћелије, магацине, подруме, оставе и др. Зграде су махом новије јер су некадашње «бон-

---

¹ Мр Ирина С. Милојевић, проф. географије, О.Ш. „Павле Савић“, Београд.

дручаре» лако страдале од пожара. Сваки манастир је имао posed, земљу коју су обрађивали калуђери и од прихода се издржавали. Савремени режим живота у манастирима се изменио у односу на средњи век. Број калуђера је међутим осетно смањен. Заједничко обележије светогорских манастира су ризнице, често богате историјским документима /почев од IX века/. Постоји око 900 рукописа, велики број фресака, икона.

Хиландар је најстарија српска црква, али ван Србије, док је најстарија црква у Србији, изграђена пре Немање код Новог Пазара. Овај српски манастир са црквом Ваведене Богородице на Светој гори, удаљен је 3 km од источне обале полуострва Халкидики. Основали су га на рушевинама старог грчког манастира, српски владар и потоњи манастирски монах Стеван Немања–Симеон и његов син, монах Сава, 1198-1199. године. Нова црква је подигнута 1303. године у доба краља Милутина /очуван му је портрет/. Његово је дело и високи, монументални зид који манастиру даје изглед средњевековног утврђења. На подручју манастира налази се, уз Саборну цркву, још 11 црквица. Ограђене су око Хиландара и у доба кнеза Лазара. Хиландар има осликане пиргове, фреске, иконе, ризницу са рукописима, хрисовуље, вредне уметнине, међу којима је позната икона „Богородице Тројеручице“.

Слика 1. – Хиландар

Света гора у Срему – скупина фрушкогорских манастира

Фрушка гора је једна од две планине у равној Војводини; она се налази у Срему, а Вршачке планине у југоисточном Банату. Фрушка гора је изразити хорст, заостали део старе Панонске масе, који се диже над де-

сном страном Дунава. Упореднички је издужен 78 km, ширине до 15 km, са плећатим биллом, на којем је највиши део Црвени Чот 539 метара. Ова планина је битно утицала на ток Дунава кроз Војводину. Позната је по виногорју још из Римског периода. Представља један од националних паркова Србије, најпосећенији природни туристички објекат Војводине, чувен по манастирима, због чега се означава као „Војвођанска Света гора“. Фрушкогорски манастири су ризнице српске средњовековне културе, огледало њеног грађевинарства, књижевности и уметности /Рачанска преписивачка школа; фреско сликарство/. Иако су манастири Фрушке горе по градњи млађи од оних у Србији, имали су бурну прошлост; рушени су и паљени, па обнављани (стога су млађи у односу на иницијалне грађевине). У планини има 16 манастира, највише у околини Ирига. Међу њима су:

Манастир Крушедол који потиче с почетка XVI века, а налази се осам километара источно од Ирига. Ктитор му је био деспот Ђорђе, потом владика Максим. Поред зидних слика у њему је било много икона које су у последњем рату /III светски рат/ однете.

Манастир Гргетег је основан 1481. године, а удаљен је од Ирига 7 километара североисточно. Ктитор му је деспот Вук Бранковић, познат у народној песми као „Змај Огњени Вук“. Турци су спалили манастир 1688. године, а 1841. године страдао је у пожару; тада је уништен првобитни иконостас /дело Јакова Орфелина/. Нови иконостас је урадио чувени сликар Урош Предић 1902. године. Манастир је страдао и у II светском рату.

Манастир Велика Ремета дело је краља Драгутина, налази се 8 km. Североисточно од Ирига. Постоји претпоставка да је на његовој локацији постојао католички самостан који је претворен у православни манастир. Помиње се 1545. године (у XVI) и XVII веку. Велика Ремета је била културно средиште војвођанских Срба; имала је преписивачку школу. И овај манастир је страдао у II светском рату.

Манастир Хопово је најближи Иригу, од њега је удаљен 3 km северно. Потиче из 1576. године, био је у рушевинама, два пута је страдао у пожарима и у последњем рату. У Хопову је Доситеј Обрадовић провео 3 монашке године.

Манастир Старо Хопово 2 km североисточно од манастира Хопово /је такође црква бившег манастира Старо Хопово/. Ктитор је био Ђорђе Бранковић, син деспота Стевана Бранковића око 1500. године. Првобитна црква дрвене грађе, страдала је у земљотресу, а данашња грађевина је подигнута 1732. године. Старо Хопово било је метох манастира Хопово.

Манастир Раковац на северним обронцима Фрушке горе, 13 km удаљен од Ирига, подигао је војвода Рака Милошевић, коморник деспота Јована Бранковића 1533. године. Турци су га палили два пута а много је страдао и у II светском рату, када је изгорео иконостас.

Манастир Беочин удаљен је од Беочина 4 km и налази се западно од манастира Раковца. Потиче из XVI века. Ново здање подигнуто је на рушевинама старе цркве дрвене грађе 1731. године.

Манастир Врдник се помиње 1579. године, налази се 7 km западно од Ирига. Назива се и Раваницом, јер су у Врдник 1697. године побегли калуђери из манастира Раванице код Ћуприје са телом кнеза Лазара. Они су обновили тада пуст манастир. Данашња црква је зидана 1801-1811. године. У близини су руине града Врдника једног од најстаријих утврђења у Војводини /мађарски град из 1315. године, Врдничка кула и Донжон кула на врху брежуљка/.

Манастир Јазак удаљен је 4 km од манастира Врдника, потиче с почетка XVI века /1522. година/, манастирска црква је 1736. године замењена новом. Јазак је имао богату библиотеку која је у II светском рату опљачкана; однете су многе штампане и рукописне књиге.

Манастир Мала Ремета налази се 3 km од манастира Ремете. Подигнут је на рушевинама католичког самостана /вероватно/ средином XVI века. Подигли су га монаси манастира Раче.

Манастир Бешенево удаљен је 2 km северозападно од манастира М. Ремета, подигао га је краљ Драгутин, који је владао Сремом од 1284-1316. године. Манастир је у рушевинама, а страдао је у II светском рату.

Манастир Шишатовца налази се 1 km западно од Лежимира, основали су га калуђери манастира Жиче у XVI веку, када су побегли с југа у Фрушку гору. Била је то стара црква Реметска или Реметица. Ранију манастирску цркву, Турци су палили неколико пута. Нова је подигнута 1758. године. Црква и конаци су страдали у II светском рату.

Манастир Петковица удаљен је 2 km од Лежимира и налази се близу манастира Шишатовца. Стари манастир био је једна од најранијих цркава Фрушке горе из 1588. године.

Манастир Кувездин налази се 2 km западно од Петковице, а потиче из 1569 године. Вероватно га је подигао деспот Стеван Штиљановић. Турци су га разорили, а обнављали одбегли монаси манастира Сланци. Данашња барокна црква потиче из 1815. године.

Манастир Дивша /Бипша/ налази се 6 km од манастира Кувездина, ктитор му је деспот Јован Бранковић. Манастирска црква је обновљена 1753. године, а у последњем рату веома је оштећена.

Манастир Прибина глава налази се североисточно од Шида, 3 km од Беркасова. Подигао га је властелин Приба још у XII веку, а обновио деспот Јован Бранковић. Монаси овог манастира основали су манастир Ковиљ у Бачкој у XVII веку /који је био метох Прибине главе/. Данашња манастирска црква потиче из 1741. године. Манастир је имао богату библиотеку која је у II светском рату однета. Манастири Фрушке горе су током

векова више пута страдали, дограђивани, обнављани, неки су још у рушевинама. Скоро сви су имали конаке који су такође рушени, паљени, обнављани, рестаурисани, конзервирани. Обнављени конаци у новије време се користе као дечија одмаралишта. Монаси фрушкогорских манастира прихватају туристе и истраживаче, обрађују поседе, производе ради опстанка свог и манастира. Заштићени су као историјска, религиозна и културно-метничког добра (Тркуља, 1991).

Слика 2. – Манастир Хопово

Манастири Овчарско-кабларске клисуре

У Србији, три реке се означавају називом Морава и три реке се називају Моравица. Кроз западну Србију тече упореднички река Западна Морава /211 km/, која се код Сталаћа спаја са меридијанским током Јужне Мораве, дајући Велику Мораву. Западна Морава постаје од три реке – Скрапежа, Њетиње и најдужег тока Голијске Моравице, које се спајају код Пожеге. Долина Западне Мораве је композитна са четири котлине и три клисуре. Западна Морава је узводно од Чачка просекла 15 km дугачку и око 700 m дубоку Овчарско-кабларску клисуру, између Чачанске и Пожешке котлине. Та, реперна домна епигенија одваја планину Каблар /885 m/, северно од Овчара /968 m/, јужно, десно од реке. Тим пресецањем, првобитно јединствена планинска целина је подељена у два дела. Начин изградње клисуре има изузетан значај за морфогенезу слива Западне Мораве и сав рељеф западне Србије.

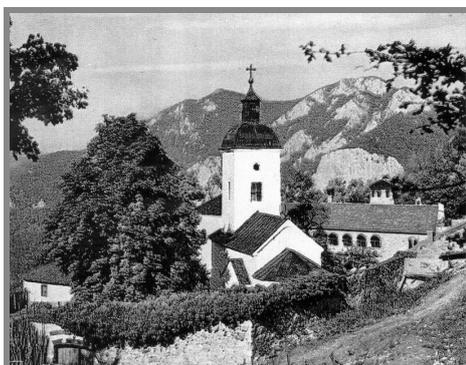
У клисури се налазе: познато природно лечилиште „Овчар бања“ и десетак манастира, који се због концентрације на релативно малом простору, означавају као „*Овчарско-кабларска Света гора*“. Са леве стране Западне Мораве су манастири: Благовештење, Никоље и Јовање, као и темељи старог манастира Преображења који је срушен 1911. године, ради изградње (просецања) пруге кроз клисуру.

С десне стране реке су манастири: Св. Тројице, Сreteње, Ваведење ново подигнути манастири Вазнесење и Преображење.

У Чачанском рејону до Пожеге и Ариља, концентрисано је десет манастира. Већина поменутих манастира подигнута је у турско време, када су се православне богомоље подизале у забаченим врлетима, скровитим и шумовитим просторима. Манастири су скромних димензија, махом мали и једноставни, а ктитори су им били монаси и народ.

Манастир Јовање је у облику тролиста, Никоље налик на сеоску црквицу, Св. Тројица и Благовештење подсећају на Рашку школу. Фреске из XVII века, очуване су у Благовештењу и Никољу.

Групи Овчарско-кабларских манастира прикључују се суседни: манастир Жежевица /11 km југоисточно од Чачка/; манастир Рујно код Ужица; манастир Рача код Бајине Баште.

Слика 3. – Манастир Сreteње

Слика 4. – Манастир Св. Тројица

Александар Тодоровић¹

ТУРИСТИЧКА ВАЛОРИЗАЦИЈА МИЛОШЕВЕ И САБОРНЕ ЦРКВЕ У КРАГУЈЕВЦУ

*

Непосредно поред свог двора, кнез Милош је подигао и своју задужбину која се налази преко пута Милошевог конака, на десној обали Лепенице. Борећи се за независност у свим сферама друштва користећи се мудрошћу и препреденошћу успео је да сагради цркву већу него што му је то било дозвољено. Значај његове задужбине добија на тежини тиме што је непосредно уз цркву саградио и скупштинску салу за коју се везују значајни историјски догађаји. Милошева црква представља најзначајнији сакрални објекат у самом граду.

Својим значајем се такође истиче и Саборна црква у Крагујевцу. Она је почела да се гради 1869. године. Темелје ове грађевине поставио је тада малолетни кнез Милан Обреновић, на простору који је према предању још кнез Милош заветовао. Оба сакрална објекта лоцирана су у самом градском језгру и представљају објекте велике културно-историјске вредности који се неспорно могу адекватно туристички валоризовати и допринети свеобухватној туристичкој понуди града.

Црква кнеза Милоша

Одређујући Крагујевац за престоницу Србије, кнез Милош је на узвишењу код Малог парка, на левој обали Лепенице подигао свој двор, а на десној страни придворну цркву која је са двором била повезана дрвеним пешачким мостом. Милошева црква је била једна од првих већих грађевина које су никле почетком XIX века у Крагујевцу. Прилике које су владале у то доба у Србији нису дозвољавале да се граде православни верски објекти, али је Милош мудро политиком од султана добио одобрење да сагради цркву. На месту где је саграђена Милошева црква било је старо крагујевачко гробље које је тада разорено. Многе надгробне плоче узидане су у црквени зид или положене у под (Марковић, 1935). Црква је зидана ломљеним каменом, једноставне је грађевинске конструкције, има облик лађе са основом крста, без кубета, засвођена каменом и циглом. Зидови су

---

¹ Мр Александар Тодоровић, дипл. географ, Крагујевац.

врло масивни, нарочито у своду. Дугачка је 14, широка 7, а висока 8 метара (Група аутора, 1997).

Слика 1. – Милошева црква

Црква није могла бити већа, јер султанова заповест то није дозвољавала. Међутим, кнез Милош је својом домишљатошћу изиграо султанову заповест и проширио је цркву на тај начин, што је у продужењу, са западне стране и на правим темељима, подигао дрвену припрату. Затим је уз цркву подигао још један покривени простор, који је служио да се у случају лошег времена народ који нији могао да уђе у цркву склони. Милошева задужбина завршена је новембра 1818. године о чему постоји запис на мермерној плочи са северне спољне стране. У оваквом облику, пола од камена, а пола од дрвета, црква је остала кроз читав XIX век. Једино је 1829. године дограђена дрвена звонара са које се исте године уочи Божића, зачуло прво црквено звоно у Србији (Група аутора, 1997). Дрвена припрата и звонара иструлиле су и до трајале, па су 1907. године разрушене и уклоњене. Исте године на месту дрвене претпрате дозидан је нови део цркве од камена. Тада су урађене неке корекције и на старом делу цркве, тако да су проширени првобитни прозори, чиме је мрачна унутрашњост добила више светлости. Уместо решетки од кованог гвожђа, прозори су добили стакло (Марковић, 1935). Према првобитном реконструкционом плану Милошева задужбина је требала да добије два кубета, али се због изворности и естетике од тога одустало. Овом реконструкцијом и дограђивањем Милошева црква је добила данашњи изглед.

Као и припрату и звоник непосредно уз цркву пројектовао је Јован Илкић (Група аутора, 1999). На месту старог дрвеног звоника саграђен је 1907 године нови од тврдог материјала. Звоник представља складно здање. У најнижој зони оптерећен је тешким, можда и непотребним косим потпор-

ним ступцима и у целини као и у детаљима, препознатљиви су елементи са наглашеном пластичном и декоративном обрадом површина (Група аутора, 1999). Звоник је стилски у потпуности усаглашен са црквом. Он је покривен са осмоугаоним кубетом и јасно се уочавају розете на кубичном стаблу. Првобитна звона која је поставио још кнез Милош, након изградње звоника од тврдог материјала су враћена, али већ 1916. године Аустријска окупациона власт их је однела. Стара звона су била упечатљива по томе што је на њима, са једне стране, у рељефу био изливен српски грб, а са друге стране лик светитеља коме је дотична црква посвећена (Марковић, 1935). Било их је пет, док је изградњом новог звоника у њега смештено три нова звона.

Унутрашњост Милошеве цркве је специфична. Иконографија није истог времена постанка што се може јасно уочити. На дрвеном иконостасу ређају се старе иконе у чијем поретку се види одређена неправилност, и оне нису поређане оним редом како је то уобичајено. То је последица утицаја и жеља кнеза Милоша. Иконе, као и читав дрвени иконостас стари су колико и црква и за њихову израду су се побринули најбољи мајстори ондашњег времена који су осликавали и Милошев конак. На самим иконама нема сигнатуре, али је утврђено да је реч о уметницима који су радили и на другим црквама и манастирима у Шумадији. На иконостасу, изнад царских двери, налази се двоглави орао са круном израђен у дрвету. Живопис по зидовима је сликан у периоду када је и црква дограђивана. За разлику од иконостаса, живопис нема битнијих уметничких вредности. Поред икона Милошева задужбина је од разних дародаваца и самих грађана на поклон добијала многе ствари. Јоаким Вујић је забележио да има доста знаменитости „окрут церковини“ и друге разне „вешчи ко олтару принадлежчашче“, а поред осталог видео је и девет сребрних кандила, чији се број у међувремену увећао на 27, од којих је 22 нових (Марковић, 1935). Црква чува и знатан број богослужбених књига из Милошевог времена. Има писаних дела која су штампана пре него што је Крагујевац добио штампарију, прву у модерној Србији 1834. године, она су штампана током XVIII века у Москви, Кијеву и Будиму.

Како је Крагујевац био и седиште највише црквене власти, то су његови духовници, два прва српска митрополита Милентије Павловић и Петар Јовановић, били смештени у владичанском конаку код Милошеве цркве, која је сво то време била и митрополитска катедрала.

Садржај порте цркве се временом мењао и добијао другачији изглед, како због околних грађевина, тако и због оних које су ницале у самој порти. Ту се пре свега мисли на зграду Народне скупштине коју је подигао кнез Михаило за време своје прве владе током 1859. године. Зграда је приземна, са једном пространом правоугаоном двораном са два реда стубова, без значајнијих архитектонских елемената. Испуњена је скупштинским клупама и трибином са које су посланици говорили. Унутрашњи зидови са-

ле некада су били испуњени државним бојама и многобројним грбовима и заставама (Радовановић, 1996). У згради ове Скупштине донето је неколико веома битних одлука и докумената за државу, међу којима су одлука о објави рата Турској 1876. и одредбе Берлинског конгреса из 1878. године којима је Србија стекла потпуну независност и међународни суверенитет. Поред тога на месту где је саграђена, некада се налазио дрвени покривени део у виду трема, где је 15. фебруара 1835. године донет Сретењски устав.

Крајем прошлог века, тачније 1994. године у црквеној порти подигнута је још једна грађевина, Храм Часног Крста. Саграђен је на месту где је 40 година чуван крст који је насилно уклоњен из центра града 1951. године. Овај крст је иначе старији и потиче из 1830. године, а данас се налази на централном градском тргу.

Пошто се 1869. г. отпочело са градњом Саборне цркве у Крагујевцу, Милошева задужбина је познатија и као „Стара црква“. Њен историјски значај је прворазредан. Она није грађевинских размера као задужбине Немањића, нити архитектонских облика средњовековних цркви српских владара, да би је то учинило толико чувеном. Ипак уместо свега тога она поседује значајну прошлост и за њу се везују крупни догађаји, који су је у моралном погледу учинили великом и у историјском значењу ставили испред многих већих.

Локација на којој је смештена Стара црква у оквиру града је веома повољна. Ту предност, поред свих културних и историјских, треба адекватно искористити и у туристичке сврхе. Међутим, локација се може посматрати и са друге стране, ако сагледамо недостатке њеног положаја. Збијеност грађевина и институција које су саграђене у непосредној близини као и пролазак друмских и пре свега железничке саобраћајнице непосредно уз црквену порту, представљају ограничавајући фактор за развој туризма. Проблема паркинг простора и бољег повезивања цркве са другим делом Милошевог венца јесте задатак који је у догледно време потребно адекватно решити.. Као актуелни проблем са којим се морамо суочити јесте и екологија, односно заштита животне средине, тим пре ако се један овакав културно историјски споменик налази у делу града где се повремено бележи висока вредност издувних гасова.

Саборна црква

Према предањима после изградње Милошеве цркве, прве задужбине једног владара након пропасти деспотовине, кнез је намеравао да када се за то стекну одговарајући услови, Крагујевац обдари већом и лепшом богомољом. Коначно је 1866. године израђен план за цркву, а за архитекту и надзорника радова изабран је Андреја Андрејевић, крагујевчанин кога је кнез Михаило слао на школовање у европске универзитетске центре. Сабор-

на црква посвећена Успењу Пресвете Богородице, почела је да се гради 1869. године (Група аутора, 1997). Темељ цркве је положио малолетни кнез Милан Обреновић.

Андреја Андрејевић је вратио сакралну архитектуру њеним коренима у Византији и означио тиме крај превласти барока. Саборна црква у Крагујевцу је прва црква изграђена у византијско-романичком стилу у ослобођеној Србији, што јој, поред осталог, даје посебно место у архитектури друге половине XIX века (Трифуновић, 1995). Изградња цркве се одвијала под чудним околностима које су се не ретко решавале судским путем. Због многобројних неспоразума и проблема она је завршена тек након 15 година, с тим да у периоду од 1872. до 1879. године нису извођени никакви радови.

Саборна црква није јединствена само по дужини градње, већ и по архитектури која је примењена. То је елегантна грађевина крстообразне основе споља, а унутра је уписани крст. Иако је у основи петокуполна, по реализацији одступа од клишеа грађевина те врсте. Она нема припрату. Стубови су првобитно требали да буду од гранита, али због проблема током градње од тога се одустало. Они су доста гломазни, без лукова, али са конусом који омогућава постојање купола.

Слика 2. – Саборна црква

Четири споредне куполе су осмоугаоне, а централно кубе има ренесансне карактеристике и није осмоугаона. Карактеришу га мноштво прозора који омогућају изузетну осветљеност унутрашњости. Оно што је

посебно карактеристично јесте да се на сваком кубету налази лантерна и овај детаљ више није нигде поновљен (Група аутора, 1997). Није познато зашто је архитекта у један православни храм уградио нешто што је присутно у римокатоличкој сакралној архитектури. Олтарска апсида је правоугаоног облика и то је изузетно ретко и на западу и на истоку. На источном зиду се налази прозор знатних димензија који у спречи са главним кубетом обезбеђује добру осветљеност цркве током читавог дана. Необично је постојање и два споредна улаза у цркву, са северне и јужне стране. Када би се одређивао стил коме припада Саборна црква у Крагујевцу то би заиста било тешко, али ипак би се могло рећи да после дуго времена она стилски чини заокрет ка византиској интерпретацији са утицајем романтичког, ренесансног и других стилова, чија је међусобна повезаност изнедрила грађевину која својим изгледом плени.

Одмах након освећења цркве, почело се размишљати о изградњи и набавци осталих ствари које су неопходне за нормалан богослужбени живот. Између осталог постојала је велика потреба за звоником. Црква је најпре имала пет звона која су изливена од турских топова у Војнотехничком заводу у Крагујевцу. Интересанто је да је највеће од њих платио краљ Александар Обреновић (Група аутора, 1997). Она су била у функцији до 1916. године када су их скинули Аустријанци. Са изградњом звоника се почело 1928, а током исте године је завршен по пројекту руског архитекта Мониде Мактејева. Контура звоника се сужава од приземља ка врху, а упечатљиви делови ове масивне грађевине су улазни трем у приземљу и ниска лођа на врху. Двадесетих година XX века у Крагујевцу је живело мноштво Руса, један од њих је био академски сликар Андреј Биценко. Он је током 1926/27 израдио иконостас и патријашко-краљевски престо, који је 1991. године реконструисан, али је у потпуности задржан оригинални стил. У току 1930. године црква је први пут фрескописана, а последњи пут у периоду од 1979. до 1992. године (Група аутора, 1997).

Локација на којој је смештена Саборна црква у Крагујевцу представља само градско језгро. У непосредној близини се налази Прва крагујевачка гимназија и комплекс Милошевог венца те се комплементарно могу туристички валоризовати. Последња реконструкција која је извршена крајем прошлог века доста је допринела изражајности грађевине. Тренутно је у току обнова фасаде на цркви.

Закључак

Проучавајући потенцијале туристичке презентације и могућности два централна сакрална објекта у Крагујевцу, недвосмислено се може за-

кључити да их има, али да им није посвећена сразмерно томе довољна пажња. Зато би за Крагујевац било значајно како због планирања културног туризма, где се морају уврстити поменути сакрални објекти, тако и због организатора туризма, да се што брже прикључи трендовима који владају у међународним оквирима који су битни за ову област.

Када се зна податак да је током 1989. године у Крагујевцу забележено више од 120000 ноћења и преко 70000 туриста, онда се може рећи да град на Лепеници поседује потенцијал за туристички развој. Ипак сагледавајући стање у туризму последњих година може се видети огроман пад у односу на претпоследњу деценију прошлог века. То наводи на закључак да постоји довољно простора за напредак у туристичком развоју, не би ли се достигао постигнути зенит, а да не говоримо о још већем нивоу туристичког развоја.

Потенцијали обрађених сакралних објеката у овом раду, иду у прилог чињеници да су могућности туристичког развоја велики. Сакрални објекти се могу употребити као комплеметарни садржај у укупној туристичкој понуди града. Са друге стране због свог значаја и одличног положаја ови сакрални објекти могу бити носиоци развоја културног туризма регије. У ближој околини централног града Шумадије налази се још много других сакралних објеката који се одликују својим значајем. Довољно је поменути манастре Драчу, Дивостин, Вољавчу, Благовештење, Каленић, као и многе друге цркве које се међусобно у туристичкој презентацији могу допуњавати.

У моментима када глобално преузима примат над локалним, све су јаче иницијативе да се националне културе сачувају од асимилације. Значај сакралних објеката у томе је пресудан и када се зна да је једна савремена култура почела управо у Крагујевцу, ту предност град мора да искористи. Културна презентација и размена, у новој, глобалној ери, између осталог обавља се и у токовима туризма. Међусобно садејство културе и туризма је природан и крајње неопходан фактор развоја, и не сме се дозволити да иду одвојено, већ се морају међусобно прожимати.

Литература

- Група аутора (1999). *Српска православна Епархија шумадијска 1998*. Крагујевац: Епархиски управни одбор Српске православне Епархије шумадијске, НИП Никола Николић.
- Група аутора (1997). *Српска православна Епархија шумадијска 1947-97*. Крагујевац: Епархиски управни одбор Српске православне Епархије шумадијске, НИП Никола Николић.
- Марковић, П. Р. (1935). *Црква кнеза Милоша*. Крагујевац: Управа крагујевачке црквене општине.

- Радић, Б. (1985). Грађевине из доба кнеза Милоша у Крагујевцу. *Станица, Зборник радова за политичку, културну и привредну историју Крагујевца и околине*, Крагујевац: Историјски архив Шумадије.
- Радовановић, Б. (1996). Стари Крагујевац. *Посебна издања Скупштине града Крагујевца*, Крагујевац: Круг.
- Станковић, М. С. (1994). *Туристичка географија*. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду, А.М.И.Р.
- Трифунковић, В. (1995). *Архитектура о Крагујевцу*. Крагујевац: Дирекција за урбанизам и изградњу Крагујевца, Ситограф.

Драган Долинај¹

ЈЕЗЕРА У ГРАДСКОЈ ЗОНИ СРЕМСКЕ МИТРОВИЦЕ

Увод

Градско насеље Сремска Митровица се састоји из три дела. Језгро чини сама Сремска Митровица са површином од 1481 ha, на западу је спојена са Лаћарком са површином од 636 ha, а преко пешачког моста је спојена са Мачванском Митровицом која се налази на десној обали Саве са површином од 174 ha. Сва три дела чине јединствено градско насеље Сремску Митровицу, са укупном површином од 2291 ha. Поред реке Саве као највећег и најважнијег хидролошког објекта на подручју града теку и уливају се у Саву и више потока: Манђелoшки поток, Чикас и Мохарач. У градској зони Сремске Митровице се налазе и два мања језера: Тицанова бара и рибњак „Пролеће“.

Тицанова бара

Језеро се налази у северној градској зони Сремске Митровице, на 73 m н.в. Дно језерског басена чине глине, док су стране усечене у слојевима изграђеним од глине и леса. Цео језерски басен се налази у средишту широке депресије, па се тако језеро осим јаког извора на језерском дну, снабдева водом и из фреатске издани са широког простора.

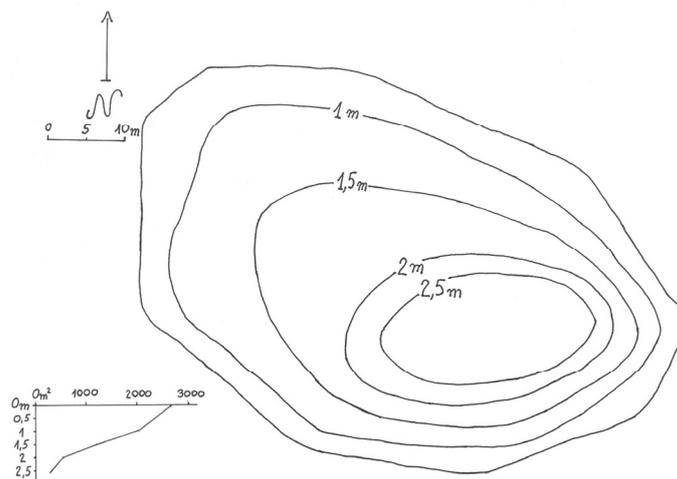
Постанак и морфометрија језера. За потребе изградње пруге Београд–Загреб копана је земља у непосредној близини саме трасе пруге па је као последица тога настао шири простор барских терена. Континуирано простирање мањих, повезаних барских целина уз пругу, постало је сметња ширењу градског насеља на север крајем седамдесетих година XX века. Пројекат о уређењу зоне северно од Железничке станице Сремска Митровица урађен је 2001. године. Пројекат је имао за циљ да реши проблеме плитке фреатске издани у ширем простору стамбених насеља северно од пруге, да уреди локацију Тицанове баре чиме би се легло комараца и могућих зараза претворило у спортско-риболовни ревивр од градског значаја. Са реализацијом пројекта кренуло се 2002. године када је започела изградња језера Тицанова бара. Изградња се одвијала у више фаза. Прво је прокопан излазни канал на источној страни језера на коме изграђена устава преко које се ре-

---

¹ Мр Драган Долинај, Сремска Митровица.

гулише језерски ниво. Исушен простор Тицанове баре је очишћен од вегетације и наталоженог муља. Приликом багеровача муља и продубљивања дна језерског басена откривена је богата издан која храни језеро водом.

По пројекту дно језера је укупано на 2,5 m дубине што је за 1,5 m дубље од постојеће баре на том простору. Снижавањем језерског дна повећана је запремина будућег језерског басена чиме је омогућен прилив веће количине фреатских воде са ширег простора градских насеља северно од пруге. По завршетку изградње уз ангажовање локалног спортско риболовног удружења језеро је порибљено квалитетним рибљим врстама. По завршетку грубих радова планирано је уређење језера и његово привођење спортско-риболовној функцији али се на реализацији тих планова стало услед недостатка финансиских средстава. Језеро Тицанова бара има неправилан облик благо издужен правцем запад-исток. Обала је виша од средњег нивоа језера за 40 cm, равна је на свим странама и без видљивих нагиба.

Слика 3. – Изобатска карта језера Тицанова бара са батиграфском кривом

Дужина језера износи 77 m и мерена је правцем северозапад-југоисток. Нормално у односу на њу простире се централним делом језера највећа ширина од 52 m правцем североисток-југозапад док му је просечна ширина 34,4 m. Обалска линија језера је 240 m дужине. Језеро има неправилан елипсоидан облик издужен правцем северозапад-југоисток. Језерски басен има неравномеран распоред дубина па су разлике у дубинама између северног и западног дела језера са једне стране и југоисточног са друге очигледне. Северни и западни делови језера су плићи, а највећи део језерског дна се равномерно спушта и налази се између изобата од 1 и 1,5 m. Југоисточни део језера је дубљи, а пад језерског дна гледано са јужне и источне обале је знатно

стрмији. У овом делу је и констатована највећа збијеност изобата, већ на мање од 10 m од обале језерска дубина достиже максимум 2 до 2,5 m. Највећа дубина језера износи 2,6 m и налази се у југоисточном делу језера, док му је просечна дубина 1,4 m. Површина Тицанове баре се незнатно мења током године и износи 2650 m², док се у басену језера налази око 3750 m³ воде.

Режим језерског нивоа. Приликом изградње на источној страни језера је прокопан канал ширине 3 m и дубине 1,5 m којим вода истиче, а преко уставе се контролише ниво језера. У снабдевању водом основну компоненту представља подземно притицање. На лесној тераси у северном делу Сремске Митровице фреатска издан лежи на дубини од 2,5 до 4 m. Пад топографске површине правцем север-југ прати и братска издан, а издан која храни водом језера, сакупља падавине у широкој зони северно од Тицанове баре. Током чишћења и уређења језера 2002. године, испуштена је вода из језера, том приликом констатовано је постојање подводних извора, а утврђена је и њихова тачна позиција и издашност. У најдубљем делу у југоисточној зони језера налази се најиздашнији извор у језерском басену. Налази се на дубини од 2,5 m, а издашност му је процењена на 2-3 l/s. Уз северозападној језерској зони на дубини од 2 m регистрован је извор са нешто мањом издашности, 1,5-2 l/s. У касним пролећним и раним летњим месецима издашност оба извора је максимална док је раном јесењем периоду издашност најмања. Ниво језера варира током године. Укупна годишња амплитуда језерског нивоа износи 60 cm. Током септембра и октобра језеро има најнижи ниво и тада се максимална дубина креће од 2,2 до 2,3 m. Током марта и априла језеро се често прелива преко пројектоване обале, а максимална дубина језера у том периоду је до 2,8 m.

Особине воде и живи свет језера. Током 2003, 2004, 2005. и 2006. године вршена су редовна мерења температуре воде у месецу јануару, априлу, јулу и октобру. Мерења су вршена три пута дневно у шестодневном размаку током једног месеца. Периодична мерења температуре воде вршена су и током других месеци.

Табела 1. – Просечне температуре воде на језеру Тицанова бара за месец јануар, април, јул и октобар у периоду од 2003-2006. год.

јануар	април	јул	октобар	сред. годишња
0,5	10,2	28,2	11,1	12,5

Највише температуре на језеру су током јула и августа месеца када просечне дневне температуре воде прелазе 28°C. Током јесени температура воде је у просеку за око 1° већа него у пролећним месецима. У јануару и фебруару температура воде на рибаку је најнижа и у просеку се креће између 0,4 и 0,7°C. За време зимских месеци редовна је и појава леда на језе-

ру. Током 2003. год. језеро је провело 22 дана под ледом, 2004. 28 дана, 2005. 36 дана, а 2006. год. 30 дана.

Табела 2. – Резултати анализе квалитета воде на Рибњаку „Пролеће“

Редни број	Назив параметра	Јединица мере	Утврђена вредност
1	Температура воде	°C	27
2	Приметна боја		слабо приметна
3	Приметан мирис		на муљ
4	Видљив отпад		да, смеђе честице
5	РН вредност		8
6	Мутноћа	NTU	7,57
7	Електропроводљивост	Mikro S/cm	451
8	Суви ост. филт. воде	mg/l	221
9	Суспендоване мат.	mg/l	68
10	Растворени кисеоник	mg/l	3,8
11	Сатурација	%	61,6
12	ВРК ₅	mgO ₂ /l	4,2
13	Утрошак KmnO ₄	mg/l	7,1
14	НРК	mgO ₂ /l	8
15	ТОС	mg/l	2,81
16	Амонијак (NH ₃)	mg/l	<0.05
17	Нитрити (као N)	mg/l	0,0
18	Нитрати (као N)	mg/l	0,0
19	Алкил-бензол-сулфон.	mg/l	<0.0
20	Гвожђе	mg/l	0,0
21	Манган	mg/l	<0.01

Извор: Завод за заштиту здравља Сремска Митровица

Провидност воде у језеру је различита током године. У периоду високих вода на језеру провидност је мања од 50 cm, док се крајем летњег периода провидност креће до 120 cm. На језеру скоро да и нема вегетације. Површина језера је само на појединим местима покривена белим и жутиим локвањима и осим њих језеро је чисто од вегетације. Обе врсте локвања су вештачки унете и засађене из Специјалног резервата природе Засавица. Завод за заштиту здравља из Сремске Митровице је 12. јула 2004. год. узорковао воду из језера Тицанова бара на основу чега је касније извршена анализа воде да би се утврдио њен квалитет, као и основне физичко-хемијске особине. Највећи потенцијални проблем на језеру је могућност да у будућности дође до сливања отпадних вода из насељене зоне северно од језера. Икхио-фауна језера је релативно богата. Од квалитетних рибљих врста језеро настањују шаран, лињак и штука. Присуство беле рибе је такође

значајно: златни и сребрни караш, бодорка, бандар и црвенперка. Ово језеро не настањују алохтоне рибе врсте.

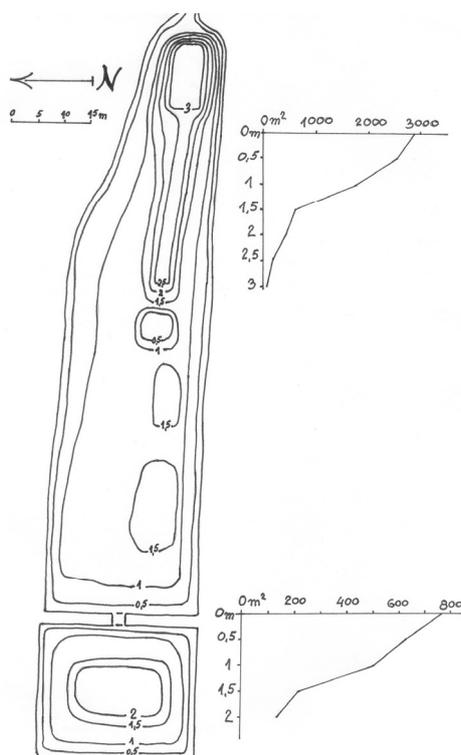
Значај језера. Језеро Тицанова бара има изузетно добар положај у оквиру саме градске целине. Близина путева, лак прилаз и уређеност самог језерског басена чине да оно буде туристички атрактивно. Језеро је настало 2003. год. са циљем да се на градском плану понуди лако приступачна спортско-риболовна вода која би својом уређеношћу и богатством рибељег фонда могла да постане и излетничка дестинација. На језеру је завршено уређење басена, постављена је ограда и даљи радови су обустављени. У плану су били уређење обале (подизање засада дрвећа, изградња стазе са клупама око језера, постављање риболовачких боксова), довођење струје и воде до језера уз постављање осветљења и изградња паркинга. Такође ни планирана рибочуварска служба није почела са радом. На реализацији ових планова се стало услед недостатка финансиских средстава. Одвођење плитких фреатских вода из градске зоне северно од пруге је друга функција језера Тицанова бара.

Рибњак „Пролеће“

Језеро је у саставу Привредне јединице Рибњак „Пролеће“ који је део система Казнено поправног дома Сремска Митровица, а налази се ван зидина затвора испод северног зида. Северно од језера налази се Хиподром Сремска Митровица. Рибњак „Пролеће“ се налази у градској зони Сремске Митровице и то на крајњем северном делу градске средине. Удаљен је 3 km од центра града и 600 m од ауто пута Е-70 Београд–Загреб. Поред језера пролази пут Сремска Митровица–Лежмир са којег је језеро лако доступно. Непосредно поред пута Сремска Митровица–Лежмир налази се већи паркинг од кога је језеро удаљено 150 m, а са њим повезано путем који је присут туцаником. Језеро је уређено и ограђено, а уједно и лако доступно. Језеро се налази на 75 m н.в. Језерски басен је укопан у лесну терасу, док језерско дно чине слојеви глине. На контакту лесних наслага и глине на више места у језерском басену је пресечена издан која храни језеро водом.

Постанак и морфометрија језера. Почетком 1895. године указом Фрање Јосифа започета је изградња Казнено поправног дома Сремска Митровица. Приликом изградње затвора копан је материјал из непосредне близине, а удубљење се испунило водом услед пресецања изданске зоне. Тек неколико деценија касније, почело се са уређењем овог напуштеног копа. Прво је у источном делу копа изграђен канал којим је испуштена вода из депресије. Цео басен је очишћен од вегетације, смећа и наталоженог муља, а додатно је проширен и продубљен. У последњој фази језерски басен је подељен у два дела земљаним насипом, а на испусном каналу је по-

стављен вентил којим се контролише ниво воде у рибњаку. Рибњак је 1982. године поново остао без воде. Вода је испуштена ради чишћења и уређења језерског басена. Том приликом је комплетан басен малог језера очишћен од муља, продубљен и у потпуности поплочан циглама. Басен великог језера је такође очишћен од муља и на појединим местима му је знатно повећана дубина. Последње чишћење рибњака је извршено 1994. године али само делимично и то само у појединим зонама великог језера.

Слика 5. – Изобатска карта Рибњака „Пролеће“ са батиграфским кривама великог и малог језера

Мање језеро је западно у односу на велико и квадратног је облика. Веће источно језеро је издуженог облика са већом ширином у западном и мањом у источном делу. Стране језерског басена су вертикалне, а обала је виша у односу на средњи ниво језера за 80 cm. Обала на свим странама и малог и великог језера је равна без видљивих нагиба. Мање језеро је дужине 39 m правцем југозапад-североисток, а максимална ширина од 34 m је измерена на правцу северозапад-југоисток, док му је просечна ширина 19,6 m. Дужина обалске линије на мањем језеру износи 111 m. Облик басена мањег

језера је скоро правилан па се дубина равномерно повећава идући од обале ка централном делу и то са свих страна језера. Највећа дубина измерена је у централном делу језера и износи 2,20 m, док је просечна дубина мањег језера 1,2 m. Површина мањег језера износи 765 m², а будући да су стране језера вертикалне и осцилације водостаја скоро занемарљиве, површина се не мења током целе године. Услед мале површине и малих дубина језеро није богато водом, а у његовом басену налази се у просеку 900 m³ воде.

Веће језеро је дужине 119 m правцем северозапад-југоисток. На правцу североисток-југозапад измерена је максимална ширина језера од 30 m, док му је просечна ширина 24,3 m. Дужина обалске линије већег језера износи 268 m. Басен већег језера је издужен правцем запад-исток, западни део језера је знатно шири док се ка истоку ширина језера смањује. За разлику од мањег језера, басен већег језера није уређен у потпуности. Ово је условило разлике у дубинама између источног и западног дела језерског басена. Западни део језера је плићи, а највећи део језерског дна се налази између изобата од 1 и 1,5 m. Највећа дубина овог дела језера је констатована у зони две мање депресије и износи 1,7 m. У источном делу језера разлика у дубинама је велика. На преласку из западног у источни део језера налази се узвишење чији је врх свега 0,4 m испод површине воде. Према истоку дубине у језеру нагло расту до 2,5 m, а даље полако расте до максималне у крајњем источном делу која износи 3,1 m. Највећи пад стране језерског басена регистрован је на југоисточном делу језера где је и збијеност изобата највећа. У том делу језера дубина од 3 m налази се на удаљености од 5,5 m од обале, а пад језерских страна према дну је равномеран. Дубљи део језера се налази у средини источног дела, издуженог је облика правцем запад-исток дубине између 2 и 3 m, а конфигурација дна тог дела језера подсећа на канал. Ка истоку дубина расте да би у да би у крајњем источном делу достигла максимум од 3,1 m, најдубља зона језерског дна је правоугаоног облика и оивичена је изобатом од 3 m. Просечна дубина великог језера је 1,1 m. Површина се не мења током године и износи 2888 m². У басену великог језера налази се 3250 m³ воде.

Режим језерског нивоа. Између два језера постоји хидролошка веза која се остварује преко канала ширине 2,5 m и дужине приближно 3 m. Храњење оба језерска басена се одвија на више начина, површински, подземним притицањем и излучивањем атмосферских падавина. У снабдевању водом основну компоненту представља подземно притицање. На лебној тераси у северном делу Сремске Митровице фреатска издан лежи на дубини од 2,5 до 4 m. Пад топографске површине правцем север-југ прати и фреатска издан, а издан која храни водом језера, сакупља падавине у широкој зони северно од рибњака и Сремске Митровице.

Током чишћења и уређења језера 1982. године, том приликом је испуштена вода из језера, констатовано је постојање подводних извора, а

утврђена је и њихова тачна позиција. У басену малог језера, на удаљености 7 m од северне и 10 m од источне обале регистрован је извор на дубини од 2 m, а његова издашност је процењена на 2 l/s. У басену великог језера утврђено је постојање два извора. Оба се налазе у две мање, међусобно одвојене депресије у западном делу басена великог језера ближе јужној обали. Први извор се налази у већој депресији на дубини од 1,5 m, од западне обале великог језера удаљен је 15 m, а од јужне 13 m. Источно од овог извора налази се мања депресија и у њој на 1,5 m дубине извор који је од западне обале удаљен 37 m, а од јужне 9 m. Пошто се оба извора налазе у мањим депресијама, приликом испуштања воде из језерског басена у њима се задржала вода па је издашност ових извора утврђена са нешто мањом прецизношћу. Оба извора имају приближно исту издашност процењену на 2,5 до 3 l/s.

Шира околина језера представља заравњену површину са водопрпусним седиментима на површини. У оваквој ситуацији падавине слабо површински отичу, те се онај део који не испари и не искористе биљке, инфилтрира у издан, а језеро директно потхрањује она количина падавина која се излучи на површину језерске акваторије. Поред ових видова храњења мање језеро се храни водом и површинским путем. У другој половини осамдесетих година прошлог века у оквиру затвора у Сремској Митровици вршена су испитивања друге хидро-артешке зоне која се на простору Сремске Митровице налази на просечној дубини између 252-311 m. Избушен је артешки бунар да би се утврдила тачна дубина водоносног слоја, његова моћност као и квалитет воде. По завршетку испитивања бунар није затворен, а вода је спроведена да слободно истиче у мање језеро рибњака. На овај начин мање језеро је добило додатних 1,3 l/s. Ниво малог и великог језера се одржава уз помоћ преграде са вентилом која је постављена на излазном каналу на крајњем источном делу великог језера. Поред овога језера губе воду и испаравањем и подземним отицањем. Вода из малог језера се креће ка великом, а из великог подземно отиче у правцу југоистока, односно у правцу јужно од дренажног канала.

Особине воде и живи свет језера. У периоду од 2003-2006. године вршена су редовна мерења температуре воде у месецу јануару, априлу, јулу и октобру. Мерења су вршена три пута дневно у шестодневном размаку током једног месеца. Периодична мерења температуре воде вршена су и током других месеци. Највише температуре на језеру су током јула и августа месеца када просечне дневне температуре воде прелазе 25°C. Током јесени температура воде је у просеку за око 3° већа него у пролећним месецима. У јануару и фебруару температура воде на рибњаку је најнижа и у просеку се креће између 0,6 и 0,9°C. За време зимских месеци редовна је и појава леда на језеру. Током 2003. год. језеро је провело 18 дана под ледом, 2004. 21 дан, 2005. 29 дана, а 2006. год. 27 дана.

Табела 3. – Просечне температуре воде на Рибњаку „Пролеће” за месец јануар, април, јул и октобар у периоду од 2003-2006. год.

јануар	април	јул	октобар	сред. годишња
0,8	10,6	25,5	13,9	12,7

Вода и на великом и на малом језеру је слабо провидна. Језера су скоро у потпуности покривена вегетацијом. Источни део већег језера је покривен трском док су остали делови великог и мало језеро зарасли у водену вегетацију. Водена вегетација у великом језеру заузима близу 95% језерског басена, а у малим језеру око 90%.

Табела 4. – Резултати анализе квалитета воде на Рибњаку „Пролеће”

Редни број	Назив параметра	Јединица мере	Утврђена вредност
1	Температура воде	°C	25
2	Приметна боја		слабо приметна
3	Приметан мирис		на муљ
4	Видљив отпад		да, смеђе честице
5	РН вредност		8
6	Мутноћа	NTU	8,07
7	Електропроводљивост	Mikro S/cm	487
8	Суви ост. филт. воде	mg/l	248
9	Суспендоване мат.	mg/l	88
10	Растворени кисеоник	mg/l	3,5
11	Сатурација	%	62,9
12	ВРК ₅	mgO ₂ /l	5,7
13	Утрошак KmnO ₄	mg/l	7,5
14	НРК	mgO ₂ /l	9
15	ТОС	mg/l	2,75
16	Амонијак (NH ₃)	mg/l	<0.05
17	Нитрити (као N)	mg/l	0,11
18	Нитрати (као N)	mg/l	0,36
19	Алкил-бензол-сулфон.	mg/l	<0.5
20	Гвожђе	mg/l	0,0
21	Манган	mg/l	<0.01

Извор: Завод за заштиту здравља Сремска Митровица

Завод за заштиту здравља из Сремске Митровице је 27. јула 2003. год. узорковао воду из Рибњака „Пролеће” на основу чега је касније извршена анализа воде. Највећи проблем језера је велика органска продукција и присуство дебелих наслага муља на језерском дну који је већином органског порекла. У малом језеру у централном делу дебљина наслага муља је

између 80 и 90 cm. На бочним странама језерског басена наслаге су дебљине до 60 cm. На дну великог језера моћност муљевитих наслага се креће између 70 и 90 cm. Ихтио-фауна језера је релативно богата. Од квалитетних рибљих врста језеро настањују шаран, амур, лињак и штука. Присуство беле рибе је такође значајно: сребрни караш, бодорка, бандар и црвенперка су присутни у језеру. На жалост као и на већини вода у Војводини и на овом језеру се јављају алохтоне рибље врсте, сунчица и амерички сом које као коровске рибље врсте наносе велике штете рибњаку.

Значај језера. На језерима у саставу Привредне јединице Рибњак „Пролеће“ је више од тридесет година вршен рибњачки узгој најквалитетнијих рибљих врста. У другој половини деведестих година доноси се одлука да се због не рентабилног узгоја промени основна намена језера. Уређује се њихова обала и знатно смањује привредни излов рибе. У наредних неколико година знатно је повећана концентрација рибе и стекли су се сви услови да се језера приведу новој, спортско-риболовној намени.

Закључак

Поред већег броја војвођанских насеља налазе се удубљења постала копањем земље за грађевинске потребе. У већини случајева овако се зашло у изданску зону па су тако настале баре или језерца (јамуре) (Букуров, 1954). Овој групи језера припадају Тицанова бара и рибњак Пролеће у Сремској Митровици. Рибњак Пролеће је формиран у депресији која је настала приликом ископа материјала за изградњу затвора. Депресија је у каснијим деценијама продубљена и добила функцију рибњака. Тицанова бара представља остатак некадашњег низа бара дуж пруге Београд - Загреб које су настале копањем материјала који је употребљен за изградњу пруге и објеката дуж ње. Рибњак Пролеће у Сремској Митровици је доказ да је језеро финансијски одрживо са примарном спортско-риболовном наменом. Вођени овим примером Општина Сремска Митровица 2001. год. доноси одлуку о уређењу локације Тицанова бара и довођење исте у туристичку функцију. Са уређењем језера је започето 2003. год, али пројекат до данас није завршен. Уређењем језерског басена решени су проблеми локалног становништва са плитком фреатском издани али само језеро још није туристички активирано.

Литература

- Букуров, Б. (1954). Језера и баре у Бачкој. *Зборник Матице српске за природне науке*, 5, Нови Сад.
- *** (1981-2000). *Климатолошки годишњаци*. Републички хидрометеоролошки завод.

Јелена Луковић¹

КЛИМА И НЕСТАНАК ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ МАЈА

Увод

Цивилизација Маја насељавала је низије полуострва Јукатан, на којем се данас налазе територије јужног Мексика, Гватемале и Белиза. Својим знањем астрономије, математике и архитектуре, Маје су биле једна од највећих цивилизација старог света. Са својих опсерваторија посматрале су кретање Венере и установиле календар базиран на соларној години од 365 дана. Такође су развиле свој математички систем као и хијероглифско писмо. Оне су одликовале и градитељским вештинама. О томе нам данас сведоче масивне пирамиде, храмови и споменици од клесаног камена.

Током Класичног периода (250-950 год. нове ере), Маје су достигле свој врхунац. У том периоду, око 750. године, бројале су до 13 милиона становника. Касније, у периоду између 750. и 950. напустиле су своје густо насељене градове, остављајући их зубу времена. Нестанак цивилизације Маја (који археолози често називају Завршни Класични период) остао је до данас једна од великих мистерија.

Изложено је много теорија о могућем узроку нестанка цивилизације Маја. Оне се крећу од ратова, преко куге, до деградације животних услова и климатских промена. Ипак последњих година чињенице указују на то да су се неочекиване промене у атмосферском режиму, односно појаве суше, догодиле истовремено са нестанком цивилизације Маја. То је још једном обновило питање могућег утицаја климатских промена на пропадање ове цивилизације.

Одговарајућом комбинацијом геолошких података са археолошким и историјским подацима обезбеђује се основа за истраживање друштвених одговора на климатске промене у прошлости. Последњих година, узорци слојева леда, година дрвећа, корала, морских и језерских седимената обезбеђују податке о климатским променама у последњих неколико миленијума.

Полуострво Јукатан-карактеристике климе

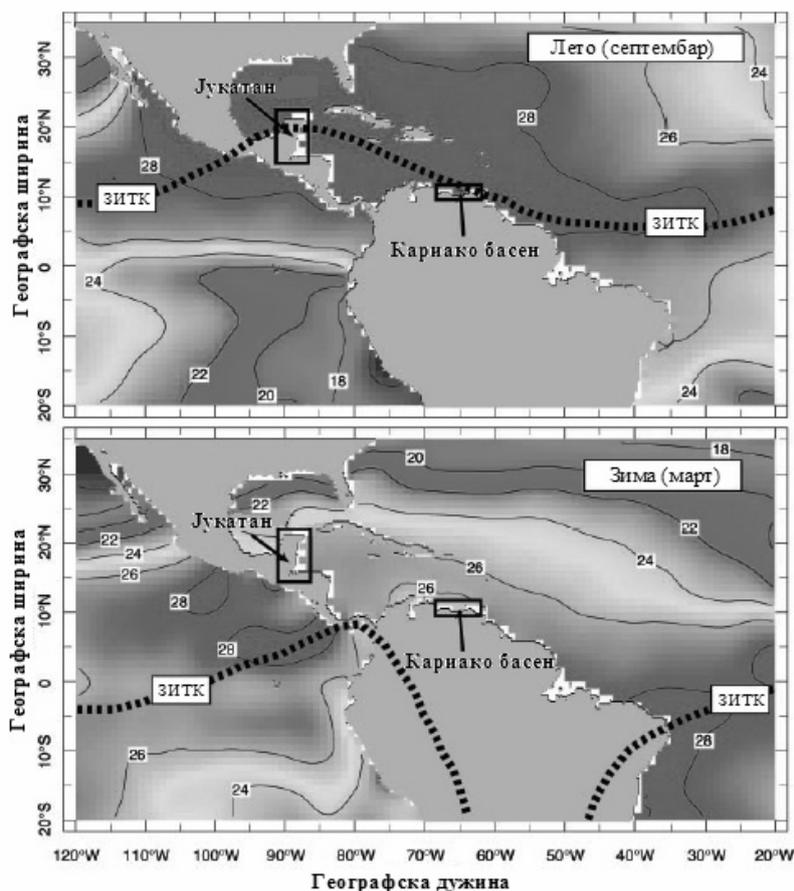
Полуострво Јукатан представља савану. Годишња количина падавина креће се од 500 mm на северној обали до 4000 mm према југу полуо-

---

¹ Јелена Луковић, дипл. географ, Географски факултет, Београд.

стрва. Од тога 90% влаге, у току године, излучи се између јуна и септембра, док су зимски месеци готово суви.

Ова климатска карактеристика резултат је опште циркулације атмосфере у овом делу планете, односно померања зоне интертропске конвергенције у току године (сл. 1). Током лета северне хемисфере зона интертропске конвергенције премешта се за 10-20° северно од земљиног полутара и у овим областима налази се изнад полуострва Јукатан, односно северних обала Јужне Америке. Пасати се крећу према овој зони носећи влажне ваздушне масе и излучују падавине, те се тиме објашњава велика количина падавина лети. У зимским месецима зона интертропске конвергенције се поклапа са земљиним полутаром те на полуострву Јукатан и северним обалама Јужне Америке преовлађује сува клима.

Слика 1. – Сезонске промене зоне интертропске конвергенције (ЗИТК) изнад средње и северних делова Јужне Америке

Недостатак воде у току године за Маје је био веома озбиљан проблем и због тога што је полуострво Јукатан изграђено од кречњака, те је површинска вода понирала формирајући подземне токове и подземне крашке облике. Због тога Маје нису могле да лоцирају своја главна насеља поред великих речних токова. Чак и значајни регионални центри као што су Тикал, Каракол и Калакмул развили су се на местима без сталних речних токова и језера. Недостатак површинске воде током зимске половине године подстакао је изградњу великих колектора за воду.

Многи градови су планирани тако да могу да прихвате падавине и каналишу их у различита природна удубљења која су била намењена за чување воде. Тикал је, на пример, имао велики број резервоара, који су скупа могли да чувају довољно воде да задовоље пијаће потребе 10.000 људи за 18 месеци. Маје су градиле резервоаре и на узвишењима како би могле користећи гравитацију да каналима дистрибуирају воду системима за наводњавање. Упркос познавању елемената хидро-инжењерства Маје су ипак зависиле од сезонских падавина, које су обезбеђивале резерве воде. Подземне воде у већем делу територије биле су недоступне.

Археолог Ричардсон Гил у својој књизи "The Great Maya Droughts" убедљиво тврди да је недостатак воде био главни фактор нестанка Маја. Гил наводи податке о сушама и несташицама у прошлости, као и доказе из археолошких и геолошких студија о клими у прошлости. Овај аутор да би показао значај порозних кречњачких стена цитира Дијега де Ланду, свештеника на Јукатану, који је 1566 написао: "Природа је у овој земљи другачија када су у питању реке и извори, који су у целом свету на површини земље, а овде тајним пролазима под земљом" (Gill, 2000).

Венецуеланска конекција

У близини северне обале Венецуеле налази се депресија у континенталном шелфу позната као Кариако басен. Ова депресија оивичена плитким гребеном и насипом дубока је око 1km и представља природну замку за седименте. Штавише плитка ивица басена спречава мешање дубљих слојева воде басена са океанском водом. Као резултат тога дубљи слојеви воде Кариако басена остају лишени раствореног кисеоника (још од краја последњег глацијалног периода, од пре 14500 година). Недостатак кисеоника чини дно морског басена непогодним за становање морских организама, који иначе ремете седименте у својој потрази за храном. У овом случају, недостатак дубоко-морске фауне чува интегритет седимената, које овде чине парови светлих и тамних слојева, дебљине мање од 1 mm.

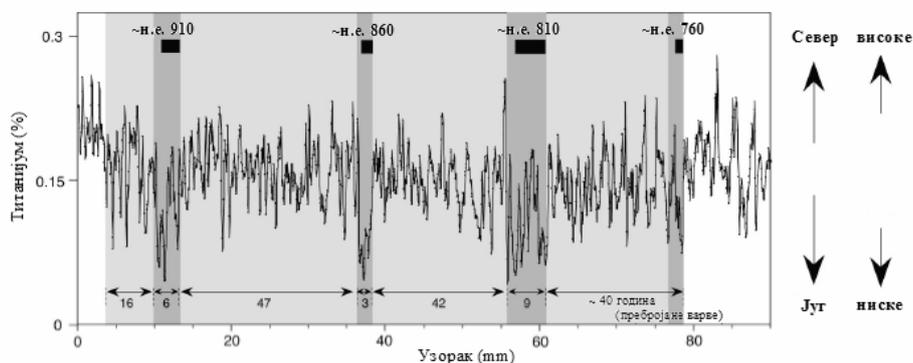
Порекло ових слојева такође се објашњава тиме да током зиме и пролећа северне хемисфере долази до померања зоне интертропске конвергенције према југу и поклапања са земљиним полутаром, што утиче на смањење падавина изнад Кариако басена. У овом периоду снажни пасати дувају дуж северне обале Венецуеле и узрокују надолажење хладне, хранљивим материјама богате, воде које су погодне за појаву и размножавање планктона на површини. Након умирања ових организама њихове љуске таложе се на морском дну формирајући светле слојеве седимената. Током лета, као што смо већ навели, зона интертропске конвергенције се помера према северу и заузима позицију близу северних обала Јужне Америке. Снага пасата се смањује и почиње сезона падавина, што утиче на повећање водности (протицаја) локалних река које доносе морима значајан товар суспендованог наноса. Овај таман слој наноса који садржи минералне материје таложи се на морском дну преко претходно наталожених светлих слојева. Куплети тамних и светлих слојеви седимената услед недостатка кисеоника, а тиме и организама који живе на морском дну остају непоремећени, што омогућава геолозима да са годишњом резолуцијом одреде време таложења. Како области северне Венецуеле и полуострва Јукатан имају исти падавински режим то подаци Карако басена пружају значајне информације о променама климе које су могле утицати на цивилизацију Маја.

У оквиру међународних океанских истраживања (Ocean Drilling Program) 1996. године, извршена су бушења у Кариако басену, која су обезбедила седиментни слој дебљине 170 m, искључиво намењен за испитивање промена тропске климе. Један од метода истраживања био је и мерење концентрације титанијума (титана) и гвожђа, елемената који су заступљени у копненим стенама као и остацима љуштурских морских организама. Висока концентрација титанијума и гвожђа показатељ је велике количине силта и глине спираних са копна и уношених у море. То указује на велику количину падавина у областима полуострва Јукатан, за време таложења ових седимената. Ниске концентрације поменутих елемената, насупротив, указују на мале количине падавина (Haug et al., 2003).

Одређивањем концентрације титанијума и гвожђа у слојевима од 2 mm, уочена је ниска концентрација за период од 200-500 година уназад, који климатолози називају Малим леденим добом. Ови резултати вероватно одражавају услове суве климе и указују да се зона интертропске конвергенције није премештала према северу као у XX веку. Пронађено је неколико интервала са ниским концентрацијама титанијума, укључујући и онај између 800 и 1000. године нове ере, који одговара периоду јаких суша о којима говори Ходел на основу језерских седимената на полуострву Јукатан.

Коришћењем инструмената са резолуцијом од 50 μ m омогућене су детаљније анализе од претходних и оне су показале четири фазе ниских

концентрација титанијума између 200. и 1000. године. Ове фазе указују на вишегодишње суше које су се јавиле у условима сувље климе него обично. На основу бројања куплета седимената установљено је да су се ове четири појаве јаким суша догодиле у размаку од по 40-50 године између сваке, као и да су трајале од 3-9 година. На основу ових података претпоставља се да су се ове четири суше јавиле око 760, 810, 860 и 910. године нове ере. Прецизно датирање ових појава још увек недостаје, па су ове вредности дате са грешком од ± 30 година (слика 2).

Графикон 1. Промене концентрације титанијума у узорку седимената

Узроци нестанка цивилизације Маја

Научници се генерално слажу да се нестанак цивилизације Маја најпре догодио у јужним и централним низијама полуострва Јукатан, док су северне области претрпеле пад читав век касније. Овај образац напуштања својих станишта је супротан од онога који би се могао очекивати на основу режима падавина, по којем се идући од југа према северу количина падавина смањује. То је био главни аргумент научницима који су се противили могућем утицају климатских промена на нестанак цивилизације Маја. Ипак, потребно је размотрити и приступ природним изворима воде који су могли одржати популацију Маја током сушних периода (Peterson, 2005).

Током врхунца цивилизације Маја, као и данас, важан извор свеже воде биле су подземне воде, које су генерално више доступне у северним деловим Јукатана, него у јужним. Наиме са порастом надморске висине од севера према југу смањује се ниво подземне воде па је у јужним деловима полуострва она била готово недоступна Мајама на њиховом ступњу технолошког развоја. Тиме је становништво ових области потпуно зависило од падавина којима је попуњавало своје резервоаре, а било је и рањивије то-

ком дугих периода суша у односу на становнике у областима са директни приступом подземним водама. Ове разлике у нивоу и доступности подземним водама нам помажу да објаснимо зашто су суше изазвале више проблема на југу него на северу полуострва Јукатан.

Археолог Ричардсон Гил предложио је троструки образац напуштања великих популационих центара најпре на југу, а потом према северу. Наиме, он се базира на анализи последњих забележених датума уклесаних у камене споменике Маја у њиховим главним градовима (Gill, 2000). Гил наводи, да су се у ствари, догодиле три фазе сушом изазваних колапса, између 760. и 910. године, са различитом регионалном прогресијом.

Прва фаза, према Гилу, јавила се између 760. и 810. године. Друга фаза била је током 860, док се трећа, финална догодила 910. године. Истраживања су показала да ове три фазе колапса Маја повезане са појавама ниских температура у Европи (на основу дендрохронолошких података у Шведској). На основу тога, Гил је претпоставио да су Маје напуштале своја насеља нагло на крају сваке од наведених фаза као и да су основни узрок биле суше које су се подударале са периодима хладне климе у вишим ширинама.

Почетак прве фазе напуштања, по Гилу, 760. године означен је и на основу података из Кариако басена, наглим смањењем количине падавина. Наредних 40 година бележи се лагани дугорочан тренд сушности који је кулминирао у виду јаких суша у трајању од 10 и више година, а који се подудара са завршетком Гилове прве фазе. Друштвени колпс у овом периоду био је ограничен на западне делове полуострва у којима су подземне воде готово недоступне па становништво највише зависи од падавина.

Крај Гилове друге фазе колапса Маја такође је забележен у слојевима седимената Кариако басена ниским концентрацијама титанијума, које указују на неувобичајено јаке суше које су трајале од 3-4 године. Напуштање насеља у овој фази било је ограничено на југоисточне низије Јукатана.

Трећа и финална фаза колапса јавила се око 910. године, погађајући становнике централних и северних низија. И у овој фази ниске концентрације титанијума Кариако седимената указују на још један период суша, у трајању од 5-6 година.

Постоје и истраживачи који појаву суша и колапс Маја објашњавају променама сунчеве активности. Дејвид Ходел наводи да је нестанак Маја могуће условљен појавама јаких суша (Hodell, 1995). Своје ставове базира на анализама узорака седимената језера Чичанчанаб које се налази у северном делу полуострва Јукатан. Он је у серијама слојева седимената открио слојеве калцијум сулфата или гипса концентрисане на одређеном нивоу узорка. Вода овог језера као да је била засићена гипсом. Током сушних периода језерска вода је испаравала и гипс се таложио на

дну језера те тако ови слојеви гипса указују на сушне епизоде. Даљом анализом геолози су утврдили цикличност у фазама наноса са периодом од 208 година и разликама у интензитету. Цикличност од 208 година идентична је цикличности интензитета сунчеве активности од 206 година. Ходел закључује да су се сушне епизоде јавиле у периодима највећег интензитета сунчеве активности.

Иако постоје подударња Гиловог модела и резултата истраживања седимената треба навести и друге могуће узроке пропасти цивилизације Маја. Наиме, Jared Diamond, у својој књизи *"Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed"*, наводи више узрока нестанка Маја почев од пораста популације, преко деградације природе у смислу крчења шума и појаве јаке ерозије, до унутрашњих социјалних проблема. Овај аутор наводи да су у том смислу суше могле само допринети коначној пропасти ове цивилизације (Diamond, 2005).

Поједини археолози претпостављају и да је контрола резерви воде омогућавала централизацију политичког ауторитета владајуће елите. Периоди суша могли су да уздрмају институцију владара који са постојећом технологијом и извођеним ритуалима није могао да обезбеди довољно воде. Густо насељени градови, који су зависили од ове врсте контроле, бивали су напуштени. Становништво се селило према истоку и северу како би обезбедило стабилне изворе воде. Имајући у виду бројност популације ни резерве воде у влажним периодима нису могле да опслуже становништво, па се коначан нестанак Маја приближио.

Закључак

Истовременост суше и нестанка цивилизације Маја је само један пример од многих. На југозападу САД подаци година дрвећа указују на услове суве климе у периоду од 1275 до 1300, који су били довољни да одиграју улогу у нестајању Анасази народа. Такође постоје индикације да су сличне промене климе могле да буду одговорне и за друга велика збивања у историји друштва. Нестанак империје Акада у Месопотамији пре 4200 године, нестанак културе Мохица на обалама Перуа пре 1500 година као и крај културе Тиуанако на Боливијско-перуанском алтиплану пре 1000 година, данас се повезују са дуготрајним сушама у овим областима. Пре него су геолошки докази о сушама у прошлости постали доступни сваки од ових цивилизацијских нестанака као и нестанак Маја, објашњаван је људским факторима-ратовима и порастом становништва.

Успон и пад цивилизације Маја својеврстан је пример друштвене еволуције. У том смислу је значајан у откривању повезаности историје

Маја и природних услова. Ако је цивилизација Маја могла да нестане под утицајем природних фактора, онда је веома значајно питање на који начин модерно друштво може да буде суочено са непредвидивим условима климе. Разумевање начина на који су старе цивилизације одговориле на промене климе у прошлости може нам обезбедити важне лекције за човечанство у будућности.

Литература

- Diamond, J. (2005). *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed*. New York: Viking.
- Gill, R. B. (2000). *The Great Maya Droughts: Water, Life, and Death*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Haug, G. H., Günther D., Peterson L. C., Sigman D. M., Hughen K. A. and Aeschlimann B. (2003). Climate and the collapse of Maya civilization. *Science*, 299.
- Hodell, D. A., J. H. Curtis and M. Brenner (1995). Possible role of climate in the collapse of Classic Maya civilization. *Nature*, 375.
- Peterson L.C., Haug G.H. (2005). Climate and the Collapse of Maya Civilization. *American Scientist*, 93 (4).
- <http://www.abc.net.au/science/news/stories/s301057.htm>
- http://www.unige.ch/forel/PapersQG06/Haug_et_al_2003.pdf

Радослав Ђоровић¹

ПОДЈЕЉЕНИ СВИЈЕТ: ГЛОБАЛНИ СЈЕВЕР И ГЛОБАЛНИ ЈУГ

Увод

Док је у вријеме Хладног рата доминирала идеолошка подјела на Исток и Запад, у постхладноратовском свијету доста је изражена подјела на Глобални сјевер и Глобални југ. Појам Глобални сјевер обично се односи на Англоамерику, Европу, Јапан, Аустралију и Нови Зеланд. Остатак свијета чини Глобални југ. Глобални сјевер је подручје економски и технолошки развијених друштава, подручје демократије у коме су сукоби ријетки па се и означава као зона мира. Државе Сјевера одликује спор раст становништва, а у неким земљама присутна је и депопулација. Насупрот томе, подручје Југа је у великом економском и технолошком заостатку за Сјевером. У многим земљама владају недемократски режими, а и међудржавни и унутардржавни сукоби су далеко чешћи. Становништво је младо и брзо се увећава. За армију младих потребно је обезбједити образовање, радна мјеста и здравствену заштиту, што представља велики изазов за земље Југа. Сиромаштво, неписменост, заразне и смртоносне болести као што је сида, далеко су присутнији него на Сјеверу. Дужина животног вијека је знатно мања, поготову у неким земљама Подсахарске Африке. И док глобализација узима маха и свијет постаје глобално село разлике између Сјевера и Југа су и даље огромне, а међу неким подручјима се и повећавају.

Дакле, Глобални Југ и Сјевер, разликују се у економији, нивоу технолошког развоја, политици, демографији. Наравно, неке земље Југа имају поједине одлике Сјевера, али не све. Индија је демократска, али је економски неразвијена, а њено становништво брзо расте. Саудијска Арабија је богата, али њене демографске карактеристике нису као код земаља Сјевера. Сингапур је економски и технолошки развијен, наталитет земље је низак, али земља није демократска.

Демографски јаз

У демографском погледу, Глобални сјевер и Глобални југ се знатно разликују. Глобални сјевер (Европа, Англоамерика, Јапан, Аустралија и Нови Зеланд) средином 2006. године имао је 1, 216 милијарди становника

---

¹ Радослав Ђоровић, дипл. географ, Љубиње.

што од укупне свјетске популације од 6,555 милијарди становника чини 18,55%. Процјењује се да ће овај удио до 2025. пасти на 15,80%, а у 2050. години на 13,64%. До 2050. године становништво у овом дијелу свијета порашће за свега 4% на супрот порасту од 50% у остатку свијета. Постоје велике разлике у пројекцијама броја становника између појединих земаља свијета за поменути период 2006-2050. године.

Табела 1. – Процјена бројности становништва неких земаља Југа за 2025. и 2050. годину

Држава	Становништво средино 2006. (у мил.)	Процјена становништва (мил.)		Промена 2006-2050.
		Средина године		
		2025.	2050.	
Јемен	21,6	38,8	68,1	+214%
Буркина Фасо	13,6	23,2	39,1	+187%
Конго, Дем. Р.	62,7	108,0	183,2	+192%
Афганистан	31,1	50,3	81,9	+164%
Нигерија	134,5	199,5	298,8	+122%
Пакистан	165,8	228,8	295,0	+78%
Бангладеш	146,6	190,0	231,0	+58%
Индија	1121,8	1363,0	1628,0	+45%
Бразил	186,8	228,9	259,8	+39%
Ј.А.Р.	47,3	48,0	48,4	+2%

Извор: 2006 World Population Data Sheet, 2006.

Табела 2. – Процјена бројности становништва неких земаља Сјевера за 2025. и 2050. годину

Држава	Становништво средино 2006. (у мил.)	Процјена становништва (мил.)		Промена 2006-2050.
		Средина године		
		2025.	2050.	
С.А.Д.	299,1	349,4	419,9	+40%
Аустралија	20,6	24,6	28,1	+36%
Канада	32,6	37,6	41,9	+29%
У. Краљевство	60,5	65,8	69,2	+14%
Белгија	10,5	10,8	11,0	+4%
Италија	59,0	58,7	55,9	-5%
Њемачка	82,4	82,0	75,1	-9%
Јапан	127,8	121,1	100,6	-21%
Русија	142,3	130,0	110,3	-22%
Украјина	46,8	41,7	33,4	-28%

Извор: 2006 World Population Data Sheet, 2006.

За Сјевер су карактеристичне ниске или негативне стопе природног прираштаја и старо становништво. Стопа укупног фертилитета је ис-

под нивоа потребног за просту репродукцију и за поменути развијенији дио свијета износи 1,6. Наравно и ту постоје разлике, па тако та стопа у Сједињеним Државама износи 2,0, у Европи 1,4 (1,9 у Француској, 1,8 у Уједињеном Краљевству, 1,3 у Русији, Њемачкој и Италији) 1,8 у Аустралији, у Јапану 1,3.

У укупном свјетском становништву млади до 15 година учествују са 29%, а старији од 65 година са 7%. Међутим, док је на Сјеверу тај однос готово подједнак, 17%:15%, на Југу је вишеструко у корист младих, 32%:5%. Однос ове двије групе становништва у Африци је 42%:3%, у Европи 16%:16%, а у Јапану 14%:20%. Становништво Југа млађе од 15 година својом бројношћу знатно надмашује целокупно становништво Сјевера.

Табела 3. – Демографски показатељи за Сјевер и Југ

Показатељ	Свијет укупно	Глобални сјевер	Глобални југ
Становништво средином 2006. (мил.)	6 555	1 216	5 339
Наталитет (‰)	21	11	23
Морталитет (‰)	9	10	9
Природни прир.(‰)	12	1	15
Миграциони салдо (‰)	0	2	-1
Процјена броја стан. за 2025. (мил.)	7 940	1 255	6 685
Процјена броја стан. за 2050. (мил.)	9 243	1 261	7 982
Промена броја стан. 2006-2050. (%)	41	4	50
Смртност одојчади (‰)	52	6	57
Стопа укупног фертилитета	2,7	1,6	2,9
Становништво млађе од 15 г. (%)	29	17	32
Становништво старије од 65 г. (%)	7	15	5
Очекивано трајање живота новорођених	67	77	65

Извор: 2006 World Population Data Sheet, 2006.

С обзиром на велики број људи у свијету који имају HIV/AIDS и с обзиром на њене последице, разматрају се демографски аспекти ове епидемије. Епидемија HIV/AIDS посебно је узела маха у Подсахарској Африци. Особе са HIV/AIDS чине у Свазиленду 33,4%, Боцвани 24,1%, Лесоту 23,2%, Зимбабвеу 20,1%, Намибији 19,6%, Јужној Африци 18,8%, Замбији 17,0%, Мозамбику 16,1%, а у Малавију 11,8% становништва од 15 до 49 година. Ван Африке тај постотак је највећи на Хаитију – 3,8%. Због велике смртности услед AIDS-а просјечно очекивано трајање живота новорођених у земљама југа Африке је врло ниско: у Боцвани и Свазиленду 34, Лесоту 36, Замбији и Зимбабвеу 37, а у Јужној Африци 47 година. Насупрот томе, очекивано трајање живота у Канади износи 80 година, у САД 78, Јапану 82, Европи 75 година (2006 World Population Data Sheet, 2006).

Богати Сјевер и сиромашни Југ

Постоји велика разлика у богатству становника Сјевера и Југа. Насупрот богатству Сјевера стоји сиромаштво Југа. Скорашњи период глобализације пратила је растућа неједнакост између, али и унутар неких земаља. Тако се однос дохотка 20% људи у свијету који живе у најбогатијим земљама у односу на 20% људи који живе у најсиромашнијим земљама повећао са 30:1 шездесетих година на 74:1 у 1997. год. Поређења ради, овај однос између 1870. и 1913. повећан је са 7:1 на 11:1. Чак и ако се не повећава, неједнакост може да има политичке последице (Нај, 2006; стр. 257).

Разлике у богатству су присутне и међу земљама Југа. Једну групу земаља која се богатством истиче међу земљама Југа чине земље велики произвођачи и извозници нафте. Државе као што су Кувајт, Катар, Уједињени Емирати богатством не заостају за земљама Сјевера. Другу групу чине земље које су током последиједњих деценија имале изузетно брз развој и успјеле су се по богатству приближити земљама Сјевера. Као примјер могу послужити такозвани азијски тигрови. Брза индустријализација уз трансфер технологије, улагање у образовање., ефикасна и дисциплинована радна снага били су чиниоци њиховог развоја. Ипак, ове земље чине врло мали дио становништва Југа. Кина задњих деценија биљежи брз економски успон, међутим постоје велике разлике у животном стандарду између градског и сеоског становништва.

У некој од 63 земље које се означавају као најмање развијене међу слабије развијеним земљама живи преко 2,4 милијарде људи. У овим земљама је уобичајено да трампа пољопривредних добара представља основни облик економске размјене. Ове земље готово не учествују на свјетском тржишту, на њих отпада мање од 0,3% свјетске трговине. Њихов извоз углавном се односи на јефтине пољопривредне производе (какаовац, кафа, чај...), кожу, крзно и дрвену грађу, а пошто те земље са малим дохотком саме потроше највећи дио оног што произведу, њихова економија је економија голог опстанка. Висока стопа наталитета доприноси сиромаштву ових земаља, а наталитет је толики да ће бити потребно свега 25 година да се њихово становништво удвостручи, док на другој страни, стопа привредног раста ових земаља последиједњих година износи мање од 0,1% годишње. Перспективе већине земаља Југа су прилично мрачне. Преко 60 земаља данас је у горој материјалној ситуацији него прије 20 година и драстично заостају за нивоом земаља Сјевера. Ријеч је о земљама које заостају и за осталим земљама Југа (Kegli i Vitkof, 2006; стр. 307-309).

Најдрастичнији пад преживљава Африка која не само да погоршава свој положај према развијеном свијету данас него и према властитој прошлости из доба стицања независности. Африка је готово ишчезла са

свјетске трговачке арене будући да је њен удио опао са 5,5% на 1,9%, а извоз Африке који је некада био три пута већи од јапанског, био је 1986. године четири пута мањи. Низ земаља клизи у орбиту „Четвртог свијета“, а да иронија буде већа ове земље постају све више маргинализоване управо када су све интегрисаније у глобално тржиште. Један од узрока таквог негативног тока је и брзи пораст становништва па тако и богатство које се ствара дијели се на све већи број људи. Други узрок је велико смањење цијена сировина (крајем 2000. г. цијене сировина, сем нафте, упола су мање него осамдесетих) које представљају извор прихода, а са друге стране, Запад изводи операцију скока камата које расту 4 до 6 пута, услјед чега је низ земаља доведен у дужничко ропство. Неке „прљаве индустрије“ пребацују се на територије неразвијених земаља па се тако стварају привилеговане еколошке зоне на једној и подручја за смјештај опасних индустрија на другој страни (Реџулић, 2005; стр. 124-125, 131-132).

У посебно тешком положају се налази црна Африка: авет глади кружи у многим земљама, због сиде здравствена ситуација је застрашујућа, а избјеглиштво прати разне сукобе. Дуго скрајнут хроничном неразвијеношћу, Црни континент изгледа још усамљенији након Хладног рата, а и сама „геостратешка рента“ је пресушила, а стигао је час драстичних реформи. На овом континенту безобзирни напредак неколицине драстично одудара од биједи већине. Државне структуре тешко успостављане током шездесетих, руше се, на великим подручјима школе, болнице, путеви су нестали, а јавне службе нису обезбјеђене, шири се неред и подручја безакоња, привреда замире. У новом привредном поретку који се назире и који се одликује појачавањем размјене између Европске уније, Сјеверне Америке и области Јапан–Азија–Пацифик, Африка је практично искључена. Она остаје посматрач изван „свјетске привреде“ будући да развијени Сјевер изгледа да има све мање потребе за њеним производима, а она не располаже средствима да купи добра и услуге Сјевера. Упркос томе што је радна снага у њој најјефтинија на свијету малобројне су индустрије које тамо долазе да отпочну посао због страха да тамо неће наћи потребну инфраструктуру и политичку и друштвену стабилност. Услјед ових недостатака трошкови пословања предузећа у Африци су већи, па су непосредна улагања практично пресушила. Отежавајућа околност је пад цијена сировина и намирница на свјетском тржишту будући да оне чине највећи дио афричког извоза. Смањена је потражња за афричким производима, а тенденција кориштења синтетичких надомјестака који замјењују природне производе још више замрачује изгледе афричке спољне трговине. У таквим условима Црни континент наставља да тражи помоћ и зајмове. Становништво је често жртва структурног прилагођавања које намећу Свјетска банка и Међународни монетарни фонд, што је изазвало отпуштања службеника, смањења буџета за здрав-

ство, образовање и становање. Сиромаштво се скоро свуда погоршало тако да се међу четрдесет земаља у којима је привредни и људски развој најслабији налазе тридесет двије афричке земље (Рамоне, 1998; стр. 102-105).

Број људи у Субсахарској Африци који живе са мање од 2\$ дневно порастао је у периоду 1981-2001. са 288 на 516 милиона, а њихов удио са 73% на 77% становништва тог подручја. Истовремено, у Кини је становништво које припада тој категорији смањено је са 876 на 594 милиона, а њихов удио са 88% на 47% (Kent and Haub, 2005; стр. 14).

Становништво које живи са мање од 2\$ дневно чини у Замбији 94%, Нигерији 92%, Малију 91%, Танзанији 90%, Бурундију 88%, Нигеру 86%, Мадагаскару 85%, Руанди 84% укупног становништва (Извор: 2006 World Population Data Sheet, 2006.).

Зона мира и зона немира

Послиједњих деценија демократија се проширила и на Глобалном југу. Па ипак, демократија је крхка у многим земљама, а у неким земљама на власти су недемократски режими. У доста земаља се крше људска и мањинска права. Наслијеђене колонијалне границе врло често се не поклапају са етничким границама што је доводило до сукоба. С обзиром да сиромаштво и сукоби често иду заједно и да сукоби погодују ширењу сиромаштва, многе земље Југа се налазе пред великим изазовом.

У вријеме рушења Берлинског зида, у 38 од 45 афричких земаља на власти су били једнопартијски режими или војне хунте, а осам година касније више од половине тих земаља је имало слободне изборе и извело демократске реформе. Ове реформе представљају услов развоја јер одсуство политичке опозиције, слободе штампе, синдиката омогућује настављање корупције, подстиче оружаном насиље и грађански рат те спријечава изналажење заједничких рјешења. Политичко смиривање је неопходан услов да би се ухватило у коштац са нагомиланим проблемима (Рамоне, 1998; стр. 106-107).

Многе земље Југа осјећале су се погођеним и поробљеним онда када су постале подручје на коме су велесиле организовале своје прикривене активности, паравојне операције и ратове преко посредника. У протеклих пола вијека преко 90% свих међудржавних и унутардржавних сукоба и 90% људских жртава десило се на Глобалном југу. Од 1945. године више од 178 ратова избило је на Глобалном југу, а већина њих је букнула након 1989. тј. по окончању Хладног рата. Глобални југ је подручје у коме се налазе многе *неуспјешне државе* чије владе нису довољно јаке да би могле очувати унутрашњи поредак тако да је опасност од анархије и насиља унутар земаља Глобалног југа досегла размјере епидемије. Многе земље Југа су мултиет-

ничка друштва, а многе међу тим етничким група имају за собом историју узајамне мржње и сукоба. Стога, одржавање сарадње међу таквим групама представља велики изазов, поготово зато што многе од тих група теже независности. Суочене са опасношћу сукоба унутар земље и ван ње, многе земље Југа су се придружила настојањима за стицањем модерног наоружања, а у неким случајевима и нуклеарног, па је услијед тога бреме војних трошкова (мјерено кроз однос војних трошкова и БДП) највеће код земаља које су понајмање способне да га носе. Тако је на Глобалном југу постала типична појава да војни трошкови надмашују издвајања за здравство и образовање. Сиромашне земље Југа суочене са унутрашњим етничким немирима спремне су са средства која би се могла искористити за економски развој троше на набавку наоружања. Контрапродуктивност милитаризације Југа види се из чињенице да је ниво националне безбједности Глобалног југа опао, док је Сјевер постао „зона мира“. Противријечности су присутне и у продаји наоружања па је тако од 1994. године највећи дио оружја продат и испоручен Глобалном Југу, па како изгледа, Глобални југ куповином оружја повећава своју зависност од истих оних држава од чије је војне и економске доминације током историје највише страховао и којој се супротстављао (Kegli i Vitkof, 2006; стр. 321-324).

Резиме

Док свијет постаје глобално село, постоје огромне разлике између његових појединих дијелова. Тако, док у једном дијелу свијета туристички излети у свемир постају стварност, на другом крају постоји недостатак хране и чисте воде. Наспрам електронског пословања стоји размјена пољопривредних производа. На почетку XXI вијека постоје велике разлике између Сјевера и Југа и оне се очитују у демографији, економији, технологији, политици итд. Становништво Сјевера стари, а готово сав пораст свјетског становништва односи се на Глобални југ. У земљама Сјевера јавља се недостатак радне снаге, а у многим земљама Југа недостаје новца за образовање, здравство и радна мјеста становништва које се брзо увећава. Велики дио земаља Југа биле су до прије неколико деценија колоније великих сила. По њиховој деколонизацији постојале су наде да ће се те земље ослободити зависности од својих бивших метропола и крнути путем бржег развоја. Међутим, из данашње перспективе, чини се да је неколике деценија напора у том правцу за многе земље остало без знатнијих резултата. Зависност земаља Југа од држава Сјевера које посједују капитал, технологију, војну снагу и политичку моћ је велика. Чини се да су многе земље Југа немоћне да саме снажније крену напријед. То се посебно односи на земље

Подсахарске Африке. Ублажавање, ако не превазилажење, овог јаза између Сјевера и Југа представља велики изазов за савремени свијет.

Литература

- *** (2006). 2006 World Population Data Sheet. In: *Population Reference Bureau*, Washington DC.
- Naj, Dž. S. (2006). *Kako razumevati međunarodne odnose: uvod u teoriju i istoriju*. Beograd: Stubovi kulture.
- Kegli Jr., Č. V., Vitkof, J. R. (2006). *Svetska politika: trend i transformacija*. Beograd: Prometej, Centar za studije Jugoistočne Evrope, Fakultet političkih nauka, Diplomatska akademija Ministarstva spoljnih poslova Srbije i Crne Gore.
- Pečujlić, M. (2005). *Globalizacija: dva lika sveta*. Beograd: Gutenbergova galaksija.
- Рамоне, И. (1998). *Геополитика хаоса*. Београд: Институт за геополитичке студије.
- Kent, M. M., Haub C. (2005). Global Demographic Divide. *Population Bulletin*, 60 (4).

Берислав Благојевић¹

БАСКИЈА НА РАЗВОЈУ ТЕРОРИЗМА И ЕТНОРЕГИОНАЛИЗМА

Euskadi – дуготрајна генеза самосвијести

Прошло је тачно 110 година како је Sabino Arana у Goiri сковао неологизам "Euskadi" ("скуп Баскијаца") да би њим назвао седам баскијских провинција. Од тих седам, четири се налазе у Шпанији (Alava, Guipuskoa, La Alta Navarra, Biskaja) и три у Француској (Basse Navarre, Labourd, Soule). Према географском положају шпанске баскијске провинције припадају тзв. Атлантској Шпанији, с тим што се Бискаја и Гипускоа налазе у Баскијском приморју, а Навара и Алава у његовом залеђу. Баскија је један од најпиторескнијих дијелова Шпаније и обухвата пејзаже приморја, планина и равница. Планине су можда и најзначајнији фактор који је утицао на живот Баскијаца - планине су их умногоме заштитиле од страних утицаја очувавши тако баскијску етнокултурну специфичност, али су истовремено пресјекле баскијску етницу на шпански, јужни дио и сјеверни француски дио.

Од Товела до Аране

Иако поријекло Баска још није објашњено (што се често користи за политичке манипулацију), досадашња истраживања о овом питању имају заједнички закључак: Баски су један од најстаријих народа Европе, а њихову специфичност истиче језик - Euskera, који једини не припада породици индоевропских језика. Постоји предање да је баскијски језик на Пиринејско полуострво донио Товел, Нојев унук. Међутим, за боље схватање савременог национализма и етнорегионализма у Баскији није неопходно путовати у библијско вријеме, већ се у прошлост треба вратити за период нешто дужи од једног вијека. Етнорегионализам се у Шпанији појавио за вријеме Прве Републике 1873. године истичући питања аутономије, самоуправе регија и децентрализације. Лијеви републиканци, тзв. кантоналисти су, супротно монархистима, захтијевали да централна власт има само незнатна овлашћења и да се реконструкција корумпираног, посрнулог друштва изврши према формули "de abajo arriba", тј. одоздо на више. Но, војни удар генерала Кампоса и поновно проглашење монархије накратко су угушили стремљења етнорегионалиста. Посљедње десетљеће XIX вијека ипак је означило крај једне

---

¹ Берислав Благојевић, дипл. географ-туризмолог, Бања Лука.

традиционалне Шпаније: Она коначно престаје бити колонијална сила, 1890. године у Баскији (у Билбаоу) долази до првог генералног штрајка у коме радници односе побједу, а 1895. године Сабино Арана "отац" баскијског национализма оснива БНП (Баскијску националистичку партију), односно PNV (Partido nacionalist vasco). До појаве Аранине националистичке идеологије језик је био главна црта баскијског идентитета, али оснивањем PNV-а и ширењем аранизма стварају се услови за формирање политичког идентитета и новог замаха етнорегионализма. Аранизам је подразумијевао да једино независна држава може да обезбједи очување посебности Баскијаца. Међутим, Арана је у својој националистичкој идеологији отишао много даље од захтијевања независности. Његово поимање нације обухватало је примордијално стајалиште комбиновано са поистовјећивањем нације и расе, тако да "Не може Баск бити онај ко то хоће, него само онај ко *мора* јер је од породице наследио расну обавезу да то буде" (Gogiaran, 2002; стр. 52). Објашњавајући повезаност Баскијаца са баскијским територијама, Арана се, чини се, ослањао и на ставове Фридриха Рацела који је синтезу земље и људи тумачио идејом "Blut und Boden", тј. "крв и тле". На крају, Арана је потенцирао "чистоту крви и језика" чиме је онемогућио интеграцију имиграната у баскијско друштво. Отишао је тако далеко да је измислио *euskera garbija* (чист баскијски језик) који није био говорни језик, ни језик класичне баскијске књижевности XVI и XVII вијека настале у данашњим француским баскијским провинцијама.

Без обзира на многе погрешке које је аранизам садржавао, ова идеологија је омогућила да се Баски преко Араниног PNV-а политичким путем изборе за својецилеве. Политичка борба Баска је тако настављена и након Аранине смрти. У политички нестабилној Шпанији, у којој су се од 1902. до 1923. године промијениле 33 владе, етнорегионалним захтјевима Баска се централна власт у Мадриду једва опирала. Након слома војне диктатуре Примо де Ривере и формирања Друге Републике 1931. године, више није било препрека за стицање широких аутономија појединих шпанских регија. Године 1934. аутономна влада у Барселони проглашава каталонску државу у оквиру шпанске федералне Републике, док Баскија своју аутономију стиже 1936. године. Исте године, међутим, почиње грађански рат који ће убрзо поништити сва национална и етнорегионална стремљења Баска.

Доба репресалија генералисимуса

Крај рата 1939. године значио је крај Друге Републике, али и аутономних влада Баскије и Каталоније које су морале напустити земљу јер су биле на страни поражених. Франциско Франко Бахамонде је, након завође-

ња диктатуре, одмах кренуо у обрачун са баскијским и другим етнорегионалним покретима у Шпанији. Укинуо је аутономију Баскије, те извршио удар на културни идентитет Баска забранивши употребу баскијског језика у настави, штампи, као и истицање било каквих националних симбола. Франкизам је, као тоталитарни режим, био омражен код огромног броја становништва Шпаније, па су штрајкови и протести радника, студената, безземљаша, али и интелигенције постали нормална појава. На ове покрете Франко је одговарао хапшењима, прогањањима и другим видовима репресије. Франкизам је почео снажно да утиче на политичке прилике и на јавно мњење у баскијским провинцијама. Дио народа и политичара је сматрао да треба наставити борбу против Франка путем политичког ангажмана, штрајкова и демонстрација, док је други дио јавности сматрао да је неопходно започети одлучнију оружану борбу. Тако је након двадесет година Франковог режима, тачније у љето 1959. године дошло до формирања ЕТА-е (Euzkadi Ta Azkatasuna - Баскијска отаџбина и слобода). ЕТА је била основана као национална, револуционарна и илегална организација која је требало да се бори за независност Баскије.

Међутим, постојали су и други проблеми осим централне генералисимусове власти против којих се није могла борити ни ЕТА. Наиме, иако је аранизам ослабио 1930-их, у времену репресије које је уследило ова је идеологија поново нашла присталице међу баскијским националистима, истина у мање тврдокорном облику. Снажна индустријализација у Баскији је повлачила за собом масе имиграната који, према аранистима, кваре "чистоту крви и језика" и разводњавају баскијски етнос. Све израженија нетолеранција према досељеницима, ксенофобија и етноцентризам, додатно су затезали односе са централном влашћу, али и међу самим Баскима. Упркос силним унутрашњим политичким превирањима, Баски и даље протестују против Франка – студенти, раднички синдикати, свештенство, интелигенција, ситна буржоазија, националисти, комунисти... Франко је одговарао увођењем опсадног, ванредног стања, па је у Бискаји од 1956. до 1975. ванредно стање увођено три пута. Још гласнија побуна Баска у Гипуској је натјерала Франка да у овој провинцији пет пута уводи ванредно стање, које је укупно трајало 15 мјесеци.

Оваква ситуација је довела до првих саботажа и оружаных акција ЕТА-е у јулу 1961. године. До 1970. око 5.000 њених симпатизера и чланова је ухапшено, привођено, а многи су избјегли у Француску. Баскијски свештеници који су били против диктатуре, такође су били прогањани и називани "комунистичким поповима". Сукоб демонстраната широм Шпаније са режимом кулминира у вријеме тзв. процеса у Бургосу (децембар 1970.) када су деветорица припадника ЕТА-е осуђени на смрт. Франциско Франко је, под притиском опозиције, цркве и свјетске јавности морао смртне казне

земијенити временским. Припаднике ЕТА-е нису уплашила прогањања и хапшења. Напротив, 1973. су извршили најзначајнији атентат – убили су Карера Бланка, председника владе и Франковог насљедника. Од тада па до Франкове смрти, Баскија је била под сталним жестоком стиском режима. У априлу 1975. године у Баскији се уводи опсадно стање, а чак четвртина регуларних шпанских полицијских снага је окупирао баскијске провинције. Припадници ЕТА-е и националистичких партија, социјалисти и комунисти, хапшени су и убијани на најсуровије начине. То је био задњи ударац једне диктатуре и тмурни крај једне још тмурније ере. Франциско Франко Бахамонде је умро 20.11.1975. године, а власт је преузео принц Хуан Карлос који је за краља проглашен два дана након Франкове смрти.

Успон етнорегионализма

Хуан Карлос је одмах по преузимању власти донио Декрет о легализовању употребе регионалних језика. Овај документ је омогућио да око 12 милиона људи први пута након 1939. користи свој матерњи језик (баскијски, каталонски, гаљешки, валенсијано). Међутим, деценијама угњетаваном народу ово није било довољно, па се захтијевају признања јавних слобода и политичких права, општа амнестија, смањење инфлације и незапослености, а етнорегионалисти све гласније траже аутономију за Баскију и Каталонију. Само 1976. године у Шпанији је било око 37.000 штрајкова и демонстрација и било је јасно да су економска, социјална и територијална реконструкција неопходне.

У првим годинама постфранкизма долази до изражене поларизације баскијског јавног мњења и политичких партија о томе како у будућности водити борбу за етнокултурну слободу и регионалну аутономију. Док су једни били за мирнију опцију предвођену PNV-ом, други су подржавали агресивнију ЕТА-у и њено политичко крило Herri Batasuna (НВ – Народна јединство). Први су били за аутономију унутар Шпаније, а други искључиво за независност. Нови талас етнорегионализма је превладао, што је показао референдум за статус аутономије. Од 60% изашлих бирача, 90% их је гласало за аутономију. Ово је значило да Шпанија постаје децентрализована држава која ће се даље изграђивати на основама националног и регионалног плурализма, али и пораз сепаратистичке коалиције ЕТА-е и НВ. Након референдума је ЕТА најавила даљу оружану борбу за независност, а у тој борби ће неријетко страдавати и сами Баски, што ће домаћу и свјетску јавност окренути против ЕТА-е и њених терористичких акција. Баскија 11.01.1980. и формално постаје аутономна регија, а на изборима за регионални парламент убједљиво побјеђује PNV са око 40% освојених гла-

сова испред HB са 16,5%, PSOE (Социјалистичке партије Баскије) са 14% и EE (Euskadisco Ezkerre – Баскијска љевица) са око 10% освојених гласова. У наредних двадесетак година однос политичких снага у Баскији ће остати више мање исти. PNV се учврстио на мјесту најјаче партије (2001. преко 40% бирачког тијела), док се број присталица HB и ЕТА-е осјетно смањује. Разлог за опадање популарности организације ЕТА треба тражити у чињеници да велика већина становништва сматра да је нестанком франкизма престала потреба за оружаном борбом. Штавише, акције ЕТА-е су све чешће сматране терористичким, а њени чланови терористима. Однос јавног мњења према терористима се драматично измијенио између 1979. и 1989. године. Док је 1979. године 17% испитаника сматрало терористе патриотама, тај проценат је 1989. пао на свега 5%. Само 5% испитаника је сматрало да су терористи криминалци, да би десет година касније овај број порастао на 16%.

Пад популарности ЕТА-е никако не значи пад популарности национализма. Етнорегионалисти су за Баскију извојевали неколико важних битака у доменима пореских олакшица, финансијске аутономије, аутономије полиције, и уопште у погледу надлежности регионалних институција самоуправе. Ово се одразило и на процват културе и језика као веома битних одредница баскијског идентитета. Док је 1981. године 21,5% становништва говорило баскијским језиком, тај проценат је 1991. износио 26%. Ипак, и поред свих позитивних трендова, Баскија у овом периоду и даље има доста проблема који се огледају у паду индустријске производње, незапослености, негативном миграционом салду и даљем етничком мијешању становништва. У периоду 1981-1991. година, из Баскије је емигрирало око 80.000 људи више него што је у њу имигрирало, а према попису из 1991. године мање од 40% становника су чинили они чији су родитељи Баски.

Нови почетак

Упркос широкој аутономији Баскије, чак 12% Баска је 1996. сматрало Шпанију туђом државом, а готово трећина су били присталице потпуне независности. Међутим, евидентно је да све више становништва тежи ка демократским, уставним промјенама, а не радикалним и милитантним акцијама, што се, опет, одразило и на политичке партије и изборне резултате. Овакв тренд је неопходан за даљи дијалог власти у Мадриду са регионалним политичким партијама из Баскије. Треба ипак истаћи да се баскијски националисти не одричу у потпуности идеје о независности. О томе свједочи и приједлог Хуана Хосе Ибареће који је испред PNV-а победио на регионалним изборима 1998. године. Наиме, он је предложио да у европским оквири-

ма Баскија има својеврсну самосталност и конфедерални однос са остатком Шпаније. Године 2002. је ЕУ ипак одбацила могућност да Баскија постане њена пуноправна чланица. Међутим, питање је какву ће преговарачку позицију имати Баски у дијалогу са Мадридом (и/или Бриселом) након вијести која је обишла свијет: ЕТА полаже оружје! Након 45 година од првих оружаных акција, ЕТА је у марту прогласила трајни прекид милитантних акција, што је можда до сада највећа побједа демократије, умјереног национализма и етнорегионализма. Нема сумње да оваква одлука означава један нови почетак и отварање нових могућности и перспектива за просперитет Баскије, Баска и њихове етнокултурне специфичности. Овим се означава крај једног облика борбе, али и отпочињање новог, јер Баски су народ који је научио да се бори за своје циљеве и да опстаје вијековима у борбама са централизмом, унитаризмом, диктаторима и културним тлачитељима.

Литература

- Благојевић, Б. (2005). Етнорегионализам у Европи. *Глобус*, 30, 95-114.
- Gorjanc, K. M. (2002). Suština jedne imaginarne otadžbine. U: Asurmendi, M. (ur.), *Identitet i nasilje*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Indić, T. (1982). *Savremena Španija*. Beograd: Nolit.
- Newman, S. (1996). *Ethnoregional Conflict in Democracies*. Westport: Greenwood Press.
- Samardžić, N. (2003). *Istorija Španije*. Beograd: Plato.
- Smith, A. D. (1998). *Nacionalni identiteti*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Марко Јелић¹

ЖЕНЕ ГЕОГРАФИ (2. део)

*

Међу женама истраживачима, било је оних које су, неколико пута, обилазили свет, оних, чија су путовања окарактерисана историјским. Неке су истраживале, и прелетале, северни пол, Сахару, освајале врхове Јужне Америке, посећивале племена Азије и Африке. Било је и оних, које неуспех није могао да заустави, већ им је био стимуланс за нове подухвате, као што су Марина Галкина, прва жена која је прешла Чукотку, и тиме доказала, да ни представнице лепшег пола ни у чему не заостају за мушкарцима, и Едит Баум из Хамбурга, која је у 24. години пловила и истраживала Атлантски океан.

Сакахавеа

Сакахавеа (Sakajawea) (1787?–1812 или 1884), припадница племена Шашона, рођена на америчком тлу, вероватно у Ајдаху, преводилац и водич у експедицији Луиса и Кларка, 1805 и 1806 године, била је заробљена од Хидаца племена, и продата, као роб, Манданима, с реке Мисури, који су је, касније, продали канадском траперу, по имену Тозант Шардоне, којем је постала једна од његових жена и родила му сина. Истраживачи Мериведер Луис и Вилијам Кларк, који су провели зиму 1804. и 1805. године с Манданима, унајмили су Шардонеа као преводиоца и водича за наставак њиховог путовања на запад. Његовој супрузи, Сакахавеи и њиховом младом сину, било је дозвољено да иду с експедицијом и она је те 1805. године кренула на пут (The Columbia Encyclopedia, 2001). Напуштајући северну Дакоту, и путујући кроз Монтану, Ајдахо, Вашингтон и Орегон, испоставило се да је Сакахавеа била од непроцењиве помоћи – када је експедиција налетела на племе Шашона, које је било предвођено њеним братом, добила је храну, коње и водиче, захваљујући чему је експедиција могла да настави истраживање. Свуда је носила свог сина на леђима, и постала легендарна по својој истрајности и знању. Шардоне и она остали су у северној Дакоти, када се експедиција вратила у Мисури, 1806. године. Један од две жене Шардонеа, које су биле такође Индијанке, умрла је 1812. године, и мислило се да је управо то била Сакахавеа. Међутим, једна

---

¹ Марко Јелић, Географски факултет, Београд.

старија Индијанка, која је 1884. године умрла у резервату, такође је за себе тврдила да је Сакахавеа, и показала је велико знање о експедицији Луиса и Кларка. Од многих споменика Сакахавеи, најпознатија је статуа у Вашингтонском парку, Портланду и Орегону (MS Encarta, 2006).

Ида Фајфер

Ида Фајфер (Ida Pfeiffer) рођена 1797. године у Бечу. Са 17 година заљубљује се у свог старатеља, од себе много старијег, удовца Фајфера, утицајну особу у аустријској влади. Без обзира на противљење породице, у 22 години, удала се за њега, и с њим имала два сина. Касније, Фајфер је изгубио положај, и осиромашили су. Ида је почела да даје часове клавира и вожње, али ни то није било дољовно за издржавање, па су јој браћа помагала. После смрти своје мајке, остао јој је део наследства, што је било довољно за школовање деце. Пошто је своје синове ситуирала, 1942. године, креће да путује по свету. Оно што Иду издваја од других, јесте њена незаустављива жеља за путовањима, која је захваљујући свом великом авантуристичком духу, обишла свет двапут. Прво је обишла Свету земљу, наводно као ходочашће, знајући да ће у бирању ове дестинације очарати своју породицу, која није одобравала да путује сама. Иако није знала које је све опасности чекају, за сваки случај, оставила је тестамент. Пловила је Дунавом до Црног мора, обишла Цариград, Јерусалим, а затим, у Каиру посетила пирамиде, плато Гиза и сфингу. Одатле је отишла на Суецки канал и бродом преко Италије вратила се у Аустрију. Објавила је своје мемоаре с путовања, *Посета Светој земљи, Египту и Италији*, 1846. године, а новац који је зарадила на тој књизи, употребила је за пут на Исланд. Писала је да су Исланђани веома крути људи, да живе у веома лошим условима, да су им куће врло прљаве, оброци исти, састављени од рибе и овсене каше. После шест месеци, преко Норвешке и Шведске, вратила се кући, о чему је писала своје утиске. Том приликом, донела је биљке и камење, које је скупљала на Исланду, и које је продала музејима. Планирала је да иде на пут око света, и тако, 1846. године, данским бродом, креће за Рио де Женеиро. Иако су многи други морепловци, путници, путописци, који су посетили Рио, сматрали да су његове обале једне од најлепших, она њима није била одушевљена, због прљавштине и сиромаштва људи. Разочарана њиховим „цивилизованим“ градовима и плантажама, унајмила је водича и отишла у прашуму, којом је била одушевљена, да истражује Индијанце.

На путу за Кину, преко Макаоа, тадашње португалске колоније, зауставила се на Тахити, где се згражавала слободом у сексуалним односима Тахићанки. Путовала је џунглом, традиционалним бродићима, до града Кантон. Тамо је посетила познатог биолога Луиса Агасиза, који је ту био због научног истраживања. У Кантону се, често због безбедности, кретала, обучена као мушкарац, тако да је могла да посматра како се понаша локално становништво. Веома јој се свидела Индија, у којој је провела неколико месеци. Наставила је путовање по Месопотамији, до Багдада, готово 300 миља на камили, све до града Мосула. У Табризу се срела с британским конзулом, који није могао да верује да жена путује само по свету, а да не зна ниједан локални језик. И поред тога што је била уморна од путовања, и што је чезнула да се врати кући, била је срећна што је путовала караванима до Русије. Али, у Русији су је ухапсили под сумњом да је шпијун, и неко време је била у затвору. Наставила је пут кроз Турску, Грчку и Италију, и, новембра 1848. године, вратила се кући. Пошто је 1851. добила позиве с многих европски дворова, као и понуде бродских компанија за бесплатна путовања, после пловидбе од Лондона до Кејптауна, наставила је да путује до Сингапура и Борнеа (Калимантана). На Борнеу у Индонезији провела је шест месеци, путујући кроз непробојне џунгле. Посетила је Дајак племе, које је познато по ритуалу лова на главе. Њено следеће одређиште, било је острво Суматра, такође у Индонезији. Поново, не слушајући европске саветнике, ишла је да посети племе Батак, знајући да има канибала, и да су непријатељски настројени према странцима. Међутим, племе је ценило њену радозналост, и пустили су је да се креће кроз њихову заједницу. Била је прва која је писала о племену Батак. Пошто је отпловила до Сан Франциска, и посетила Анде у Јужној Америци, после четири године, вратила се кући. Своје авантуре објавила је у књизи, *Дамско путовање око света*.

Отишла је на још једно, последње, путовање на Мадагаскар, Африку, али се, при повратку, разболела од тропске болести, од које није успела да се опорави, и 1858. год, умрла је у Бечу. Изабрана је за члана Географског друштва у Берлину и Паризу (Steffoff, 1994).

Изабела Берд Бишоп

Изабела Бишоп (Isabella Bird Bishop), енглески путник и писац (1831–1904), прва је жена члан Краљевског географског друштва Велике Британије. Много је путовала, и написала велики број књига: *Енглеска жена у Америци* (1856), *Хавајски архипелаг* (1875), *Живот жене у Стеновитим планинама* (1879), *Непобеђени пут у Јапан* (1880), *Путовање по Персији и Курдистану* (1891), и *Кореја и њени суседи* (1898). Основала је неколико болница у Кини и Кореји (The Columbia Encyclopedia, 2001).

Александрин Питернела Франсоаз Тин

Александрин Питернела Франсоаз Тин (Alexandrine Pieterrella Francoise Tinne) рођена је, 17. октобра 1835. године, у Хагу, у Холандији. Била је прва жена холандски истраживач северне Африке. Њен главни циљ био је да истражи Бели Нил, у Судану, и 1861. године, кренула је, заједно са својом тетком и мајком, у своју прву експедицију. У Гондонор, у Судану, требало је да се састане с британским истраживачем Џонијем Ханингом Спенсом. Међутим, он се није појавио, па је, без њега, наставила с истраживањем извора Нила. Отишла је на запад, близу реке Газеле и Собат, у близини језера Чад, али, нарочито ју је занимао басен Нила. Прикључило јој се неколико мештана. Нажалост, њена мајка, тетка, и ти људи, током експедиције, умрли су од грознице. Александрин је, 1863. год, поново кренула на експедицију на Горњи Нил. Истраживала је регион Азанде, близу североисточног дела басена реке Конго. После ове експедиције, живела је у Каиру, све до 1867. год. У даља истраживања креће 1869. године. Желела је да буде прва жена, која ће „прокрстарити“ Сахаром. Док је чекала арапски караван, да је превезе на југ, одлучила је да, с водичем, види племе Туареге, који су живели у номадским насељима. У близини Гата у Либијској пустињи, на путу према језеру Чад, 1. августа 1869. године, опљачкао ју је и убио, управо водич племена Туареге (Angelfire, 2006).

Мери Хенријета Кингсли

Мери Хенријета Кингсли (Mary Henrietta Kingsley), британски истраживач Западне и Централне Африке, прва је Европљанка, која је посетила делове Габона. Рођена у Лондону, 1862. године, као кћерка доктора медицине, који је интензивно путовао. Први пут је посетила Африку, 1893. године, после смрти родитеља. Пловила је Гвинејским заливом, до луке Калабар, дуж обале данашње Нигерије, и наставила путовање копном. Од региона реке Нигер према северу, путовала је јужно, дуж доњег региона реке Конго, што данас припада северној Анголи. Током путовања, учила је обичаје и афричку религију. Вратила се у Енглеску, 1894. г. Поново је путовала у западну Африку, стигавши на обале данашњег Камеруна и Габона. У Габону је путовала парним бродом дуж реке Огооуе. У Ламбарену је наставила своје путовање реком, кануом, у регион Велике шуме, територију, коју су често посећивали Европљани. После проучавања живота и културе региона Гант

људи, вратила се на обалу Камеруна. Пре свог повратка у Енглеску, 1895. године, попела се на Камерунске планине, на 4.095 m н.в., и освојивши њихов највиши врх, који је и један од највиших врхова Африке. Прва је жена, која је освојила планину Камерун. Као да јој је био непознат страх с непознатим људима и неистраженим просторима. Чак се одважила да посети и насеље канибалског племена Фанг. У марту 1900. године, поново се спрема за Африку, да би се бринула о заробљеним Бурима, у Симонстану, планирајући да поново посети њен западни део, али је побуна у Бурском рату, у Јужној Африци, привукла њену радозналост, и отпутовала је тамо. Док је радила у Кејп Тауну, као медицинска сестра, збрињавајући бурске ратне заробљенике, заразила се од трбушног тифуса, и умрла 1900. године, у 38. години живота. Пре ње, ниједна бела жена није прошла западноафричку дунглу. Написала је неколико књига о својим путовањима по Африци, укључујући *Путовање у Западну Африку (1897)*, *Западноафричке студије (1899)*, *Приче о Западној Африци, као и Белешке о спорту и путовањима (MS Encarta, 2006)*.

Флоренс Бејкер

Флоренс Шаш (1845–1916) је рођена у Трансилванији. У периоду ратног вихора, током мађарске револуције 1848 – 1849, преживела је покољ своје породице. После рата, из избегличког логора, одведена је у Отоманску империју, и продата у харем. Тамо су јој променили име у Флоренц, и, како се наводи у литератури, живела «као невини цвет који цвета на сунцу», све док није sazрела као жена, када је, као роб, требало да буде продата видинском паши, који је управљао на Балкану. Међутим, 1859, ропство и потлаченост нису били њена судбина, и, на лицитацији за продају, Сем Бејкер, богати енглески центлмен и еминентни авантуриста, сажалио се на беспомоћну, младу девојку, и помогао јој да се ослободи ропства. Касније су се венчали, и упутили у неке од најнеприступачнијих региона на Земљи. Флоренс је била снажног духа, и готово исте енергије, као и њен муж. Захваљујући томе, 1861. године, кренули су у Африку, да потраже два енглеска истраживача, који су настојали да открију извориште Нила. У младим годинама, Флоренс Бејкер је већ искусила више, него већина жена Викторијанске ере. Али, највеће авантуре су тек биле пред њом. Поред човека који јој је подарио слободу, и чија је љубав остала страственна и вечна, ступила је на готово неуцртану територију. Заједно, они су, у свом величанственом покушају да разјасне мистериозну енигму звану Африка, супроставили се болестима, глади, непријатељски настројеним племенима, преживљавали нападе звери и друге тешкоће. У томе су успели, и вратили се у Енглеску, носећи бремене велике славе. Украшена зади-

вљујућим фотографијама, мапама и илустрацијама, књига Пет Шимпана, *До срца Нила*, представља изузетно постигнуће – портрет незаборавне жене, причу о открићу, храбрости, одлучности и љубави, потанко реконструисану кроз дневнике, документа и сведочења (Shipman, 2004).

Фани Булок Воркман

Фани Булок Воркман (Fanny Bullock Workman), прво је постала позната у бициклизму, а касније и у планинарењу. Са својим мужем, обављајући географска истраживања, пропутовала је цео свет. Значајне су њихове прецизне опсервације и картографска истраживања Хималаја и Каракорума. Воркманови су били прави партнери. Делили су одговорност, често наизменично годинама радили, на генералној организацији експедиције, фотографисању предела, бележењу научних опсервација. Касније је почела да се бави предавањем – била је, можда, прва жена која је предавала на Сорбони. Била је присталица права гласа жена, и права жена уопште, и осетила је „антагонизам полова“ од стране научника и планинара мушкараца. Подржавала је више образовање жена, и оставила је велико завештање – фондације: *Bryn Mawr, Radcliffe, Smith i Wellesley*. Била је једна од најпознатијих планинарки, феминисткиња, и једна од најконтроверзнијих личности савремене географије. Неки историчари сматрају да су Воркманови прувеличали своја истраживања, а нарочито удео Фани, као жене географа. Њихова кћерка, Рејчел, кренула је стопама својих родитеља, и постала геолог (Women's history, 2006).

Луис Арнер Бојд

Луис Арнер Бојд (1887-1972) рођена у Сан Рафаелу, у Калифорнији, позната је као „ледена жена“. Захваљујући богатом наслеђу свог оца, могла је да путује, и да истражује. Финансирала је, и повела, 1928. године, експедицију да би пронашла норвешког истраживача Роалда Амундсена, који је те године нестао, док је трагао за италијанским истраживачем Умбертом Нобилеом. Путовала је око 10 000 миља, преко Северног леденог океана, истраживајући просторе од Земље Фрања Јосифа, до Гренландског мора. Иако није наишла ни на један траг, норвешка влада јој је, у знак захвалности, доделила Крст Витеза реда светог Олава (McLoone, 1997). У својим истраживањима Северног леденог океана, североисточно од Норвешке, 1937. и 1938. године, открила је подводни планински гребен између острва Јан Мајен, и Острва медведа. Национални биро Стандарда америчке владе, 1941. године, послао ју је на Арктик да проучава последице поларних магнетних поља на радио комуникацијама, с обзиром на то да

магнетно поље земље, које је веома јако на половима, утиче на радио сигнале. Са 68 година, као прва жена прелетела је Северни пол, за шеснаест сати авионом DC-4. Написала је много чланака о својим авантурама, као и две књиге: *Регија фјордова источног Гренланда (1935)* и *Обала северноисточног Гренланда (1948)*. Преминула је у Сан Франциску 1972. године, у 85. години живота (Enchanted Learning, 2006).

Хелен Тејер

Хелен Тејер (Helen Thayer), аутор бестселера *Поларни сан*, прва је Американка, која је опловила Северни магнетни пол. На Северни пол, 1992, ишла је с мужем Било, на санкама. Постали су први брачни пар, који је истраживао Северни пол. Истраживали су 1.200 миља неприступачне амазонске шуме, и били први, који су, кајаком, прешли две регије око Амазона. Хелен је фотографисала три, науци, непознате, врсте биљака. Прикупљали су податке за школске образовне програме. Такође, 1994. године, с Билом, препешачила је 600 миља, преко канадског Јукона, да испитује вукове, као и структуру и навике тамошњег становништва. Овај образовни пројекат, додат је амазонском истраживању „Артик до Амазона“. С Билом је, 1995. године, препешачила више од пет стотина миља, кроз Велики басен, Долину смрти, Мохаве и Соноран пустињу, ради истраживања америчких и мексичких пустиња. Заједно, 1996. године, препешачили су преко пустиње Сахаре, да би, такође, прикупили информације, за образовне-научне пројекте. Њено истраживање, писање, фотографисање и рад у тим срединама, довели су до плана да се створе инспиративни програми образовања, које подстиче да студенти постижу успехе, и да раде оно што воле. Свестрана Хелен, представљала је три државе, на међународном такмичењу, у лакој атлетици (Нови Зеланд, као земљу порекла, као и Гватемалу и САД). Шампион америчке националне лиге, постала је 1975. године. Попела се на највише планине Јужне Америке, Новог Зеланда и бившег СССР – а. Књига *Поларни сан*, донела јој је велику популарност код научника и студената. Учествовала је на многим популарно-научним емисијама, и објављивала текстове у познатим магазинима: Good Morning Show, Today Show, National Geographic Magazine, Reader's Digest. Часопис Shape Magazine, ју је окарактерисао као хероину (Helen Thayer homepage, 2006).

Линда Гринло

Линда Гринло (Linda Greenlaw) – капетан, морепловац, риболовац сабљарки, једна је од ретких, која је учествовала у комерцијалној риболовачкој индустрији. Можда је једина, која је икада била капетан брода, који

је ловио сабљарке, на истоку Гранд Банка, на Њу Фаунленду. Иако се бави комерцијалним рибарењем, више од 18 година, постала је позната, тек по „Савршеној олуји“, у којој је Себастијан Јангер описао као „једну од најбољих капетана свих времена на целој Источној обали“. Почела је тако што је, за време летњих распуста, с колеца, била кувар и помоћник на палуби брода, који лови сабљарке, а затим је, од 1986. године, била капетан бродова од Њу Фаунленда до Бразила. Тада, пошто је материјално обебљена – имала је свој брод – ужива, ловeћи ракове на малом острву изван обале Маине, на Исле Ау Хауту, где јој се налазио дом. Одрасла је, и завршила школу у Маину. Дипломирала је енглески, на Колби колеџу, 1983. године. Објавила је књигу Гладни океан (Greenlaw, 2006).

Силвија Ерли

Др Силвија Ерли (Sylvia Earle) рођена је у Њу Џерзију. Детињство је провела на фарми, поред Камдена, где је волела да истражује шуме, у близини свог дома. Када су њена деца имала само две и четири године, 1964. године, отишла је од куће на 6 недеља и придружила се National Science Foundation експедиције по Индијском океану. Докторирала је 1966, такође на Duke Универзитету, на теми „Phaeophyta у источном заливу Мексика“. Отада, ради каталог свих врста биљака у Мексичком заливу. Као истраживач одлази на Харвард а затим и на место директора Cape Haze Marine лабораторије, на Флориди. Путовала је, 1968. године, на Бахаме, у малој подморници 100 стопа, испод површине мора, док је била у четвртом месецу трудноће. Заслужна је за организовање Tektite II, Мисије 6, у којој је експедиција састављена само од жена предвођена њоме. Са још 4 жене 1970. године, ронила је на 50 стопа дубине до малог објекта који су назвале својим домом, следеће две недеље. Ова авантура учинила ју је познатом у свету науке. А у њиховој земљи приређени су им ticket-tape парада², и пријем у Белој кући. После овога, Ерлијева је све више позивана да јавно говори, и постала је гласноговорник истраживача. Почела је да пише за National Geographic и да издаје књиге и продуцира филмове.

Истраживачке мисије, 1970. године, одвеле су је на острво Галапагос, у воде Панаме, у Кину, и на Бахаме, и поново до Индијског океана. У овом периоду, започела је продуктивну сарадњу с подводним фотографом, Алом Гидингсом. Заједно су истраживали гробље војних бродова на Каролинским острвима у јужном Пацифику. Затим, 1977. године, отишли су на прво путовање, пратећи китове „главате уљешуре“ од Хаваја, до Новог Зе-

---

² Када неко важан шета или се вози кроз неки амерички град, на њега суграђани, у знак добродошлице, бацају папириће с високих зграда.

ланда, Аустралије, Јужне Африке, Бермуда и Аљаске, што је забележено, у документарном филму *Нежни џинови Пацифика (1980)*. Ходала је по дну мора 1979, на дубини већој него што је то икада ико учинио. У такозваном *Џим оделу* под притиском од једне атмосфере, она је посебним подморским возилом, била пребачена на дубини од 1250 стопа, испод нивоа океана, код острва Оаху. На дну одвојила се од цеви и истраживала дубине два и по сата, у комуникацији само с подморницом. Ове авантуре описала је, 1980. г, у својој књизи *Истражујући границе дубина*. Заједно с инжењером, Грахамом Хавексом, 1980. године, основала је компанију „Инжењерство и технологије океанских дубина“. Ова компанија је дизајнирала и производила подводна возила као што су *Deer Rover* и *Deer Flight*, која су омогућавала научницима да управљају на дубинама, као никад пре. Раних деведестих година је преузела дужност главног научника Администрације националне океанографије и атмосфере. Тамо, међу осталим дужностима, била је одговорна за чистоћу националних вода. Такође, водила је записнике о уништавању животне средине, услед ирачког паљења кувајтских нафтних поља. Сада је истраживач у *National Geographic Society (Ambassador for the world's ocean, 2005)*.

Закључак

Без обзира на то што су у прошлости сва највећа географска истраживања спровели мушкарци, мало је познато, да су и жене, својим истраживачким духом, који се одликовао авантуром, упорношћу, способношћу за посматрањем и уочавањем мноштва детаља, постигле запажене и за науку не мале резултате. Жене географи су на најдостојнији начин представљале науку и док су се пеле на највише врхове Африке, Америке, Азије и док су истраживале канибалска племена. Мало је познато и да су неке од њих постале прве које су стизале до локација на северном полу или у пустињама. Незаустављива жеља жена довела је до њиховог обиласка целог света и то неколико пута. Неке од њих откриле су наукама непознате биљне врсте. У свету постоје и географске институције где су само жене. Данас многе жене, професори географије, на многим универзитетима и школама, широм света и код нас, на најдостојнији начин испуњавају највеће захтеве науке – с научним монографијама, публикацијама, књигама, стручним радовима, настављају традицију жена географа. Многе од њих баве се путописима као књижевним жанром, што је предуслов за квалитетну хоролошку и временску спознају.

Литература

- Бурмистрова, Л., Мороз, В. и Рубина, А. (2003). *Всемирная детская энциклопедия, Великие путешественники*. Москва: Эксмо.
- Плавша, Ј. и Кицошев, С. (1997). *Развој географије и географских открића*. Нови Сад: Институт за географију, ПМФ.
- McLoone, M. (1997). *Women Explorers in Polar Region: Louise Arner Boyd, Kate Marsden, Ida Pfeiffer, Helen Thayer, Agnes Deans Cameron (Capstone Short Biographies)*. Capstone Press.
- Shipman, P. (2004). *To the Heart of the Nile: Lady Florence Baker and the Exploration of Central Africa*. New York: William Morrow.
- Steffoff, R. (1994). *Women of the World. Women Travelers and Explorers*. Oxford University Press.
- *** (2005). *Ambassador for the world's ocean*. Academy of achievement. [www.achievement.org/autodoc/page/ear0bio-1]
- *** (2006). *Angelfire*. [http://www.angelfire.com/anime2/100import/tinne.html]
- *** (2006) *Enchanted Learning*. [http://enchantedlearning.com/explorers/page/b/boyd.shtml]
- *** (2006). *Greenlaw*. Annonline. [http://www.annonline.com/interviews/990602/biography.html]
- *** (2006). *Helen Thayer homepage*. [http://www.helenthayer.com/]
- *** (2006). *Microsoft Encarta*. Microsoft Corporation.
- *** (2001). *The Columbia Encyclopedia*. Sixth Edition. Columbia University Press.
- *** (2006). *Women's history*. [http://womenshistory.about.com/library/bio/blbio-bullockworkman.htm?once=true&]

Јован Цвијић

ЛЕДЕНО ДОБА И ГЛАЦИЈАЛНИ ОБЛИЦИ БАЛКАНСКОГ ПОЛУОСТРВА¹

Стари ледници на Рили

Прва област на Полуострву, где су откривени неоспорни глацијални трагови, јесте гранитски и кристаласти масив Риле. Својом средњом висином од 1870 m, она представља највеће узвишење Полуострва, мада је највиши врх (Мусала 2923 m) за неколико десетина метара нижи од Олимпа (2985 m)². Рила је најважнији хидрографски чвор на Полуострву, са извориштима Марице, Месте, Искра и Цермена, главног рукавца Струме. Она има заобљене облике изузимајући партије где су се развијали стари ледници а то су, поглавито, северне и источне стране планинских венаца. Неколико циркова усечено је и на јужним странама Риле; ледници јужних страна спуштали су се на југ у мали басен Мекомијеса (долина Месте). На Рили су констатована 32 цирка и 192 језерца. Изузимајући неколико језера загађених урнисима, остала су глацијалног порекла, издубљена у граниту на дну циркова или загађена моренама. У цирковима Едиђола и Мусале има по 7 језера (слика 1).

Већина ледника излазила је из циркова и стицала се у горе поменути долинама. Глацијација Риле имала је облик звездасте глацијације, где су леднички језици отицали у свим правцима, најмоћнији према северу и североистоку, у долине Искра и Марице. Овом глацијалном центру прибрђавају се родопски ледници, око највишег врха у венцу Белмекена (2640 m) и бројни ледници Пирина, на југу од Риле, које је проучио П. Јанковић.

Северне падине Риле просечене су са 4 долине, чији водени токови чине горњи део Исковог слива. Глацијални феномени су нарочито развијени у једној од ових долина и то Црног Искра, која просеца масис од запада ка истоку. У њу су силазили бројни ледници са гребена Пашанице. Она је глацијални валов 1,5 до 3 km широк; њего је дно прекривено двама различитим моренама.

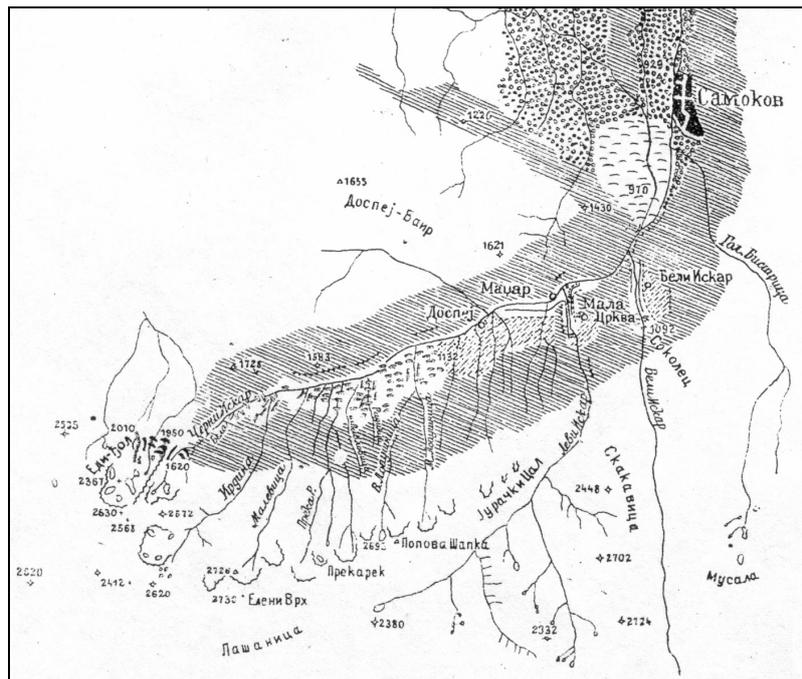
Млађе морене. Ове се морене налазе у горњем делу Црног Искра и спуштају се до 1132 m. Изграђене су од крупних гранитских блокова и изгледају као моренски бедеми, који се дижу 8-40 m изнад дна валова и

---

¹ Прештампано из: Ј. Цвијић, Геоморфологија, ауторизована скрипта по предавањима, литографија П. Марковић, Београд 1919-1920, стр. 434-459. Приредио и коментар написао проф. др Драгутин Петровић.

² Стварна висина Мусале је 2925,4 m, а Олимпа 2917,9 m (прим. ред).

имају дужину од 250 m. Оне каткад леже на црвенкастој глини. То су морене малих ледника, који су излазили из циркова Пашанице и Едиђола и који нису премашили дужину од 4 km. Лако је разликовати чеоне морене од ивичних морена ових малих ледника.

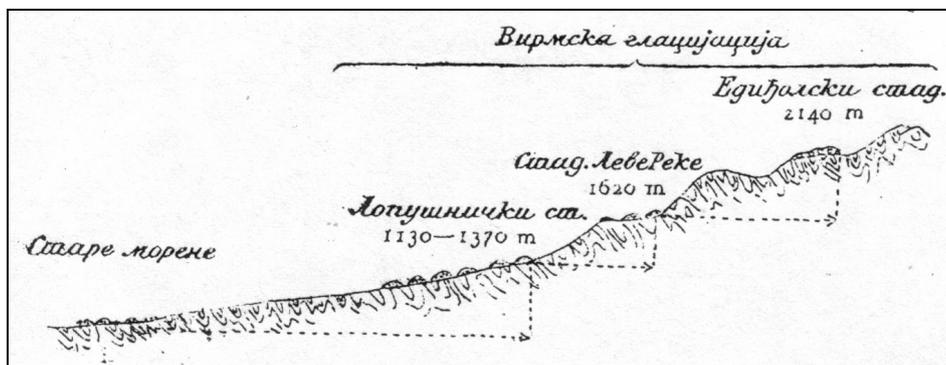

Слика 1. – Глацијација Риле

Исте морене виде се у терминалном басену доњег дела долине беглог Искра, до висине од 1092 m. Ту се виде крајње или чеоне морене, високе до 10 m; изграђене су од блокова и ситнијег шљунка гранита и мермера, од песка и глине. Идући низ долину оне поступно прелазе у флувиоглацијални шљунак, у којем је бели Искар усекао терасу од 14 m. Морене и флувиоглацијални шљункови окружени су шљунковитом терасом од 25 m висине, старијом од тих морена. Узводно уз долину Црног Искра налазе се две групе морена, одвојених од предњих, једне на висини отприлике од 1600 m, друге на доњој ивици циркова а које загађују циркусна језера. То су стадијалне морене.

Ово су три групе младих морена и ако се пореде са алпским треба их сматрати моренама вирмске глацијације: оне две групе виших морена припадају билском и гшичком стадијуму. Ледници који су депоновали вирмске морене нису били довољно моћни да би могли излазити и изван планина.

Старије морене. Али пре таложења млађих морена, долину Црног Искра, целом дужином, испуњавао је неки старији ледник, који је проширио и дао јој облик глацијалног валова. Овај је ледник излазио из планинског дела Искове долине и депоновао је своје морене у басену Самокова до минималне висине од 970 m. Ледници четири притоке Искрове притицали су и образовали један велики ледник дуг око 28 km, од цирку Едићола до самоковских морена. Иза самоковских морена настала је пространа раван од шљунка коју Искар просеца; она представља највишу флувиоглацијалну терасу. Ја нисам нашао ничег карактеристичног што би допустило да се реши питање којој превирској глацијацији припадају морене у самоковском терминалном басену. Снежна линија ове старије глацијације, самоковске, достигала је висину од 1780 m (слика 2).

Слика 2. – Профил Црног Искра са моренама.

Снежна линија вирмске глацијације знатно се колебала. Према трима групама морена може се утврдити снежна граница лопшничког стадијума на 1930 m (вирмска глацијација), стадијум Лева реке на 2100 m (билски стадијум), стадијума едиолског на 2370 m (стадијум гшниц).

Флувиоглацијални шљункови. Јако су распрострањени у долини Искра до софијског басена, у долини горње Марице и у долинама њених притока. Издваја се један покривач од старијег, јаче распаднутог шљунка који се налази изван данашњих долина које су V облика. Ови шљункови су, уопште, бар 40 m изнад речних токова и покривају терасе које се виде око река. Ова широка шљунковита тераса везује се вероватно за неку старију глацијацију.

У данашњим долинама примећују се две шљунковите терасе, једна на 25 а друга на 14 m изнад речних токова, о којима је раније било говора.

Закључак. Велики гранитски и кристаласти масив Риле, Родопа и Пирина представља јако развијену глацијацију. Она се одликује:

1. Особитим богатством циркова, а нарочито малих глацијалних језера; на Рили има више од стотину језера, на Пирину 40-50, што ће рећи више него у малом делу Алпа.

2. Двема глацијацијама. За време најстарије глацијације развили су се велики ледници у долинама који су излазили изван планина. За време вирмске глацијације ови велики долински ледници претрпели су три сукцесивна повлачења; у њиховом последњем стадијуму они су били представљени само малим циркусним или висећим ледницима (слика 2).

Стари ледници динарске системе

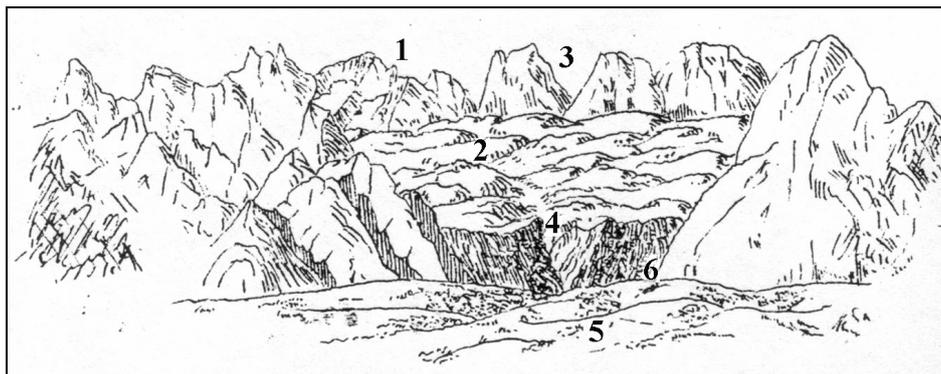
Динарска система била је изложена интензивнијем залеђавању него родопски масив и ово је најзначајнија глацијација на Балканском полуострву, нарочито у делу између Неретве и Дрима скоро свака планина која достигне висину од 1300 m показује трагове глацијације, Планине исте висине имале су утолико више ледника уколико су биле ближе Јадранском мору (због веће количине атмосферског талога). Трагови великих ледника констатовани су на приморским планинама: Оријену, Ловћену и Кунори (ова последња налази се на левој обали Дрима). Али су најзнатнији ледници на Полуострву констатовани у највишим динарским венцима, који се пружају од Сарајева до Пећи, као сто су Проклетије, Комови и Дурмитор, чији највиши врхови прелазе 2500 m; затим Маглич, Волујак, Височица, Трескавица, Чврсница, Бјелашница а које прелазе 2000 m висине. Чак и на северу од Неретве и планине Чврснице, где се динарска система знатно спушта, откривени су леднички трагови, мада они представљају незнатнију глацијацију. Такви су били стари ледници Вратнице, Врања, Троглава, Гњата и Шатора. Најмање су испитане у глациолошком погледу планине између Велебита и Љубљане; Овде су потребна нова испитивања и она ће дати важне резултате, који ће допунити наше глациолошко познавање Балканског полуострва.

Ми ћемо се овде бавити само глацијацијом двеју планинских група, која ћемо означити колективним именима: Проклетије и Дурмитор, јер су на њима били развијени највећи ледници на Полуострву. Осим тога ми ћемо поменути неке особине глацијације Орјена, који лежи изнад Боке которске.

Проклетије и Дурмитор били су изложени интензивнијој глацијацији него што је данашња алпска глацијација. Осим великих долинских ледника, од којих је један прелазео дужину од 35 km, они су имали и пиједмонских ледника који су се, силазећи са планина, спајали један са другим, ширећи се по околним површинама, други су отицали у тектонске басене на североистоку а један од њих силазио је до 530 m. Мада је глацијација Проклетија и Дурмитора била знатнија него данашња алпска глаци-

јација, она није достигала димензије плеистоценске глацијације Алпа: она заузима место између данашње и плеистоценске глацијације Алпа.

Ледници Проклетија. Проклетије, које се пружају од Скадра па на североисток до Рожаја у сливу Ибра, биле су скоро потпуно покривене ледницима и фирном изузев оштрих гребена који су били граница између старијих ледника и нижих планинских венаца који одвајају доње долињске делове. Ледници који су се развијали на североисточним падинама, отицали су у долине и образовали 4 велика долињска ледника: Плавски у долини Лима, Пећски у долини пећске Бистрице, Дечански у долини Бистрице и најзад Рожајски у долини Ибра. Два незнатна ледника. спуштала су се са врхова Русулије и Сјенове са једне и Паклена са друге стране и отицали долинама Јабланице и Сужице у Пећску котлину. Ледници са јужних и западних падина Проклетија отицали су са многобројним долинама, чије се реке уливају у Дрим и Скадарско језеро, Много мањи него северни ледници, они су још врло мало познати. Проклетије су чиниле, дакле, центар глацијације одакле су зракасто полазили многобројни ледници у свим правцима (слика 3).

Слика 3. – Велики цирк Грбаје, Проклетије

1. секундарни циркови, 2. мутониране стене, 3. оштри назупчени гребени, 4. клисура на излазу цирка у долини Грбаје, 5. морене једног стадијума вирмске глацијације, 6 долине са уворним ступњем.

Плавски ледник. Најзнатнији био је Плавски ледник. Примајући многе леднике са северних падина Проклетија, који су текли бочнима долинама као што су Бабино поље, Вусањ, Грбаја, Врмоша и примајући мале леднике са Визитора, једине који су долазили са севера, он је образовао моћну ледничку реку, која је заузимала целу горњу долину Лима, од Кучког платоа па све до испод варошице Плава. За време вирмске глацијације он је имао најмање дебљину од 200 m. Његова дужина премашала је 35 km. Сишавши до испод Плавског језера, депоновао је ту две различите групе морена. Плавска котлина са језером испод имена чини терминални басен

Плавског ледника. Језеро представља удубљење терминалног басена, загађено моренским амфитеатром (слика 3). Ивичне морене су нарочито развијене између Плава и Војног села и оивичавају језеро на југу. С друге стране налазе се само овде онде незнатни остаци морена. Прве чеоне морене загађују језеро и на овим моренама подигнута је варошица Плав. Моренски бедеми продужују се и испод варошице до 900 m висине. Они прелазе овде готово неприметно у плавину и површ од флувиоглацијалних шљункова која чини највишу шљунковиту терасу Лима. Између морена јављају се два брежуљчића од рапавог кристаластог кречњака (Градац). Морене су састављене од кварцитних блокова и шљункова и кварцевитих конгломерата уложених у песковиту глину. Кречњачки блокови су врло ретки.

Око варошице Гусиња запажа се друга серија морена, нарочито на југу и западу овог места, на висини од 1050 m. Оне су млађе и састављене су од блокова и кречњачког шљунка; кварцевити облици су врло ретки. Почев од Плавског басена у бочне споредне долине, наилази се чак све до циркова, на једну или две групе моренских бедема. Свака споредна долина одликује се пречагама или стеновитим преградама, које је деле на различите басене. Најбројније пречаге налазе се у Вусањакој долини. Оне су каткад покривене моренским блоковима. Њихове стране окренуте уз долину блаже су, полиране и са стријама, док су супротне стране окомите.

Позади широког глацијалној валова Плав Гусиње уздиже се крашки плато Кучи, који је био покривен платоским ледником. Овај ледени покривач испуњавао је преглацијалне вртаче и увале, прекривао је ниске грабене који су их раздвајали и изливао се у разним правцима. Један од његових крајњих језика, Рикавац, кретао се према западу, прелазео седло испод врха Риле и спуштао се ступњевито у долину Врмоше. У подножју овог одсека, на дну долине, овај је ледник депоновао мале морене које одговарају једној фази повлачења вирмске глацијације.

Пећки и Дечански ледник. Проклетије су просечене у правцу исток-запад двема дубоким долинама, кроз које теку Пећска и Дечанска бистрица; свака је од њих састављена од по два глацијална валова уклопљена један у други. У долини Пећске Бистрице, у пределу Ругова, притицали су многи циркусни ледници са планине Копривника, који опкољава ову долину на југу. На северној страни, коју чини Хаила, ледници су били ретки и незнатни. Извориште Дечанске Бистрице налази се у највишем делу Проклетија, у Богићевици и Ђурђевици, чији врхови достижу а каткад прелазе 2600 m. У овима су пак усечени неколики циркови знатних димензија, одакле су силазили ледници, који су се спајали са малим ледницима јужних страна Копривника.

Велики ледници обеју Бистрица, образовани стицањем више секундарних ледника, изливали су се у Метохијску котлину. Они су наслагали

своје морене на ивици котлине, на висини од 530-600 m. Оне леже у околини Пећи на левантинским слојевима. Ово су најниже морене на Балканском полуострву. У околини Пећи, нарочито до Витомирице, запажају се две групе моренских бедема, које прелазе висину од 200 m. Непосредно поред Пећи дижу се најмлађе морене, састављене од кречњачких и серпентинских блокова и шљунка уложених у песковиту глину. Кварцни блокови су врло ретки. Северно од Пећи ове морене леже на тријаском кречњаку, чије су полиране површине са стријама оголићене јаругама; према правцу стрија кретање ледника вршило се ка североистоку. Изнад ове морене јавља се моренска маса која је много више распаднута, црвенкаста и у којој обилују кварцевити блокови и облаци. Она се продужује и у басену за 1 км од прилике, даље него претходна морена; то је морена једне старије глацијације него што је прва. Ова црвенкаста морена са кварцевитим шљунком прелази у врло пространу плавину Витомирицу која силази чак у долину Дрима.

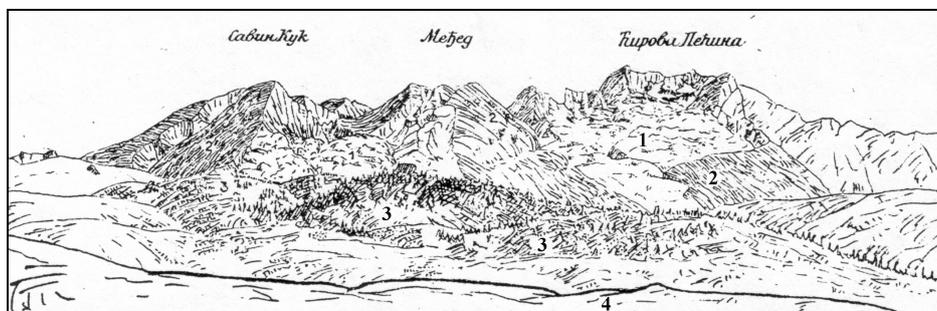
Рожајски ледник. Краћи и незнатнији од претходних. Он се образовао стицањем више ледника који су долазили из бочних долина и из циркова горњег Ибра. Ови циркови са издубени као нише (гнезда) у највишој површи Проклетија, на висини од 1800-2000 m. Њу сачињавају платои Хаиле, Русулије и Сјенове чији највиши врхови не премашују висину од 2200-2300 m. Ледници Русулије а нарочито Сјенове, ледници су крашког типа, нису отицали право према северу, у долину Ибра, него делимице и према југу, преко превоја Жљеба глацијалног порекла, и долином Јабланице, не достигнувши дно Метохијског басена.

Долина Ибра и његових притока изнад Рожаја, показују карактеристичну форму глацијалних валова. Кроз њих су се кретали ледници који су се скупљали (стицали) у рожајском терминалном басену, депонујући многе моренске бедеме који се спуштају до 960 m висине. Ове морене прелазе даље у шљункове у којима је Ибар усекао две флувијацијалне терасе. Могу се разликовати две групе различитих морена мада са мање јасноће него у околини Пећи.

Глацијација Дурмитора. Североисточни део Црне Горе представља област најинтезивније глацијације на Балканском полуострву: ова је глацијација обухватала површину од око 3000 km² поштедевши само неке изоловане висове. Она је ограничена уским кањонским долинама Мораче и Таре и Никшићким пољем. То је површ са средњом висином од 1400 до 1600 m која се карактерише крашким удубљењима без иједне нормалне долине. Са ове површи уздизали су се планински масиви, који су били центри старих глацијација. Најзнатнији су: Дурмитор који прелази висину од 2500 m, Сињајевина, Журим и Морачко градиште који се уздижу до 2300 m. На њима су се развила два главна ледничка типа: крашки и пиједмонтски ледници. Једни су се кретали низом крашких увала, који се пружу-

жају обично од сз ка ји, динарским правцем. Испунивши једно од ових увала они су прелазили пречагу која ју је одвајала од друге и силазила у ову и тако настављали своје кретање. За време повлачења нестајале су прво партије ледника које су покривале пречаге између увала и ледници су се разбијали на читаву серију увалских ледника, од којих су најудаљенији од центра глацијације образовали масе „мртвог“ леда. Такви су нпр. били ледници Журима, који су се спуштали према Крновом пољу и селу Лукову и достигали чак до обода Никшићског крашког поља.

Код пиједмонтских ледника спуштале су се ледничке струје са површи и сливале у један пространи ледени покривач. Они су испуњавали сва крашка удубљења на површини и покривали пречаге, изузимајући највише брегове који су се дизали изнад ледничке површине као нунатци. Жљобовима и јаругама спуштали су се ови језици према напред поменути кањонским долинама. Силазећи низ стрме стране ових долина, ледници су дубили кратке глацијалне валове који се утискују између површи и кањонских долина. Ови висећи валови прекривени су моренама. Ипак чеоних морена нема. Достигавши токове река, врло брзих и богатих водом, леднички језици, заједно са моренама, бивали су одношени и уништавани. Али су моренски блокови и шљунак у знатној мери допринели формирању шљунковитих тераса, које су развијене у басенима и проширењима долина, где се успоравају. речни токови. Најзначајнији је био пиједмонтски ледник Језара на истоку од Дурмитора (слика 4).

Слика 4. – Дурмитор са Межде северно од Жабљака.

1. велики фирнски басен, 2. стрмо издигнута преглацијална површ у којој су усечени велики фирнски басени и циркови, 3. бедеми морена првог стадијума млађе глацијације, 4. морене вирмске глацијације.

У овом општем прегледу можемо само поменути неке од главних ледника ове области. Задржаћемо се само на ледницима Лукова, Језера и Колашина.

Ђуковоки ледник. Он се образовао у великим и бројним циркови-ма планина Жијова, Јаворја и Штита које са налазе источно од Никшића у

Црној Гори. Са овог масива силазило је више ледника који су се, испунивши крашке увале, спуштали у долину Мораче, Комарнице а можда и у Жупу. Али је најзнатнији био Луковски ледник дугачак 15 km, крашки ледник који је пролазио кроз више увала, гранајући се око високих кречњачких брегова у праву мрежу; достигао је ивицу Никшићског крашког поља. Дно овог поља састављено је од флувиоглацијалног шљунка, пореклом из бујица које је хранила сочница Луковског ледника.

Идући путем Никшић–Шавник наилази се на чеоне морене код Лукова на си ивици Никшићског поља. Изнад Лукова код Ивања и Вучјег поља морене су дебље од 100 m и састављене су од шљунка и блокова распаднутих кречњака жућкасте боје; оне имају изглед старих морена. Преко ових морена леже слојеви ледничког муља, који су нагнути ка плавинама. Изнад Ивања ледник се развио око брега Дажника; увале које леже и са једне и са друге стране брега испуњене са моренама. Исти појав се понавља и ниже од Дажника, где се наилази на моћне морене у великим увалама Сухог поља, Крновог поља, до реке Бијеле. Састав ових млађих морена разликује се од састава претходних морена не само свежијим изгледом, него још и појавом шљунка од пешчара, шкриљаца и кречњака тамне боје. Један појас моренског материјала, који се пружа од Крновог поља на север према басену Могрог и долини Комарнице, доказује да се Луковски ледник рачвао у два ледничка језика, од којих је један Мокрањски представљао ледник мање моћности. И он је сам био појачан једним циркусним ледником који се спуштао с планине Војника. У долини Комарнице, око варошице Шавника, развијене су флувиоглацијалне терасе, које су већим делом творевина дурмиторских ледника.

Ледник Језера. Овај је ледник био пиједмонтског типа и представља највећи ледник ове врсте који је постојао у динарској системи.

Изнад једне врло простране површи од 1400-1600 m висине издиже се масив Дурмитора до 2530 m. Он пружа изванредан пример прелома у паду, ипак пресек страна масива и површи чини скоро праву линију. Венац Дурмитора показује динарски правац сз.-ји. Засечен је са свих страна, нарочито на североистоку и истоку, великим глацијалним коритима са пречником од 7-8 km, на чијим су зидовима издубљени циркови. Ледничке реке силазиле су са масива у свим правцима. Најмоћније ишле су на исток и североисток. Ове стране Дурмитора просечене су на три места валовастим удубљењима, која су служила као ледничка врата са три главна ледника, који су се изливали на површ Језера, Добри до, Жабљак и Медјед. За време најинтензивније глацијације сви су се ледници стапали на површи Језера у један леднички покривач од 140 km², од прилике, који је примао још један ледник са северних страна Сињајевине.

Великом масиву овог пиједмонтског ледника била су прекривена крашка удубљења и кречњачки брежуљци на површи језера. Дно ових улег-

нућа често је покривено многим кратим моренским бевемима састављеним од подинских и крајњих морена, брежуљци су каткад мутонирани и углачани, нарочито према Сињајевини, где се на њима виде чак и ератични блокови. Види се из распореда морена да са од овог пиједмонтског ледника полазила два ледничка језика према кањону Таре, одвојеном од површи Језера гребенима и кречњачким брежуљцима. Оба ледника искоришћавали су усеке на ободу Међужваље и Тпца и спуштали се до тока Таре. Глави ледник отицао је Међужваљем, чији је обли к валова уништен само у доњем делу до Тариног тока. У самом валови ледник се рачвао око једног изолованог кречњачког врха, Пирлиторa, који је мутониран, полиран до 80 m висине изнад дна валова. Дно и стране валова покривене су моренама, које се могу пратити до високе терасе Тарине. Морене Језера су на површини јако распаднуте; кречњачки блокови и шљунак разликују се једним распаднутим жућкастим слојем од блокова и шљунка који се налазе у младјим моренама и који су остали бели и свежи. Ове рецентне морене, које се не распростиру далеко, окружене су старим моренама. Осим тога, прве се разликују од других својим положајем и уопште већом дебљином, нарочито морене Жабљака, које су боља очуване. Лако се могу издвојити ивичне морене од чеоних, које престају на површи и не достижу њен обод ни долину Таре.

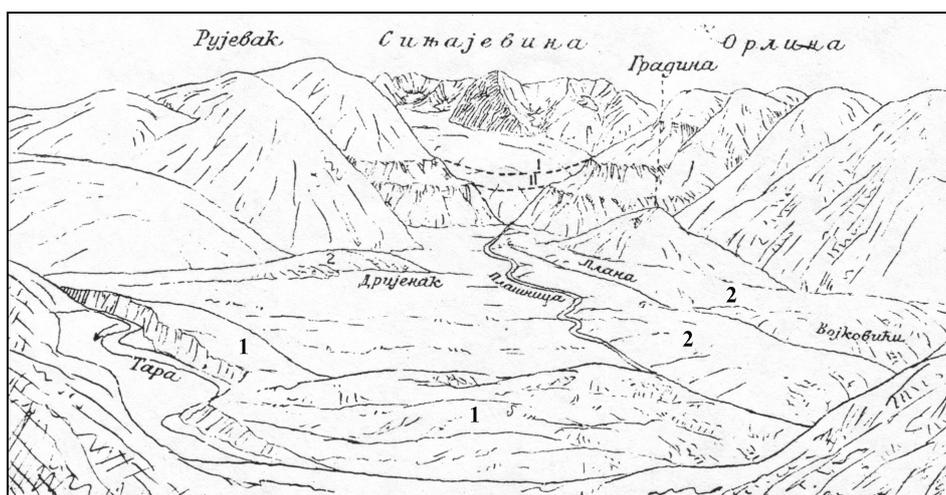
Најзад једна трећа група морена прати ивицу Дурмиторовог масива, нарочито код трију поменутих ледничких вратница, где су покривене четинарским шумама. Оне представљају морене ледника који су престајали на излаза /ивици/ масива и одговарају, вероватно, билском стадијуму.

Изнад ових морена налази се, у увалама и цирковима планинских масива, на једну или де групе сукцесивних морена, које одговарају најновијим повлачењима Дурмиторских ледника. Оне се могу поредити са гнишким моренама, можда чак, што се тиче неколико највиших, и са моренама даунског стадијума.

У вези са разним глацијацијама и стадијума последње глацијације, постоје три различите групе глацијалних језера. Између старијих морена или загађена њима налазе се језера површи Језера, већа него иста. На месту где се стичу падине масива и површ, издубљена су у стени и загађена моренама најдубљи језерски басени у области Дурмитора: Црно језеро са дубином од 48 m. Највиша су од ових језера мала циркусна језера.

Колашински ледник. Планине које леже на једној и на другој страни Таре, од њених извора до Мојковца у Црној Гори, биле су украшене многим ледницима, од којих су се неки спуштали до дна долине. Такав је случај са ледником који је отицао са крашког платоа Кучи, кроз долину Веруше, десне притоке Тарине. Он је наталожио на ставама ових двеју река, у једном малом терминалном басену, читаву серију морена, међу којима се могу разликовати морене двеју глацијација. Планина Бјеласица, из-

међу Таре и Лима, чији највиши врхови не прелазе 2150 m, и која је израђена од зелених и црвенкастих кварцевитих шкриљаца и танких банкова кречњака, засечена је бројним цирковима, у којима се налази 14 језера. И циркови и језера су боље очувани него у динарским планинама које изграђене од кречњака. Обиљем циркова и језера Бјеласица личи високе родопске планине. Ови ледници су отицали и према Лиму и према Тари. Најдужи и најзнатнији међу њима био је Биоградски ледник, који је наталожио на десној обали Таре многе моренске бедеме, које загађују највеће језеро овог масива, Биоградско језеро. Испод овог језера, у долини Таре, код Мојковца, налазе се три шљунковите терасе најразвијеније и најбоље очуване у унутрашњости Динарске системе. Задржаћемо се само на Колашинском леднику, на десној обали Таре који је полазио Сињајевине, јер се ту јасно разликују морене двеју глацијација (слика 5).

Слика 5. – Терминални колашински басен

1. крајње морене и то горе многобројни бедеми млађе или беле морене а испод њих у усецима Таре оголићена серија старије или црне морене, 2. ивичне морене. На десној страни Плашнице ниски бедеми подинских морена и централна депресија. I и II глацијални бедеми у валову Плашнице иза којих се виде циркови Сињајевине.

Колашински ледник развио се стицањем неколико циркусних ледника са Сињајевине и отичући кроз долину Плашнице спуштао се до висине од 900 m и долазио до Таре. У долини Плашнице виде се два уклопљена валова шематски представљена на горњој скици (слика 5). Доњи део ове долине је типски терминални басен са скоро потпуно очуваним чеоним и ивичним моренама, које припадају млађој глацијацији. Оне су састављене

од блокова сивкастог тријаског кречњака и кречњачких шљункова и зелених и црних стена које су често углачане и запрање. Овај је материјал претрпан беличастом и песковитом глином. Према њиховом општем изгледу можемо их назвати "беле морене". На левој обали Плашнице ивична морена има ширину од преко 2 km и висину око 60 m.

Бедеми чеоне морене достижу дебљину од 70 m. Они леже на једној „црној морени“ која са одликује тим што у њој нема великих кречњачких блокова. Она је састављена поглавито од зелених и црних облутака мелафира, кречњака и шкриљаца; кречњачки облаци су врло ретки. Сви су ови елементи уложени у црнкастој глини. Нема ни трага од слојевитости. Чести су облаци су стријама. Тара напада све те морене које леже једна на другој. Дуж њене леве обале може се посматрати на дужини од 1 km, контакт „црних“ и „белих“ морена. Између обеју уметнут је нови слој који покрива чак и флувиоглацијалну терасу. Ова представља распаднуту површину старе морене на којој су акумулирани муљеви ледничких отока (види профил на слици 5).

Ледници Орјена. На крашкој површи, која лежи северно од Боке Которске, уздиже се кречњачка маса Орјена, центра старе глацијације. Њу је открио А. Пенк 1899 г. Пенк је нашао на источним падинама мутониране стене и једну морену (код Црквице) и извео закључак да је ледник силазио до 1000 m висине. На западним странама запажају се трагови три или четири мала ледника који су депоновали врбањску морену (1100 m) и другу под Субром. Ове прве резултате допунили су доцније А. Грунд и нарочито Савицки. Према овим студијама једна површ од 102,5 km² била је покривена старим ледницима. Од 20 испитаних ледничких језика они на западној страни, у ширини од 2-5 km, спуштали су се до 900 или 1000 m а ови на источној, у дужини од 8-10 km, силазили су до 600-700 m; ценећи према ледницима на западној падини снежна линија се налазила на 1480 m, а према ледницима на источним падинама на 1300 m. Плавина, вероватно, ледничког порекла лежи на дну Рисанског залива. Покушавао сам али узалудно, због политичке и војне ситуације, да обиђем последњих година област Орјена. Утврдио сам да су ледници силазили, такође, и према северу у црногорске увале, нарочито у увалу Цеклића. Осим тога, проматрајући кратку долину која иде од површи Орјена до Рисна, запазио сам њен валоваст облик; вероватно је један од ледника Орјена силазио до морског нивоа.

Орјенови ледници били крашког типа. Са овог масива спуштали су се мали ледници у свим правцима, испуњавајући крашка удубљења на површи. Они представљају праву ледничку мрежу. После повлачења увалских ледника, раздвојени један од другога, депоновали су морене и флувиоглацијални материјал растурен по крашким увалама.

Стари ледници централних планина на Балканском полуострву

Мада ове планине нису темељно проучаване у глациолошком погледу, ипак са може закључити, по данашњим испитивањима, да су оне биле изложене незнатнијој глацијацији него Проклетије, Дурмитор, Орјен и Рила. Осим тога то је била спорадична глацијација ограничена на највише врхове, на којима са постојали, нарочито, циркусни ледници. Ови су се ледници ретко спуштали до главних долина а само изузетно су се сливали у један долински ледник. Али ипак постоје знатне разлике између глацијација ових планина. На Копаонику и Голији на северу централне области Полуострва констатована су три цирка, у којима су били мали висећи ледници. Није се могло наћи никаквог трага њиховим моренама, оне су потпуно уништене. Нешто интензивнија глацијација констатована је на Перистеру изнад Битоља; неколико циркова, једно циркусно језеро, мале морене и једна велика плавина флувиоглацијалног порекла представљају доказе за њу. На Јакупици, јужно од Скопља, налази се неколико циркова и циркусних језера; морене нису констатоване. Напротив, западне планине ове области, чак и ниже, имале су леднике: Крчин код Дебра и Осогово. Најинтензивнија глацијација централне области развила се на Шар планини, на Корабу и Јабланици.

Глацијација Шар планине. После првог открића циркова и морена на овим планинама, Р. Т. Николић их је детаљно проучавао. Он је нашао циркове који су усечени на свим странама Шар планине и забележио је ту 16 циркусних језера на висини од 1950-2440 m. Сва језера су у стеновитим басенима или а депресијама заграђеним моренским бедемима.

Према овим открићима могу се констатовати само стадијуми вирмске глацијације. Морало се претпоставити, према резултатима добивеним у Проклетијама, да ће се око Шар планине наћи ниже морене које припадају вирмској глацијацији а можда чак и некој старијој. Ја сам их зближао запазио на Шар планини, у жупи Средској, а нарочито у горњој долини Лепенца у Сиринићској жупи.

Сиринићски ледник. Северозападно од Шар планине пружа со велика уздужна долина предвојена превојем Превалац на два дела, долину Лепенца и долину Призренске бистрице. Широки венац Шар планине на југоистоку од ове долине представља површ од 2000-2200 m висине. У површи су усечени бројни циркови и само због ових циркова и оштрих врхова, који их раздвајају, главни планински венац добио је јако рашчлањен облик. Из свих циркова спуштали су се многи ледници, који су се обично завршавали у бочним долинама Бистрице и Лепенца. Само су се ледници са сектора Шар планине, који лежи између Превалца и села Штрбаца, спајали и образовали ледник горњем делу долине Лепенца. Према имену области он се може назвати Сиринићски ледник.

Са превоја Превалца виде се многи циркови, чији су се ледници спуштали или чак до дна уздужне долине Лепенца. Развивши се у великим цирковима Велике карпе, ови су ледници текли кроз бочну долину Лепенца која има облик глацијалног валова. На ставама ове долина са уздужном, дижу се на висини од 1370 m моренски бедеми, 80-100 m изнад реке, скоро затварајући бочну долину. Они су састављени поглавито од шљунка и крупних блокова плавкастих и црвенкастих шкриљаца уложених у песковиту глину. Ово су горње морене, младе и свеже, које се разликују од доњих, на које се наилази у доњем делу долине Лепенца.

Уздужна долина Лепенца задржава облик глацијалног валова до села Штрбаца одакле добија V облик. Прегиб у паду страна глацијалног валова и преглацијалне долине налази се 100-120 m изнад тока Лепенца. Идући десном стране долине, наилази се на блокове и шљунак једне ниже и старије морене: то су блокови залених шкриљаца и једне беличасте метаморфне стене. После пружања од 2,5-3 km, ова морена се завршава неправилним хрпама, које се налазе на висини од 1180 m, скоро 200 m испод горње морене. Стара чеона морена прелази у шљунковиту равну, у којој су усечене две терасе: од 20 и 7-8 m, нарочито лепо развијене у селу Јежинцу.

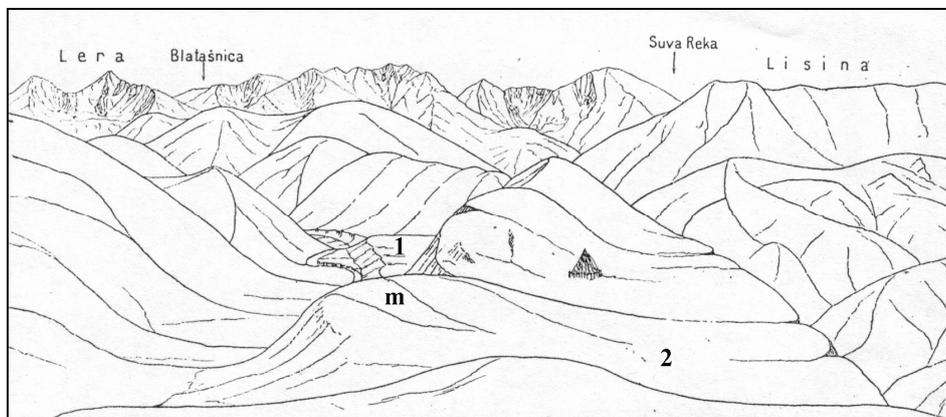
Изнад овог села почиње долина Блаташнице, бочна долина која води цирковима сектора Шар планине, која се зове Дера. Долином Блаташнице текао је ледник, који се спајао са главним ледником уздужне долине, који је депоновао горе поменуто морене. Исте ниже морене налазе се и на саставу долина Блаташнице и Муржнице са долином Лепенца. У околини села Штрбаца, Готовуше и Драјковаца нема више морена и долини Лепенца, мада се венац Шар планине одликује цирковима и циркусним језерима. Његови су се мали ледници завршавали у бочним долинама. На Љуботену изолованом масиву, чије су северне стране врло стрме, нису се могли развити ледници. као у шарпланинском венцу између Љуботена и Кобилице.

Шљунковите терасе. У горњем делу Лепенчеве долине налазе се две флувиоглацијалне терасе; изнад њих диже се једна стеновита тераса често покривена шљунком (слика 6).

Део долине између Штрбаца и Брода је дисиметричан. Одликује се пространим плавинама флувиоглацијалног порекла које су створили водени токови десних бочних долина. Њиховим утицајем умерен је Лепенца ка јужној обали.

Од Брода до изласка у Косово, код Качаника, долина Лепенца се сужава у клисуру која је усечена у површ језерског порекла од 760 m висине.

Изнад Качаника јављају се исте две шљунковите терасе од 20 и 7-8 m које смо констатовали у глацијалном валову као флувиоглацијалне. Стеновита тераса покривена је јако распаднутим шљунком који је препокривен слојем жућкасте или црвенкасте глине (Црвени брег).

Слика 6. – Циркови и морене Шар планине: m. морене, 1. и 2. флувиоглацијалне терасе

Ове плавине и шљунковите терасе нарочито су лепо развијене на југоисточним падинама Шар планине, у бочним долинама које иде у Вардар. То је појас плавина Полога (Тетовска котлина), који прати југоисточну ивицу Шар планине ограничену скоро праволинијским раседом. Његова дужина прелази 30 км. После плавина које леже југоисточно од Олимпа, ово је највећа шљунковита маса на Полуострву. Сједињујући се ове плавине чине један непрекидни шљунковити појас, изграђен од шљунка и блокова од разноврсних стена са Шар планине. Ове су шљункове, дебеле неколико десетина метара, депоновале реке, од којих главне истичу из циркова Шар планине.

Ови дебели шљункови само су делимично флувиоглацијалног порекла. У тектонској котлини Полога постојало је у плиоцену језеро. На падинама Шар планине, изнад плавина, виде се језерске терасе; плавине су у већини постлакустриске. После отицања језера спустио се доњи ерозион базис, флувијална ерозија је оживела са великим интензитетом; Плавине су се дакле могле образовати и без утицаја глацијалног феномена.

Снежна граница у глацијалној епохи. Осим многих циркусних ледника, посебно запажених од Р. Т. Николића, био је североисточно од Шар планине један долински ледник, Сиринићски ледник, дугачак 6-7 km, највећи ледник на Шар планини. Он је депоновао две групе морена. Ниже морене налазе се на висини од 1180 m. Главна група горњих морена, које су млађе, не прелази висину од 1370 m. Уз долину до циркова јављају се морене појединих стадијума.

Доње морене имају друкчији геолошки састав него горње. Нама сигурних знакова, да би се могло одредити, дали треба доње морене сматрати као вирмске или превирмске. Према њиховом геолошком саставу, с

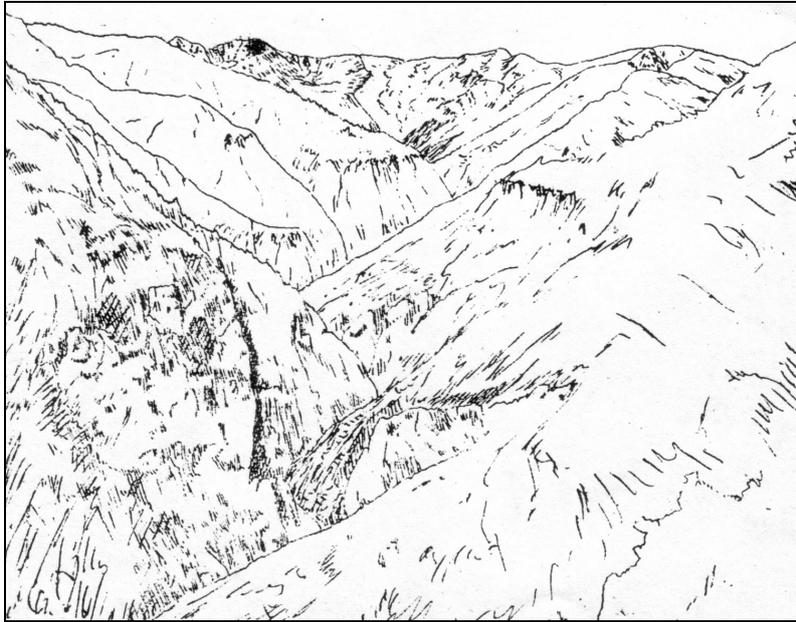
обзиром на њихову знатну распаднутост, може се претпоставити да припадају некој превирмској глацијацији. Снежна граница ове глацијације налазила се ја на висини од 1690 m. Главна група горњих морена, која се среће на око 1370 m висине, припада вирмској глацијацији. Снежна граница ове глацијације налазила се је, од прилике, на висини од 1785 m.

Глацијација Кораба, Крчина и Јабланице. Ове планине се налазе око Црног Дрима и његове десне притоке Радике. Ја сам могао проматрати Стогово (2300 m) само са Мале скале, изнад села Галичника. Оно је изграђено од шкриљаца у којима су интеркалисани кречњаци. Запажа се једна површ на висини око 2000 до 2200 m; у њеном северном делу усечена су три цирку Мали циркусни ледници силазили су у бочну долину Мале реке. Изгледа да је Ј. Дедијер запазио морене на висини од 1510 и 1575 m, Источна страна Стогова окренута према Корабу, још није проучена. Према мом личном искуству, на овим падинама треба очекивати да ће се наћи на најразвијенију глацијацију.

Нешто незнатнија глацијација јавља се на источним странама планине Крчина, која лежи изнад Дебра а изграђена је од шкриљаца и кречњака. Судајући по јако усеченим малим цирковима изгледа да је на овом масиву било само циркусних ледника, који вероватно нису ни силазили чак ни у бочне долине.

На северу, на масиву Кораба, открио је Р. Т. Николић велики цирк Ујтакадар усечен у кречњацима. Он личи на велике циркове Дурмитора. Испод цирку налазе се многи моренски бедеми. После мог првог констатовања старе глацијације на Корабу, долазио са две пута у околину ове планине. Према морфолошком изгледу његове југоисточне стране, Кораб је морао бити изложен врло интензивној глацијацији. Његов највиши део одликује се искључиво глацијалним рељефом. Речне долине које се спуштају преса истоку и чије се воде сливају у Радику, представљају глацијалне валове, а нарочито оне око села Шпировице; ту треба тражити наниже морене. Ако се посматрају западне стране Кораба, нарочито из села Васјата, на њима се виде велики циркови, растављени оштрим врховима, који у месецу октобру, када су покривени снегом, подсећају на групу Dent-Blanch у Valais-у. На овој страни треба такође тражити морене, нарочито у горњем делу долино Велештице.

На Јабланици (2312 m) и Малом кућу (2150 m), на левој обали црног Дрима Ј. Дедијер је запазио бројне глацијалне трагове. Најниже морене Јабланице налазе се у долини Бистрице и горње Шкумбе. На северу од Охридског језера, у клисури Дримовој, запазио сам, на ушћу Боровца, дуг бедем крупних блокова уложених у песковиту глину, на висини око 700 m. Изгледа да овај бедем представља крајњу морену једног ледника са Јабланице (слика 7).

Слика 7. – Глацијални подови Дечанске бистрице.

Шљунковите терасе Љуме и Црног Дрима. Исто као у Рили и Проклетијама, наилази са у долинама Шар планине, Кораба и Јабланице на три шљунковите терасе, од којих су две ниже изграђене од шљунка а највиша је усечена у чврстој стени и покривена шљунком. У горњем Лепенцу средња тераса стоји у тесној вези са моренама и према томе је флувиоглацијалног порекла. Али исте морене се налазе и изван области које су биле под старим ледницима. Изгледа да су оне обележје климских варијација, које су се догађале за време глацијалне епохе.

Три шљунковите терасе могу се пратити у долини Црног Дримна и долинама његових притока, нарочито Радике и Велештије. Оне су боље очуване на притоци Љуми и Белом Дриму и на ставама оба Дрима.

На изласку из Љумине клисуре, између Ћалича и Коритника, примећују се ове три терасе, од којих је највећа усечена у кречњацима и покривена кварцевитим шљунком. Ова тераса се продужује на југ и чини дно широке старе долине, која се може пратити до села Бицана. Дно ове долине служи сада као развође између Црног Дрима и незнатних Љуминих притока, које су удубиле своје корито у нижој тераси. После формирања ове терасе, Црни Дрим је померио своје корито са 2,5-3 km на запад и због овог померања Љума је престала да утиче у Црни Дрим и почела да се улива у Бели Дрим.

Изразећи из клисуре, југоисточно од Бицана, Бели Дрим оставља на десној страни ову стару долину. Данашња долина је усечена у високој

тераси. Изнад ње се налазе две шљунковите терасе. На највишој лежи село Кукуш, на ставама оба Дрима.

Стари ледници Олимпа

Олимп, лежећи на 40 с.г.ш., представља најјужнији планински масив на Полуострву, на коме су констатовани трагови старих ледника. Прва испитивања каја су вршена само на северним и западним падинама, указивала су на валике типске циркове, нарочито два назвата Мегали и Микри Козања. Ту су нађени само сумњиви остаци морена. На источним падинама Олимпа најважнијим у глациолошком погледу, није вршено још никакво проучавање, исто тако као ни у горњој долини Литохори.

Али под источним падинама запажен је један врло интересантан појав: постоје велике масе шљунка и конгломерата које чине једну континуелну зону која се пружа од Планпамона на југу до Мавгоіегі-а на северу, додирујући на неколико места обалу Егејског мора. Овај појас износи скоро 60 km дужине и 5-6 km ширине а дебљина наслага прелази местимично 200 m. Подина су. им крупни блокови, величине од 1 m³, који чине неслојевиту масу до 20 m максималне дебљине. Ова је покривена слојевитим шљунковима и конгломератима, који су правилно нагнути од Олимпа према мору. То су, несумњиво, плавине бројних потока чије долине пресецају источне парине Олимпа. Ови шљункови Литохорског појаса леже на песковима, глинама и слатководним кречњацима вероватно левантиске старости. Моћна шљунковита маса просечена је раседима правца с-ј., паралелно ободу Олимпа; они секу под правим углом долине и водене токове, који су депоновали ове шљункове. Под утицајем ових раседа спушта се шљунковита маса градећи одсек од 20-60 m према Егејском мору. Ови раседи су кварталне или постквартарне старости.

Ово велико нагомилавање шљунка може се само делимице довести у везу са климом глацијалне епохе. Ја сам на другом месту изложио разлоге на основу којих се може усвојити да је ово наступило услед младих тектонских процеса, који су се јавили у егејској области непосредно пред и са време глацијалне епохе.

Општи карактер Балканске глацијације

Две главне глацијације и стадијуми вирмске глацијације

Само се у највишим планинама, које су биле најинтензивније залеђене, могу утврдити две различите групе морена: старе и млађе морене. Прве су јаче промењене и њихови су моренски бедеми много мање очувани. Осим тога две групе морена у Проклети јама разликују се међусобно и

по геолошком саставу: старе морене су скоро потпуно без кречњачких елемената, док су млађе састављене, углавном, од кречњачких блокова и облутака. Изгледа да ова разлика долази једино услед обилатог растварања и распадања старих морена. Мање је вероватно да су се ледници прве глацијације развили на површини чији се геолошки састав разликује од геолошког састава области млађе глацијације.

Свуда где се налазе две групе морена оне су тако везане да старије морене иду даље и спуштају се ниже него морене друге генерације. У глацијалном терминалном басену Колашина, млађе морене леже преко старијих и престају скоро на истој висини. Дакле, разлика у распрострањању прве и друге глацијације била је незнатна, мада је распрострањење прве глацијације било нешто мало знатније. Нема никаквог карактеристичног обележја по коме би се могла изједначити стара балканска глацијација са једном од старијих алпских глацијација.

Осим тога постоје локалне разлике међу старим моренама; није, дакле, сигурно да све припадају једној истој глацијацији.

Али има довољно разлога да се друга балканска глацијација идентификује са вирмском глацијацијом. Као и у Алпима, то је и овде најмлађа глацијација. Сукцесивне групе добро очуваних морена иду до циркуских морена. Изглед млађих је скоро исто такав као и изглед савремених алпских морена. С обзиром на различите групе морена и сукцесивних глацијалних терминалних басена, могу се на Рили, Проклетијама и на Дурмитору издвојити две па чак можда и три стадијума друге балканске глацијације, који одговарају вирмским стадијумима билском, гшничком и даунском. До сада констатоване морене Балканског полуострва одговарају уопште вирмској глацијацији или једној или двама фазама ове глацијације.

Самоковске морене на Рили, рожајске, пећске и плавске продужују се непосредно у плавину у којој су усечене три терасе. Констатовано је да вирмске морене Рожаја и Колашина прелазе у средњу шљунковиту терасу; морене билског стадијума у долини Белог Искра (Рила) стоје у тесној вези са доњом терасом, која је овде на 14 m над Реком.

Осим тога ова три шљунковите терасе запајају се у свима долинама које се налазе у близини планина а које су биле изложене старој глацијацији. Исти систем шљунковитих тераса понавља се и у долинама Марице, Искра и Нишаве на истоку, Лима, Таре и Мораче на западу и у долинама Дрима, Љуме и Лепенца у централном делу Балканског полуострва. И уколико ове терасе не би биле флувиоглацијалне ипак изгледа да су рефлекс климатских колебања у глацијалној епохи.

Типови ледника. Ми смо реконструисали четири типа ледника: циркусне, долине, крашке и пиједмонтске леднике. Два прва типа била су најбројнија. Добро познати у Алпима они немају никакву нарочиту од-

лику својствену балканској глацијацији. Задржаћемо се само на једном од њих – Пећском леднику, због особитих топографских и климатских погодаба које су условиле његово развиће.

Овај огромни ледник образовао се у планинској области Ругова, која је окружена и скор затворена високим планинама са којих су се спуштали бројни ледници, као притоке Пећског ледника. Област Ругова комуницира са Метохијском котлином клисуром Бистрице, којом је отицао Пећски ледник. Спуштајући се из планинског предела, скоро изолованог, долином чије је дно било јако стрно, ледник се стрпоштавао недалеко од Пећи у тектонску котлину Метохије, која је заштићена са с. и з. одсесима високим 800-1000 m, чије је дно на висини од 530-600 m. Метохија се одликује благом климом, виноградима, питомим кестенима и особито укуским воћем, најбољим на Балканском полуострву. Дошавши до обода котлине ледник се нагло топио, немогавши продрети у равницу више од 1 km, чак ни за време прве глацијације. Он је био приморан да на уском простору депонује сав материјал који је вукао собом. Тако створене морене, које прелазе 200 m дебљине или висине. Услед топографских прилика Пећски ледник је силазио ниже него иједан у унутрашњости полуострва, а у исто време његове морене имале су највећу могућност.

Ледници крашког типа, специјалног за ове области, стоје у вези са нарочитим рељефом динарске системе. Силазећи са планина, где су добијали материјал, они су са ширили преко крашке површи. Пошто није било нормалних долина, они су испуњавали крашке депресије, вртаче и увале. Прелазили су и преко нижих пречага које и сада раздвајају ове депресије једне од других; сталожили су морене у увалама и на њиховим пречагама, на којима су се често очувале. Са обода крашког платоа полазили су леднички језици, у правцу долина, према крашким пољима и према мору. За време повлачења, крашки ледник се разбијао на ледене масе испресецане мутонираним пречагама које је снизила глацијална ерозија. Морене крашког ледника не налазе се само депоноване у узастопним (сукцесивним) глацијалним терминалним басенима, него раштркане по свим крашким удубљењима на површи. Такви су били крашки Кучки ледник, чија је ледничка мрежа захватала 115 km², Луковски ледник, оба у Црној Гори; најзад ледници Орјена код Боке Которске.

Пиједмонтски ледници излазили су кроз долине и крашке депресије и сједињавали су се на суподинској површи у велику ледничку масу. Са ове површине кретали су се леднички језици према кањонским долинама које окружују површ. Стрпоштавајући се у велике и брзе реке, ови ледници су ишчезавали не депонујући морене у глацијалном терминалном басену. За време повлачења ледника који су хранили ранију велику ледену површину, постајали су самостални и изазвали цео скуп глацијалних појава

које карактеришу долинске леднике. Једини ледник овог типа који је постојао на Полуострву, био је ледник на Језерима, ис точно од Дурмитора. Он подсећа, донекле, на леднике који су покривали швајцарски плато за време глацијалне епохе и на данашњи ледник Маласпину на Аљасци.

Снежна граница. Данас се ниједан врх на Полуострву не издиже изнад Границе вечног снега, али на многим планинама има снежаника, нарочито на њиховим осојним странама Рила, Проклетије и Дурмитор одликују се богатством својих снежаника. На Рили четинари престају на висини око 1700 или 1800 m. Одатле настаје алписка зона. Стални снежаници јављају се на висини од 2100 m. Уколико се човек виша пење, снежаници постају све бројнији. У другој половини јуна 1896. г. набројао сам укупно неколико стотина снежаника на Рили. Неки су мерили до 700 m². Највећи у цирку Едиђола, изнад највишег језера, има 1000 m дужине а дебљину 8-12 m. Он би се могао сматрати као фирнски ледник. Исто богатство снежаника посматрао сам у Проклетијама, крајем јула 1913. г. Сиромашнији бројем били су снежаници на Дурмитору, кад сам га обилазио у септембру 1897. и 1913. г.

Овим проматрањима стиче се врло јасна слика да највиши врхови на Полуострву чине као неку предстражу области вечног снега; не прелазећи границу вечног снега, они јој се јако приближују. Незнатно снижавање температуре било би довољно да највиши врхови Риле, Проклетија и Дурмитора доспеју у зону вечитог снега. Може се приближно одредити граница вечитог снега, користећи се резултатима глациолошких студија у Алпима и на Балканском полуострву. На Рили се снежна граница вирмске глацијације налазила на висини од 1850-1880. m. У Алпима је ова граница за исту глацијацију била на 1200 m испод данашње. Ако се ова разлика примени на Рилу, данашња граница вечитог снега осцилирала би између 3050 и 3080 m, и надвишавала би за 130 или 160 m највиши врх. По истом прорачуну данашња снежна граница налазила би се за 200 или 300 m изнад Ћирове пећине (2530 m). Да би се глацијација ових планина могла данас јавити, требало би да не само њихови врхови већ и велики делови њихових венаца не буду испод снежне границе.

То је био случај за време глацијалне периоде. Али је за време ове епохе снежна граница претрпела знатна колебања. Врло ниска за време најстарије вирмске глацијације, она се пела у току сукцесивних стадијума последње глацијације тако да је на Рили, за време едиђолског стадијума, који одговара гшничком, достигла висину од 2370-2420 m. Она је била нижа од данашње снежне границе за 660-680 m коју смо малопре одредили.

После првих глациолошких испитивања на Рили и у динарској системи, запажено ја да се снежна граница пењала од запада ка истоку. После открића старих ледника на Орјену, констатовано је нагло пењање снежне границе од приморја према унутрашњости динарске системе. Овај за-

кључак није осетно измењен новијим истраживањима. Ако се упореде висине које су достигале снежна границе у планинама које лаже на истој географској ширини, ослањајући се на синхроничне морене, може се закључити да повишавање снежне границе од запада ка истоку, није било тако нагло као што се у почетку истраживања претпостављало. Ево колика је била та висина за време вирмске глацијације на неколико најбоље проучених планина, које леже на 42° с.г.ш.: на Орјену 1300 m, на Сињајевини 1450 m, у проклетијама 1550 m, на Шар планини 1740 m и на Рили 1850 1880 m.

И само овим повишавањем снежне границе од запада ка истоку можемо објаснити неке феномене балканске глацијације. Узалуд се тако траже трагови старих ледника на планинама у источном делу полуострва, које не прелазе висину од 1800 m. Осим тога, да би на овим планинама могла постојати пространа фирнска поља, из којих би излазили леднички језици, оне би морале знатним делом својих гребена премашити ову висину. Напротив, на западу Полуострва могли су се наћи трагови старих ледника у близини Јадранског мора чак и на планинама које не достижу висину од 1800 m. Излази, осим тога, да многе планине које су биле подложне вирмској глацијацији, нису претрпеле стадијалне глацијације за време којих се снежна граница издизала изнад висине њихових гребена. То значи да циркови и морене ових планина одговарају само вирмској глацијацији, а не њеним стадијумима.

Пењање снежне границе од запада ка истоку може се објаснити смо различитим климатским приликама које су владале у правцу са запада ка истоку. Данас динарски венци у западном делу Полуострва добијају највећу количину атмосферских талоба, утолико више уколико су ближи мору. У Црквицама, у подножју Орјена, напада годишње око 3,6 m атмосферског талоба, на Бјелашници код Сарајева више од 2 m; у центру и на западу полуострва само 600-800 mm. Велико развиће старих ледника у динарској системи и пењање снежне границе у глацијалној епохи са запада на исток, показује да су атмосферски талози тада били слично распоређени као и данас, већ у глацијалној епохи постојала је разлика између влажне климе динарских и јадранских приморских планина с једне стране и континенталне и суве климе балканског блока, нарочито његове источне половине, с друге стране. Изгледа да се таква расподела атмосферских талоба може објаснити само претпоставком да је Јадранско море постојало у глацијалној епохи, бар у главним цртама. Спуштање Јадрана морало је бити преглацијално, изузев уске литоралне зоне са острвима.

Чим је утврђена снежна граница глацијалне епохе, запажено је да се она подудара са данашњом висином ове границе у Скандинавији на $60^{\circ} 30'$ с.г.ш. Ова последња пење се од запада према истоку исто као и снежна граница глацијалне епохе на Балканском полуострву; на једнаком одстојању од мора налази се иста висина границе вечитог снега. Ако се пореде

ледници на Орјену са фјордовима, пада у очи велика сличност и поред неких особености због разлика у рељефу.

Следећи преглед показује приближне висине снежне границе која је одређена познатим начином а према доњим и горњим моренама старије и вирмске глацијације као и према висини стадијалних морена.

Висина снежне границе у глацијалној епохи:

1. У Проклетијама:

Ибарски ледник код Рожаја

према најстаријим моренама.....	1.470 m
према вирмским моренама.....	1.600 m
стадијум вирмске циркусне глацијације.....	1.850 m

Пећски ледници.

према најстаријим моренама.....	1.300 m
према вирмским моренама.....	1.400-1.500 m
циркусни стадијум.....	1.800-2.000 m

Дечански ледници.

према вирмским моренама.....	1.460 m

Плавски ледници.

Према доњим моренама.....	1.500-1550 m
према горњим вирмским моренама.....	1.600-1670 m
циркусни стадијуми.....	1800-2.000 m

2. У Комовима (Црна Гора):

према доњим моренама Плашнице

вирмске морене или вирмски стадијум.....	1.700 m
циркусни стадијум.....	1.900-2.000 m

3. У долини Таре:

Ледници Бијаласице.

према вирмским моренама Биоградског језера.....	1.500 m
циркусни стадијум.....	1300-900 m

Ледници Сињајевине.

према најстаријим и вирмским моренама Колашина.....	1.450 m

Кучски ледници.

према најстаријим и вирмским моренама Верушине.....	1.450 m
стадијум Мокро вирмске глацијације.....	1.925-2.050 m

4. На Дурмитору:

према вирмским моренама Међужваља.....	1.400 m
према вирмским моренама Шавника.....	1.480 m
билски стадијум.....	1.780 m
према другом стадијуму вирмским глацијације.....	1.925-2050 m

5. Према вирмским моренама Лукова (Журић)..... 1.400-1530 m

6. На Рили:

Снежна граница најстарије глацијације Самокова.....	1.780 m
снежна граница вирмска.....	1.930 m
снежна граница билског стадијума.....	2.100 m
снежна граница циркусног стадијума.....	2.370 m

Облици глацијалне ерозије

Планине захваћене старом глацијацијом, окружене са свих страна глацијалним областима, издижу се као планинска острва са групом нових облика фрапантне младости везаном за ову глацијацију. Њихова старост се може прецизно датирати пошто пећске морене леже на левантиским слојевима. Сем тога неке морене на Рили покривене су постглацијалним урнисима, који су бројнији на овом масиву него у ма ком другом делу Полуострва.

Ту се налази на читаву групу нових облика. проучићемо само најкарактеристичније.

Преглацијалне површи и глацијални облици. Процеси глацијалне ерозије извршени су на површима преглацијалне старости. Ове су биле дислоковане и засечене долинама и сложеним облицима преглацијалне крашке ерозије. На тим површима изграђеним у преглацијалу, развио се је глацијални феномен.

Површи су нарочито лепо развијене и добро очуване у кречњачким областима Дурмитора и Проклетија. С обзиром на различите висине могу се разликовати три површи.

Површ Језера, чија висина варира између 1400 и 1500 m, карактерише се преглацијалним вртачама и увалама, показујући само незнатну заталасаност. Ови облици су делом препокривани моренама пиједмонтског ледника. Она није много модификована глацијалном ерозијом. Њена битна глацијална црта су висећи валови, који се налазе као уметнути између ивице површи и дна кањонских долина, које је окружују. На висини од 1800-2000 m, налази се друга површ Русулије и Кучи која је јаче захваћена преглацијалном ерозијом. Она је, такође, обађена радом ледника; циркови су усечени у њену површину, која је скоро равна, а преглацијални крашки облици су продубљавани ерозијом ледника крашког типа.

Најзад, изнад једне и друге површи нагло се дижу највиши врхови и динарски венци Проклетија и Дурмитора где се може јасно распознати једна издигнута површ која је дубоко дисцирана облицима преглацијалне и глацијалне ерозије.

Изнећемо неке одлике ових глацијалних облика као и њихову везу са преглацијалним облицима и покушати да одредимо релативан износ глацијалне ерозије.

Циркови и циркусна језера. Планине полуострва, која су биле под старим ледницима, одликују се многобројним цирковима, боље очуваним у кристалистим шкриљцима родопског система него у кречњацима динарске системе. Осим тога први показују необично богатство језера глацијалног порекла, нарочито циркуских језера. Глацијалних језера има и у динарској системи али су она ретка у поређењу са обиљем језера у родоп-

ској системи која је гранитска и кристаласта. Крашки процеси нису били заустављени старом глацијацијом, подземно отицање развијало се чак и под ледницима: оно је спречавало стварање језера у удубљењима која су продубили и проширили ледници и њихова сочница. Нека језера, која су створена и поред крашког процеса, била су привремена. Она се познају по слојевима беличастог кречњачког муља који покрива дно дотичних удубљења. Али чим се у динарској системи јави планина изграђена од непропустљивих стена, а била је под старим ледницима, на њој се налазе бронна циркусна језера. Такав је случај са Бјеласицом у околини Колашина, која мада је незнатних димензија, садржи не мање од 14 циркусних језера.

Ово богатство циркова а нарочито језера у вези је са њиховим позним постанком. Циркови, мада делом старијег глацијалног порекла, били су легла стадијалних ледника вирмске глацијације. Тек после нестанка ових стадијалних ледника, створена је већина језера.

Највише области Риле и Пирине са њиховим бројним језерима, одговарају у глациолошком погледу алпским областима које су биле покривене ледницима последњих стадијума вирмске глацијације, тј., деловима који леже испод сабирних површина данашњих ледника који су нижи од циркова и фирнских поља. Услед тога делови Алпа, једнаки по свом пространству Рили и Пирину, немају тако бројна циркусна језера. У Алпима већина малих циркусних удубљења, где би се могла формирати језера, покривена је фиррном и ледницима. Кад би ови нестали Алпи, или бар њихови делови који су изграђени од кристаластих стена, били би богатији језерима исто као и Рила.

Има циркова различитих димензија и различите старости. Једни представљају бујичарске изворишне чепенке преобраћене у глацијалне сабирне басене. Они достижу на Проклетијама и Дурмитору пречник од неколико километара а у њиховим зидовима су усечени мали циркови чији пречник ретко прелази 1 km. Зваћемо их *ледничким корутинама*. Они су нарочито послужили као сабирни басени двома глацијацијама. Секундарни циркови имали су мале леднике вирмског стадијума. Међутим, није био такав постанак и функција свих циркова малих димензија. Осим напред наведених малих секундарних циркова, други су мали циркови самостално усечени и представљају засебне облике у којима су била легла ледника формирана за време двеју глацијација.

У интимној су вези са цирковима *високи подови*, који се налазе на великој висини. На северној и североисточној падини Неђината и Копривника (Проклетије), изнад Пећи, види се једна уска полица на висини око 1900 m, која се продужује и с једне и с друге стране у цирковима. Јужно од оштрог гребена Планинице, а масиву Комова, види се једна таква полица, коју зову Бинџа, широка 200-300 m а дугачка више од 1 km, чије

је дно мутонирано и овде онде покривено моренама. Ови и други подови налазе се врло високо изнад глацијалних валова и глацијалних рамена. Они се не поклапају са границом распрострањења стена разне отпорне моћи и не одговарају слојевима стена јаче отпорне моћи. Они су у висини циркова или, тачније, они заузимају део падине која лежи између два суседна цирка. Изгледа да су они формирани деструкцијом оштрих гребена који раздвајају циркове и представљају дна сраслих циркова назваћемо их *циркуским подовима*. Највиши катун динарских пастира налазе се на њима.

Млади облици, који су резултат разоравања гребена који раздвајају циркове, нарочито су чести у Проклетијама, које се одликују бројним цирковима, стиснутим један уз други; Проклетије представљају планински венцац, чији врхови показују најсуровије облике на Полуострву. Оштри гребени који окружују циркове каткада нестају под утицајем нормалне ерозије или обурвавањем који су бројни у областима старе глацијације. Запажају се нарочито две морфолошке последице овог процеса. Општија је једна друга последица: нестанком оштрих гребена у залеђу циркова стварају се уски превоји стрмих страна. Низом урниса који су се десили у Комовима, нарочито између 1860. и 1870. г., створио се један дубок превој, прави усек, који раздваја два највиша врха овог венца, који прелази висину од 2400 m. У неким деловима Проклетија овај процес је толико унапредовао да су ту створени краћи заобљени делови гребена.

Валови и пречаге. Динарске површи биле су пре глацијалне епохе испресецана дубоким долинама кроз које су се кретали ледници; оне имају облик валова. Такве су скоро све долине у Проклетијама. Једна долине често представља два валова уклопљена као мања кутија у већу. Могу се издвојити три типа валова, који се везују за три групе различитих долина и крашких депресија.

Прва група везана је за уздужне долине тектонског порекла; ове долине су преобраћене у валове, који се одликују великом ширином и одсуством пречага. Такав је валов горњег Лима, између Гусиња и Плава, чија ширина достиже 1 до 2 km. Стране валова одликују се јако углачаним површинама, а каткад и глацијалним раменима, који се налазе на 180 или 200 m изнад дна. Идући од Гусиња уз долину виде се мутонирана глацијална рамена која раздвајају два уклопљена валова. Изнад углачаних површина јављају се степенести подови, који, изгледа, да одговарају етапама преглацијалног удубљивања. Пречага уопште нема. Дно валова је покривено постглацијалним наносом, у коме је река усекла корито 1-2 m дубоко. Валов допире до плавског терминалног басена са језером истог имена, окруженог појасом морена. Исте црте се виде у валову долине Црног Искра у Рили, сем језера терминалног басена којег нема.

Ужи су валови бочних и попречних долина, по правилу са пречагама понекад бројним. Ови валови су ограничени на уске преглацијалне долине, са меандрима које су ледници проширили и преиначили. Такве су долине Проклетија, чије се реке уливају у Лим. Најинтересантнија од ових је долина Вусања или Вруље. Она има два валова. У горњем валову полиране површине пењу се до 150 m изнад дна и у њему је уклопљен нижи валов чија дубина достиже 50-60 m; овај валов се одликује пречагама дуж целе долине. Површина пречага је просечно за десетак метара изнад рамена најниже пречаге. Три пречаге су изграђене од тријаског кречњака, док су проширења долине, која леже између ових изграђена у шкриљцима. Несумљиво да су ове пречаге изграђене се-лективном ерозијом ледника. Узводно од пречага налазе се морене. Моренски блокови покривају понекад и саме пречаге, чије су благо нагнуте и полиране стране окренуте узводно, а стрмије стране низводно. Пречага Сука, у селу Вусању, потпуно затвара долину и диже се изнад дна до 40-50 m висине. Просечена је клисурицом широком само 2 m, која представља низ спојених циновских лонаца. Клисурица је била у почетку пећина, бар делимице, јер је један део таванице сачуван и то је било једино место куда је река могла проћи. Изгледа да је ова пећина преглацијална, она је потом продубљена интегласијалном подледничком бујицом а њен плафон је уништен углавном гласијалном ерозијом. Две друге пречаге у долини Вруље као и пречага Ветерника у долини Врмоше и једна у долини Грбаје, изграђене су од кречњака и не разликује никаквим нарочитим особинама.

У ову се групу могу уврстити и *висећи валови*, тј. уметнути између површи Језера (на западу од Дурмитора) и дна кањона Таре. Ови широки облици, усечени на скоро вертикалним странама кањона и чији је наставак уништен у доњем делу постгласијалним усецањем кањона, изненађују посматрача. Прегласијалне клисуре продубљене су а нарочито проширене гласијалним токовима који су се хранили са површи Таре.

Трећа група је представљена гласијалним крашким валовима. То су низови вртача и увала кроз које су пролазили ледници и преобратили их а валове. Кречњачке преграде са шкрапама између вртача и увала, биле су стругане, полиране ерозијом ледника, који су се пели уз њихове стране. Крашке депресије су понекад прекривене моренама. Њихове стране се одликују полираношћу као и у гласијалним валовима нормалних долина. Гласијални трагови, сем полираности, овде су боље очувани због недостатка удубљења у кречњачким теренима. Са дна крашких депресија, трансформисаних у валове, уздижу се често изоловани високи кречњачки врхови, са полираним површинама. Око ових врхова рачвали су се крашки ледници да би се испод њих поново сјединили. Ови изоловани брегови, истругани радом ледника, су чести у крашким валовима, њихове одлике су толико постојане да им је дато генетско име *стог* или *стожина*.

Испунивши вртаче и увале, ледник се пео и достигао превоје између увала или превоје који деле крашке области од нормалних долина. Услед тога су проширени у продубљени превоји бројни у глацијалним крашким валовима. Када су ови валови залазили у неку површ, као глацијални валови Дурмитора, моћни ледници на изласку су усецали око стога широке *ледничке вратнице*.

Преплитање крашких и глацијалних облика. Према последњим проматрањима који ће бити изнети, навешћемо посебну појаву у динарским планинама, повезаност крашког и глацијалног феномена. Глацијални феномен се развио у зависности од преегзистентних крашких облика и адаптирајући се у њима изградио посебан тип ледника, чије се кретање и ерозивно деловање обављало унутар затворених удубљења, издвојених међусобно пречагама. Осим тога, рад сочнице и ледничких потока био је управљен, подземним отицањем, према каналима без површинског истицања. Ерозија ледника и ледничких потока вршила се је, дакле, под друкчијим условима него у теренима са нормалном ерозијом. Али пошто је глацијални феномен имао само спорадично појављивање и релативно кратко трајање, његови утицаји били су само регионални и повремени. Напротив, крашки процес тако је непрекидно од олигоцене и манифестовао се је у свим деловима динарске системе. Он је имао много већег утицаја на рељеф него глацијални феномен. Неоспорно је да су чак и у областима старе глацијације велику улогу имали крашки облици већином преглацијалне старости, нарочито крашка поља и увале. Јасно се види да су се ледници развили у њима, испунили их до извесне висине и депоновали морене по њиховом дну. Ако се упореде ови облици са облицима суседних крашких области, које нису биле изложене старој глацијацији, могу се запазити следеће разлике.

Дно и стране удубљења, изложена утицају ледника, заобљени су и полирани. Они су добили облик *крашког валова*; крашки облик је проширен а његово дно уравњено. Али, уопште, они нису дубљи од околних удубљења, која нису била изложена глацијацији, осим на посебним тачкама, где се запајају локална удубљења везана за утицај ледника.

Ове посебне тачке су пречаге које раздвајају увале и вртаче. Ове пречаге су ниже него преграде између увала које нису биле под ледницима; сем тога, полиране и стругане оне изгледају да су снижене глацијалном ерозијом. Преграде које деле увале узводно и низводно од Торача (Широкар, кучки ледник, итд), толико су снижене глацијалном ерозијом да су се на крају увале спојиле. Остаци њихових пречага без трагова полирања, поштеђени од ледничке ерозије, налазе се на обема странама Торача. По њима се види да је износ глацијалне ерозије био знатан.

Остали посебни случајеви, где претпостављам да је било глацијалне ерозије, двојаки су. На прелому одсека између гребена Дурмитора

и површи Језера, тј., на местима где су ледници са Дурмитора достигали површ и постизали највећу брзину и снагу, налазе се два близаначка крашко-гласијална језера Црног језера, чија је изузетна дубина 48 m. Ова језера представљају прегласијалну вртачу, усечену на граници између кречњака и пешчара. Вероватно да је она продубљена радом ледника. Други случај се односи на крашке терминалне басене. То су велике увале, по правилу дубље него друге околне увале. Такав је стадијални терминални басен Мокро, испод Широкара у Кучима, као и увала Тисовица на планини Прењу у Херцеговини, са вирмским терминалним моренама, такве су увале Трновица (планина Волујак) у Црној Гори, Рикавац (Кучки ледник), итд. Извесно да су оне продубљене радом ледника, делимично и сочницом и ледничким потоцима.

Најзад, ретко се нађу неоспорни трагови који доказују да су извесни крашки облици постгласијалне старости. Једине вртаче које су очигледно постгласијалне јесу оне које су усечене у кречњачким моренама (површ Језера), а вероватно и мале вртаче у кречњачком терену покривеном улегнутим моренама (Волујак).

Ова запажања наводе нас и на друге крашке облике, који су вероватно постали испод ледника али на којима није било гласијалне ерозије. Дно увала, то де рећи корито старих ледника, по правилу је избушено малим вртачама знатно бројнијим него тамо где није било ледника. Такво је дно увале Широкар, а још боље дно Ђеклићске увале у Црној Гори, где се зауставио један терминални леднички језик са Орјена. Ове вртаче нису могле бити издубене гласијалном ерозијом, која је у стању само изузетно да створи левкаста удубљења, Вероватно, да су оне постале испод ледника под деловањем сочнице. Назваћемо их *субгласијалне* вртаче. Могуће да су неке од ових вртача постале и после нестанка ледника.

Тектонски покрети и гласијација

Главни узрок гласијације била је клима гласијалне епохе. Али према истраживањима, која сам вршио 1906 г. у околини Олимпа као и у другом, изгледа да многе балканске планине не би прешле границу вечитог снега, да није било тектонских покрета непосредно пред гласијалном епохом. За време ових младих издизања неке од планина прешле су снежну границу не само својим највишим врховима, него понекад и знатним делом својих масива.

Изгледа да су дираске површи, које леже између области јадранског спуштања с једне стране и Метохијска котлине с друге стране, биле потиснуте. Површ је просечена на истоку дечанским и пећским раседима. Одсек од 700-800 m висине одваја је од Метохијске котлине, по-

кривене левантијским слојевима. Спуштање потолине је плиоцене старости. Али је дно Метохије изнова просечено младим постплиоценим раседима, који просецају левантијске слојеве и отварају пролаз термалним водама (Баниса код Пећи). На западу динарска се површ спушта у облику флекуре и тоне под спуштене котлине скадарску и јадранску; она је просечена само локално уздужним раседима (сз-ји), на пример у долини Зете, у Бјелопавлићима. Како површ тако и флувијалне терасе Цијевне, Мале реке, Мораче и Неретве тону било под Скадарско језеро било под Јадранско море.

У Јадранском приморју има криптодспресија чије дно лежи испод Јадранског мора. На дну криптодепресије Скадарског језера, уз јз. ивицу, има много потопљених вртача. Ове криптодепресије као и тоњење флувиоглацијалних тераса, неоспоран је доказ младих тектонских покрета, глацијалних и постглацијалних, који су само продужење ранијих преглацијалних епирогенетских покрета.

Интересантно је утврдити, у вези са претходним проматрањима, релативни износ постглацијалне ерозије у разним деловима површи. У глацијалним валовима долина које излазе према Метохијској котлини, констатује се најинтензивнија постглацијална ерозија. Долине V-облика, усечене у валовима, достижу дубину од 80-100 m. На обали Јадранског мора интензитет постглацијалне ерозије на најстаријој постглацијалној тераси достиже 40 m на знатном одстојању од Скадарског језера и Јадранског мора. Износ постглацијалне ерозије на површи различан је према мањој или већој амплитуди издизања површи али не достиже нигде износ ерозије на ивицама површи.

ЛЕДЕНО ДОБА И ГЛАЦИЈАЛНИ ОБЛИЦИ БАЛКАНСКОГ ПОЛУОСТРВА

– коментар –

У Геоморфологији, литографисаним скриптама по Цвијићевим предавањима, налази се одељак „Облици глацијалне ерозије и акумулације“. Његов први део, уџбеничког карактера, штампан је 1924. године у првој књизи Цвијићеве Геоморфологије. Други део, под насловом „Ледено доба и глацијални облици Балканског полуострва“ није штампан. Наиме, Цвијић је намеравао да напише трећу књигу Геоморфологије у којој „о облицима глацијалне ерозије бави се претпоследња партија“. Свакако да би овај део био знатно допуњен резултатима Цвијићевих истраживања старог глацијалног рељефа Триглава, горње Драве и Велепоља, објављених 1922 године. Тиме би Цвијић дао целовиту синтезу својих истраживања старог глацијалног рељефа Балканског полуострва. Трећу књигу Цвијић је припремао тешко болестан али није успео да је заврши.

Резултате истраживања старог глацијалног рељефа Балканског полуострва Цвијић је објавио у неколико својих радова. Поменућемо само два, оба на француском језику. Први рад је објавио 1900. године, под насловом „Ледено доба на Балканском полуострву“³. У њему је Цвијић изнео резултате својих дотадашњих истраживања старог глацијалног рељефа на планинама родопске системе (Рила, Перистер, Шар планина) и динарске системе (Трескавица, Прењ, Чврснаца, Вољујак, Маглич, Биоч и Дурмитор). Цвијић је написао овај рад да би истакао свој приоритет у откривању старог глацијалног рељефа Балканског полуострва. Наиме, после епохалног открића да на планини Рили и на планинама Босне, Херцеговине и Црне Горе постоје трагови старог глацијалног рељефа, откривени захваљујући Цвијићевим пионирским истраживањима од 1896. до 1899. године, бројни страни научници су похрлили да истражују стари глацијални рељеф на високим планинама Балканског полуострва, ослањајући се на Цвијићева открића. У вези с тим Цвијић је написао: „Испитивања су била толико брза, готово нервозна, да су често два проматрача на истом месту старе леднике, независно један од другог, констатовали и то у публикацијама нарочито истичу“.

За нас је значајан други Цвијићев рад штампан 1917. године у Паризу опет под истим насловом: „Ледено доба на Балканском полуострву“⁴.

³ Cvijić, J. (1900). L'epoque glaciaire dans le Peninsule des Balkans. *Annales de Geographie*, IX (46), p. 359-372.

⁴ Cvijić, J. (1917). L'epoque glaciaires dans la Peninsule Balkanique. *Annales de Geographie*, XXVI (141), p. 189-218 : (142), p. 273-290.

Француски текст је истоветан са текстом рада „Ледено доба и глацијални облици Балканског полуострва“. Цвијићев манускрипт овог рада превео је на француски језик непознат преводилац. Цвијић је задржао рукопис на српском језику и, после три године, објавио га у литографисаним скриптама Геоморфологије, уз извесне мање допуне којих нема у француском тексту. Тиме су литографисана скрипта, намењена студентима, стекла наше пуно поверење да је у њима очувана Цвијићева научна мисао.

Објављујући у целини свој научни рад у скриптама, Цвијић је показао колико је ценио њихову важност за подизање стручног знања студената тадашњег Географског завода Универзитета.

Др Драгутин Петровић

Кофи Анан

ФУНКЦИЈА ГЕОГРАФИЈЕ ПО МИШЉЕЊУ УЈЕДИЊЕНИХ НАЦИЈА

*

Говор генералног секретара Уједињених Нација о значају географије са гледишта Организације Уједињених Нација, одржан 1. марта 2001. године у Њујорку на ХСВИИ годишњем конгресу Асоцијације америчких географа.

*

После неколико уобичајених уводних речи карактеристичних за такве прилике, генерални секретар Уједињених Нација, Кофи Анан почиње говор заслугом рада географа, подсећајући на мировне операције које су током лета 2000. године биле извршене од стране Уједињених Нација дуж границе између Израела и Либана. И тако наставља:

Ово искуство је још једанпут показало основну функцију коју картографи и географи излажу у оквиру Уједињених Нација. Често се изненаде када кажем: „Покажи ми географске карте“.

Чувари мира имају потребу да упознају терен и да одреде где би могле бити положене mine. Лекари који приступају вакцинацији деце морају да знају размештај становништва. Експерти животне средине морају да знају да ли су природни ресурси подвргнути прекомерном притиску од стране система на положају или изложени неким другим ризицима. Док говоримо, Уједињене Нације већ повлаче границу између Еритреје и Етиопије, подухват који спада у мировни споразум између две земље.

Слушамо многе ствари о „плавим шлемовима“ (војници УН) и онима који раде у ратним зонама и унесрећеним територијама, али не смемо да заборавимо да су на фронту и географи.

Из тих разлога, данас ми је велико задовољство што сам у прилици да се сусретнем са вама. Уједињене Нације и Асоцијација професионалних географа имају за задатак да ураде заједно велики посао. Границе имају значајну тежину у нашем послу. Сходно томе научно познавање је основно. У суштини, географи попуњавају празнине познавања непознатих територија, стављајући људе у ситуацију да осавремене њихове погледе о Земљи и о њиховим становницима. С њихове стране Уједињене Нације покушавају да наведу народе да виде свет на нови начин.

Данас бих желео да предложим да се извуче корист из те тесне блискости и да се заједно ради да би се суочили са неким од најтежих изазова којима се мора одупрети људски род: промена климе, несигурни услови средине у њеној целини и дугорочан циљ одрживог развоја.

Како је исход добро познат око нас се примећују знаци озбиљних угрожавања средине. Неприхватљива искуства су дубоко укоренења у организацију модерног живота. Деградација земљишта угрожава прехранбену сигурност. Уништење шума угрожава диверзитет организама који живе у једном екосистему. Загађеност вода угрожава опште добро, а жестока надметања за поседовањем слатке воде ризикују да постану извор конфликта и ратова. У будућности проблеми средине биће основа и веза националне сигурности.

Најновији резултати до којих се дошло на Међувладиној конференцији о климатским променама (*Intergovernmental Panel of Climate Change*) Уједињених Нација су обесхрабрујући. Конференција показује без и најмање сумње да су људске активности више него икад одговорне за дестабилизацију климе у општим размерама и упозорава нас на тешке и ризичне последице са којима ћемо се суочити ако, у најкраће време, не урадимо нешто озбиљно.

Извештај Конференције нам омогућава и да уклонимо мит о загревању атмосфере – други мит којим прогностичка слика остаје доста несигурна да би се оправдале политичке и економске одлуке широког размера. Нема сумње несигурност постоји. Биће увек гласова који се неће слагати и биће вам увек потребно да детаљније проучите проблем. Али огромна већина научника је дошла до закључка да је промена климе у току, да је људски род постепено угрожава и да не можемо више оклевати у предузимању намераваних акција. Још нас упозоравају на чињеницу да се проблеми средине погоршавају како време пролази и да њихово решење тражи дуже време.

Један други опасан мит се састоји у мишљењу да треба направити избор између економије и екологије. Заштита средине је често виђена као додатна обавеза. Али у ствари, о трошковима средине се ретко размишља у рачуноводству држава, а потребни трошкови су често занемарљиви у тренутку у којем се предузимају стратешке одлуке.

Каже се да је политика средине луксуз, који само богате земље могу себи да дозволе. Али све земље зависе од својих природних ресурса и од других срединских наслеђа. И каже се да чување средине условљава економски раст, или чак да је решење раста. Али, економисти се нашироко слажу око чињенице да поправљајући енергетску продуктивност и адаптирајући друге храбре стратегије, могле би се постићи велике користи без икаквих трошкова. И то је истина: без очувања средине, економски раст не би могао бити висок.

Морамо престати да будемо толико у дефанзиви на економском плану, и морамо да почнемо да будемо храбрији на политичком плану.

Врло често, владе се понашају као да је средина поље за себе, савим различито од проблема сиромаштва, демографског прираштаја, енер-

гије и процеса развоја уопште. Прошло је време таквог начина размишљања. Време је да се проблеми средине ставе у центар процеса о којима се одлучује, употпуњујући их главним линијама економске и социјалне политике. Сазнање да то развој тражи било је прихваћено у концепту отварања Самита Земље (Summit della Terra) 1992. године, и тај Самит у својој целини био је цео спреман за сарадњу. Прошли смо тај тренутак, али смо јако често одлазили даље са старим мерилима.

Делимично, одговор на промену атмосфере представља изузетак (у односу на традиционални начин развоја). Договор (о промени климе), прихваћен на Самиту Земља као и процес припремљен од стране Кјото протокола, имају у ствари за циљ да дођу до новог модела потрошње енергије која смањује испуштање опасних гасова стаклене баште и на тај начин покрене нашу штедњу путем највеће одрживости. То је напор сличан оном који је после Другог светског рата предузет да би се створила архитектура светске трговине.

У намери да учине Протокол оперативним били су извршени позамашни напреси. Упркос томе, овај званичан правни акт није још ступио на снагу, док се настављају преговори о зрачењу, о емисији угљеника и о механизмима и улагањима осетљивим на промену климе које треба покренути у земљама на путу ка развоју. Неуспех договора око ових и других кључних проблема, забележен на састанку у Аји (L'Aia – Хаг, прим. прев.), прошлог новембра 2000, био је разочаравајући. Али преговори ће се наставити у Бону 16. јула (2001.) године и ја се надам да ће на тој седници владе бити у стању да превазиђу разилажења и успети да дефинишу записник примеран да би био ратификован.

Ако не успе тај процес (консултација), стратегија за промену климе би се вратила много година уназад. А још више назад би биле одгурнуте земље у развоју, јер ће бити оних који ће више трпети последице промене климе, иако имају најмању одговорност за то.

Преовлађујућа обавеза (у политици способној да се одупре промени климе) поново пада на индустријске земље. Оне су највећим делом одговорне за данашње испуштање угљеника и налазе се у најбољим условима, економским и технолошким, да би спровели у дело нове моделе производње и потрошње.

У великој мери поставке назначена у Кјоту теже ублажавању последица деценијских неприхватљивих поступака. Али, поред тога, представља покушај за стварање коначних промена. Таква настојања су неопходна и изван проблема загревања атмосфере. Алудирам на примену споразума о диверзитету организама који живе у једном екосистему, о опустињавању и о озонској рупи. Алудирам на борбу за сузбијање сиромаштва. И алудирам на промену у моделима потрошње и свакодневног пона-

шања. Ми градски појединци, не морамо увек да чекамо да се покрену владе и индустрија. Ми имамо моћ, коју можемо да применимо помоћу наших опредељења и наших набавки. Такође можемо утицати на моделе потрошње, и на тај начин можемо утицати на одлуке компанија.

Несумњиво, то је обиман и амбициозан списак тема. Систем Уједињених Нација наставиће да ради у том правцу.

С моје стране, позвао сам на сарадњу многобројне транснационалне компаније на реализацију „стратегије од општег утицаја“, сачињене да би унапредила једну већу одговорност на пољу средине. Осигуравајућа предузећа, као што се може и претпоставити, нарочито су умешана у опште промене и упутили су значајне позиве, јер ти позиви изазивају највећу пажњу. Неки лидери предузетничких друштава су већ започели употребу и развој чисте технологије и обновљивих ресурса, а ја се надам да ће њихов пример следити и други. Владе могу дати допринос у том правцу усвајањем нових система опорезивања и буџетске политике, укључујући уклањање огромних утицаја у којима још увек користе опасне и неприхватљиве поступке (индустријске).

Уједињене Нације су такође почеле да раде да би осигурале најбољи исход на Светском самиту одрживог развоја (World Summit on Sustainable Development) који ће се одржати следеће године (2002.) у Јоханезбургу. Огромне тензије су се створиле око процеса глобализације и око технолошког процеса који је у основи - међу које спада и бојазан да је средина једно од поља које би то највише осетило. Светски лидери морају да дају одговоре на та питања. Морају да покажу да озбиљно схватају своје дужности. Има једна афричка изрека која каже: „Земља није наша, она је наше злато које чувамо за нашу децу и за децу наше деце“. Надам се да је наша генерација на висини тог задатка. Посао који треба извршити је велики, ако желимо да произведемо исто дејство које је, пре не више од десет година произвео Самит Земље (Summit della Terra).

Назирем четири поља на којима ће географи дати посебан допринос у том напору.

Прво, *образовање*. Настава географије је једно од првих предавања у којима млади долазе у контакт са светом који се простире око простора њихове заједнице. Подстичем вас на употребу сличног програма за ширење поруке која се не тиче само цикличности угљеника и чуда нашег физичког света, већ и политичког живота. Бићу вам захвалан ако својим студентима будете причали о Уједињеним Нацијама и о напорима због којих дају све од себе како би се свет суочио са проблемима који су му пред очима. Можете их и обавестити о покретању новог веб-сајта Уједињених Нација (www.unep.net), који садржи географске карте, сателитске слике, правне документе и друге информације које долазе од истраживачких организација и база података из целог света. Реч је о новом, моћном начину

да се људима омогући где год да се налазе да на монитору прате средину и да се осете да треба да је штите.

Друго, *оспособљавање за акцију у свету на путу ка развоју*. Нови талас географских технологија представља огромни потенцијал. То нас унапред упозорава на природне катастрофе и ризике средине и то нас може довести у стање да испланирамо наше градове у прикладном року, да бисмо живели боље. Морамо појачати напоре да би ти нови инструменти били на располагању земљама на путу ка развоју.

Треће, *познавање екосистема миленијума (Millennium Ecosystem Assessment)*, који се састоји од напора међународне заједнице, усмерене на израду карата где ће бити приказано здравље наше планете. Ова иницијатива биће изнета следећег јуна (2001) на курсу Светског дана животне средине (World Environment Day) и ја се надам да ће се географи ујединити са научницима који ће тамо узети учешћа.

Четврто, прошле године у оквиру Уједињених Нација образовали смо Радну групу за географске информације (Geographical Information Working Group) да би се побољшао начин на који наш обимни систем (Уједињених Нација) користи картографску и географску информацију. Један од основних циљева Групе састоји се у стварању јединствене географске базе података Уједињених Нација. Да би до тога дошло, Група ће радити са агенцијама државних влада, са невладиним организацијама, са индустријском групама и са научним институцијама. Први формални скуп одржаће се крајем овог месеца (марта 2001.). Позивам вас да ступите у контакт и да сарађујете, ако то досад већ нисте учинили.

Далеко од тога да је завршена велика авантура географског истраживања. Али, у будућности морамо се одважити и на неки унутрашњи предео – онај из карата које свако од нас гаји у сопственом уму. Те карте представљају саставни део нашег живота: наше улице, наше породице, наша средства за живот, наше симпатије и антипатије, наша убеђења и наше предрасуде. Све више, ипак, оне ће бити потчињене притиску глобализације – нови производи, народи и идеје, нове прилике, али и нови изазови.

Наше менталне мапе су нефлексибилне и с једне стране индивидуалистичке. Али, будите сигурни, оне само што нису редизајниране због последице глобализације. Наш данашњи изазов је да сачувамо њихову различитост и да у исто време дођемо до великог сазнања о нашем заједничком наслеђу и нашим заједничким вредностима и интересима.

Идеја међузависности је својствена географији, а за већину људи ново одело које сад покушавају да обуку. Учинити га носивим – и урезати га у наше менталне мапе које управљају нашим гласовима и подстичу наша опредељења – један је од основних планова географије о човеку 21. века. Искрено се надам да ћу радити са вама на овом подухвату од велике важности.

Господине Анан,

Сјајан говор који сте упутили Асоцијацији америчких географа 1. марта заиста је био пун надахнућа. Иако је био намењен пре свега америчкој географској средини, говор поседује посебну везу са географи-ма целог света. Као председник Међународне географске уније, желела бих да се захвалим у име колега из 90 земаља, 30 комисија и научних група које су део Уније.

Поменуте теме у вашем говору имају у исто време актуелну вредност и врхунски значај. Географи распрострањени по свету осећају се охрабрени овим јасним подстицајем за положај који већ деценијама подносе, често без резултата у унутрашњости њихових земаља. Како Ви правилно примећујете, велики проблеми премашују територијалне границе и нације – „неприхватљива искуства су дубоко укореењена у организацију модерног живота” – а научна искуства остају неразмрсиво укореењена у националне основе. Да бисмо прибавили адекватни одговор за истакнуте напоре у вашем говору, потребна је међународна сарадња. Моја искрена нада је да Међународна географска унија може с успехом да сарађује у том подухвату.

Унија ће сарађивати са Међународном картографском унијом онолико колико има везе са базом података Уједињених Нација. Планирамо такође и учешће у догађајима Rio+10, у календару у Јоханезбургу 2002. године. Као учесник ICSU (Међународни савет за науку) и ISSC (Међународни научни савет), Међународна географска унија предузима истраживања у сарадњи на пољу образовања, промени климе, миграцијама и здравља. Један од главних пројеката тиче се обалских појаса, нарочито захваљујући напорима нашег првог потпредседника Адалберта Валеге. Позвала сам нашег генералног секретара Роналда Аблера, да Вам пошаље копије нашег последњег “Извештаја” који садржи податке о нашим делатностима у истраживању.

Још једном Вам захваљујем на Вашој поруци и желим Вам да и даље у будућности наставите храбро и надахнуто.

Искрено,

Ан Батимер (Anne Buttimer)

Незванични превод Зорана Илић

Радомир Ђорђевић¹

ГЛОБАЛНО МИШЉЕЊЕ КАО ИМПЕРАТИВ

*

*Поводом књиге: Александар Дугин, Основи геополитике,
I (450 стр.), II (398 стр.), Екопрес, Зрењанин, 2004.*²

*

Писац ове књиге, Александар Дугин (1962), философ и публициста, код нас је већ донекле познат; после мањег чланка под насловом „Метафизика континента: од сакралне географије до геополитике“³ објављен је његов спис *Конспирологија*.⁴ Дугин је необична појава међу савременим руским философима и писцима, пре свега по ширини захвата проблема којима се бави, а она је условљена и природом комплексне, синтетичке дисциплине коју изучава; но, необичне су и прилике које су изнедриле не само овог него и неке друге савремене руске мислиоце. Кад је реч о Дугину, неки биографски подаци довољно сведоче о констатацији која је о њему изречена: магистар философије, истраживао је географију, утемељивач је *неоевроазијства* и савремене школе руске геополитике, главни је уредник часописа *Елементи*, главни уредник алманаха *Мили анђео*, од 1991. године председник је Историјско-религиозног удружења „Арктогеја“, аутор је и водитељ програма „Геополитички преглед“ на радију „Слободна Русија“, а од 1998. године је ректор „Новог универзитета“ у Москви, али и саветник председника Др-

¹ Др Радомир Ђорђевић, професор филозофије у пензији.

² Уводна реч у Руском дому у Београду, 30. I 2007.

³ *Тајна Балкана*. Монографија о геополитици, друго, допуњено издање, Студентски културни центар, Београд, 1995, стр. 77-84. Ова књига је заправо зборник радова иностраних и домаћих аутора о проблемима геополитике. Од иностраних аутора свакако су најважнији класици ове дисциплине Хлефорд Хон Макиндер и Карл Хаусхофер, а од домаћих Милош Младеновић, који је међу првима код нас, још тридесетих година минулог века, писао студије о геополитици. После тога, стицајем разних неповољних околности, готово да су престала истраживања проблема геополитике у нашој земљи. Овај зборник је први знак како нас је „логика живота“, трагедија наше државе и народа, навела да се позабавимо проблемима који су се непрестано бавили научници и философи не само у великим државама, у тзв. затвореним институцијама, него и у малим земљама. Да невоља буде већа, ни дела иностраних аутора о проблемима геополитике код нас готово да нису превођена све негде до средине деведесетих година 20. века.

⁴ Александар Дугин, *Конспирологија*. Наука о заверама, тајним друштвима и окултном рату, превео Зоран Буљугић, „Бримо“, Београд, 2001, 141 стр.

жавне думе (доњег дома парламента); док је од 1999. председник секције „Центар за геополитичке експертизе“, стручног консултативног тела за проблеме националне безбедности код председника Државне думе; од 2000. године држи курс „Философија политике“ на Међународном независном еколошко-политичком универзитету, а од 2001. је и лидер Општеруског друштвено-политичког покрета „Евроазија“. Занимљиво је поменути да Дугин, поред руског, зна девет страних језика, што је и неопходна претпоставка за бављење овако широком и комплексном проблематиком.

Дугин је објавио и велики број списа различитог карактера, бројне мање прилоге у руским и иностраним публикацијама. У најважније спадају: *Путеви апсолута*, Москва, 1990; *Конспирологија*, Москва, 1992; *Хиперборејска теорија*, Москва, 1993; *Конзервативна револуција*, Москва, 1994; *Темплари пролетаријата*, Москва, 1996; *Основи геополитике*, Москва, 1997; *Апсолутна отаџбина*, Москва, 1999; *Наш пут*, Москва, 1999; *Руска ствар*, у две књиге, Москва, 2001; *Еволуција парадигматских темеља науке*, Москва, 2002. На шпанском језику објављена му је књига *Русија. Мистерија Евроазије* у Мадриду 1990. године, на италијанском језику му је изашла монографија *Континент Русија*, у Милану 1991. године, а на енглеском језику су издати његови изабрани радови у три књиге, у Лондону 1999. Дакле, реч је о аутору који несумњиво заслужује пажњу, чији ставови и даље побуђују расправе, полемике – неки од тих ставова су веома спорни.

Ово последње не треба нимало да зачуђује, нарочито ако се зна у каквом се превирању данас налази Русија и у којој су се мери промениле прилике те земље на светској сцени у односу на претходну, совјетску еру. Сасвим је разумљиво да су у питању процеси који се с тешкоћом могу процењивати у свој њиховој сложености, а још теже је одређивање перспектива, што је императив нашег времена. Распад СССР-а и стварање бројних нових држава на територији те земље изазвали су битне промене, чије последице не могу да се у потпуности сагледају ни сада. Многе пређашње идеологије ометале су правилно тумачење и разумевање нових појава.

Поједини писци су, иначе, још пре више деценија назирали, па чак и с великим успехом предвиђали катастрофалне последице које су уследиле, али је глас ових био „глас вапијућег у пустињи“. Они који се бавили футурологијом, тзв. срачунавањем будућности (како се та комплексна дисциплина називала у западној литератури) или прогностиком (тако је поменута дисциплина називана у СССР-у и источноевропским земљама) такође су били на трагу значајних налаза, али су то могли да саопштавају само интерно, дискретно, уз велики ризик, јер су их претежно ступидни партијски идеолози и политичари строго кажњавали. Али, домен геополитике био је још шири, имао је и друге аспекте у односу на футурологију или прогностику.

У геополитици се полазило од релације географија – историја и преко различитих других аспеката доспевало до једних или других генералних стратегија и из које су извођене одговарајуће политичке доктрине. Стари назив за то необично широко поље истраживања био је *геополитика*, а касније је замењен називом *политичка географија*, док је данас у једном делу литературе поново у употреби назив „геополитика“, као што видимо не само из опуса Дугина него и неких других писаца. Међутим, ако занемаримо расправе о томе који је назив прикладнији, јер се и једним и другим назначавају мање или више исти комплекси разнородних проблема, остају питања како да се приступи изучавању тих проблема. Главна препрека је монодисциплинарно образовање највећег дела интелигенције и само изузетно даровити трагаоци могу да се упуштају у разматрања и синтезе те врсте, које никада нису без одређеног ризика † степен поузданости тих налаза не постиже се као у појединим другим, посебним дисциплинама.

Дело Дугина *Основи геополитике* представља, како је то посебно назначено, „први уџбеник геополитике на руском језику“; даље у тој препоруци стоји да се у тој књизи „први пут [се] формулише геополитичка доктрина Русије“. У наставку те препоруке истиче се да је то „неопходан приручник за све оне који доносе одлуке о најважнијим сферама руског политичког живота – политичаре, привреднике, економисте, банкарe, дипломате, политикологе итд“. Научни консултант књиге је руководилац катедре за стратегију Војне академије Генералштаба Руске Федерације генерал-лајтнант Н. П. Клокотов.

Прва књига носи поднаслов „Геополитичка будућност Русије“. У њој се, после краћег предговора аутора за српско издање, налази предговор аутора за треће издање свог дела. Српском читаоцу писац се обраћа са великом симпатијом, он је посетио нашу земљу у време ратних сукоба и о Србима пише готово са дивљењем. Догађаји на Балкану, где су Срби стожерни народ, он посматра као део борбе на „Великој шаховској табли“ (наслов једне књиге Збигњева Бжежинског, водећег америчког идејног стратега у рушењу СССР-а, па и у покушајима разарања саме Русије). Друга књига Дугина има поднаслов „Просторно мислити“. И једна и друга књига имају у прилогу речник геополитичких термина чије је познавање неопходно да би се схватило излагање у целини. Многе анализе и разматрања из својих ранијих списа Дугин је инкорпорирао у ове две књиге и тако оне представљају грандиозну слику светских збивања, како оних прошлих, тако и оних која су, по мишљењу писца, могућа у будућности. Тако је у ову књигу унет и садржај његове поменуте књиге *Конспирологија*, која је код нас раније преведена.

Дугин се ослања на значајне тековине руског евроазијства с почетка 20-их година XX века, али је, осим тога, солидно изучио, рекло би се, и

геополитичку традицију из свих делова света. Што се тиче наведене руске традиције, могли бисмо да је одредимо као *старо евроазијство*.³ Дугин даље развија и знатно шире концепције евроазијства, те се с правом сматра утемељивачем *неоевроазијства*. Треба подсетити на чињеницу да су још у совјетском периоду вођене интерне, мање или више илегалне расправе, писане књиге о проблемима Русије у будућности, које тада нису могле да се објављују. Овде је довољно поменути бројне списе Лава Гумиљова (1912-1992), који су тек постхумно објављени деведесетих година минулог века; посебно је важна књига овог писца и страдалника *Ритмови Евроазије*, објављена у Москви 1993. Гумиљов је био истакнути историчар, етнолог, философ, доктор историјских и географских наука.

Распад или разарање СССР-а изазвао је крупне промене, изменио социјално-политичку климу у Русији, која је истовремено преживљавала и велику економску кризу; људи су се напросто борили за одржање голе егзистенције; рађао се капитализам са свим његовим суровостима, рађао се слој тзв. нових Руса. У таквој клими било је сасвим природно да интелектуалци траже нове путеве; нови путеви су се тражили мучно, наједанпут се откривала руска духовна традиција, која раније, током више деценија, није изучавана. Напоредо са значајним тековинама васкрсавале су и ретроградне тенденције руске традиције. Било је потребно време да се у критичком прилазу нађу правилнија мерила, после разних лутања.

И онда када се распао СССР, остала је Руска Федерација, земља необичне величине за појмове Европљана и других, земља коју, поред Руса као највећег народа, настањују многи други народи, племена итд. Већ сама величина Русије као државе условљава одговарајућа размишљања о њеној природи и посебности; познато је да су се поједини њени највећи мислиоци, као што су Гогољ или Тјучев, али и многи други, мучили око разумевања њеног бића. Када су се из њеног састава издвојиле државе на њеном западу и југоистоку, и према њој заузеле мање или више неприхватљив, каткад непријатељски став, онда су се сасвим легитимно постављала питања нове геостратегије или нове геополитике. САД и друге земље Западна учиниле су све што је било у њиховој моћи да ослабе и саму Русију и да је сведу на знатно мањи чинилац у међународним односима него што је било када она то представљала.

Дугин је само један од оних многобројних руских интелектуалаца који су брзо запазили да се није водила борба само против комунизма, ни-

---

³ О том евроазијству се код нас писало релативно мало. О политичким погледима евроазијца видети: Милан Суботић, *Евроазијско становиште*, Плато, Београд, 2004. О философским погледима видети: Радомир Ђорђевић, „Философија евроазијства“, рукопис предавања одржаног у Руском дому у Београду 31. X 2006.

ти за људска права, него су велике западне земље, пре свега САД, настојале да истисну Русију на маргине збивања, а, уколико могу, и да је исцепкају на много већи број држава него што се то догодило. То, уосталом, није била никаква нова тенденција, такве тежње Запада испољавале су се и знатно пре Првог светског рата – па и Југославија је на неки начин била сметња у тим рачунима Запада, јер је могла да послужи као неки ослонац за Русију и њен утицај на Балкану у будућности.

Дугинов неоевроазијски приступ није без основа. Већ сама чињеница да Русија припада и Европи и Азији обележава не само њену историјску судбину него и могућу будућност. У великој историософској, па и метафизичкој схеми коју настоји да успостави Дугин Евроазија је највеће копно; оно доспева у разне сукобе са морским или приморским регионима. На језику класичне геополитике ту је реч о сукобу телурократије и таласократије. Да земљиште, географски положај у некој мери одређује судбину народâ и држава које настају на том земљишту, о томе су умовали још древни грчки мислиоци. Током столећа о тзв. географским чиниоцима се расправљало врло много, нарочито од времена Монтескјеа па наовамо.

После књиге Лава Мечникова (1838-1888) *Цивилизација и велике историјске реке* из 1916. године, објављене најпре на француском језику, расправе су оживеле, поготово од 20-их година XX века међу марксистима, као што је био Карл Витфогел итд. Али, геополитика захвата шири круг чинилаца. Отуд Дугин расправља о класицима геополитике, као што су Фридрих Рацел, Рудолф Кјелен Хелфорд Макиндер, Видал де ла Блаш, Николас Спајкмен, Карл Хаусхофер, Карл Шмит. Када је реч о руским евроазијцима, Дугин с правом посвећује највећу пажњу емигранту повратнику и страдалнику Петру Савицком (1895-1968), филозофу и географу, као и последњем великом изданку старог руског евроазијства, једином који је живео у самој Русији, претходници су избегли или изгнани одмах после револуције 1917. године – Лаву Гумиљову.

Заправо су занимљива и важна, пошто су условљена величином и разноликошћу територије руске државе, Дугинова разматрања о тзв. унутрашњој геополитици Русије. Дугинове расправе обухватају, поред осталог, и улогу и смисао великих религија Истока и Запада; улога Русије се разматра у склопу светских збивања, а писац настоји да догађаје тумачи као коцкице у светском мозаику великих игара између разних снага на међународној позорници, дакле, не узима их као случајне, настоји да их повезује и осмишљава према схемама које је успоставио. Веома важан је и прилог у другој књизи у којем су објављени најважнији текстови или фрагменти из опуса неких од најистакнутијих писаца који су се бавили проблемима геополитике. Тако књига има и карактер приручника. Поменуо сам да је књига означена као уџбеник – мислим да је она то само једним делом, у оној мери

у којој је излагање систематично и садржи одговарајуће прегледе теорија, чинилаца, распореда снага на међународној позорници, указивање на тенденције развоја на основу одговарајућих показатеља итд.

Дугиново дело је, међутим, знатно богатије. У њему налазимо и веома слободна размишљања о разним догађајима, појавама, често без указивања на податке који би могли да поткрепе поједина смела или необична извођења. Тако је књига једним делом, може се рећи, и литерарна слика пишевог доживљаја одређених збивања. Сегменти ауторових разматрања или схема могу се успешно оспоравати, на пример, идеја о трансепохалном, *континуираном* сукобу између тзв. евроазијаца и атлантиста.

Такође се лако може запазити и пишево прецењивање улоге тајних друштава и организација, како оних из прошлости, тако и оних које данас постоје. Прецењивање иде дотле да овај теоретичар сматра како је неопходна посебна научна дисциплина чији би предмет био деловање тајних друштава и организација. Та проблематика се изучавала од давнина, а испитује се и данас у оквиру више дисциплина, првенствено у историји, политикологији итд. Јасно је да је у наше време све већа улога појединих таквих организација, превасходно тајне полиције, а такође је несумњиво да се оне, уместо органа за заштиту интереса државе, злоупотребљавају, да веома често постају чинилац разарања самих држава чији су орган представљали у почетку. Извесно је да је њихово изрођавање неизбежно, из различитих разлога, а девиза њиховог пословања понајчешће гласи "циљ оправдава средство"; унутар сваке земље води се борба и међу различитим организацијама те врсте. Ако још додамо и чињеницу да су везе тих служби измрежене широм света, да су оне и велика опасност за многе народе, онда се стиче прегледна слика о сложености друштвених односа и великих претњи које угрожавају савремени свет у његовим настојањима да рационално организује живот народа.

Ове и друге критичке примедбе које можемо да упутимо Дугину не умањују битно значај његовог обимног дела, које ће без сумње и код нас изазвати одговарајуће интересовање – тим пре што код нас књига те врсте готово да ни нема. Изузетак је уџбеник Мирка Грчића *Политичка географија* за студенте Географског факултета Универзитета у Београду,⁴ који се умногоме разликује од Дугиновог, пре свега по богатству конкретног материјала на основу којег можемо да стварамо слику савременог света са становишта савремене политичке географије.

---

⁴ Мирко Грчић, *Политичка географија*, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2000, 530 стр., са обимном библиографијом.

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА О ПРИЈЕПОЉСКОМ КРАЈУ

- Аранитовић Добрило: *Сретен Вукосављевић о положају жене у патријархалном друштву*. – VII, 1979, 71-78.
- Аранитовић Добрило: *Прота Јевстатије Караматијевић- истраживач Старог Влаха*. -, XXI, 2005, 165-172.
- Бабић М. Горан, Тодоровић Ивица, Срећковић Саша: *Предлог обнове Тичијег поља као прилог ревитализације планинских предела Србије*.-, XXI, 2005, 135-150, Баковић Миле: *Археолошки споменици и налазишта у општини Пријепоље*: -, XV, 1993, 93-102.
- Банцовић Сафет: *Послератно иселјавање муслимана из Санџака у Турску*.-, XVI, 1995, 299-308.
- Банцовић Сафет: *Иселјеништво из Санџака у Турску*. -, XVII, 1997, 211-224.
- Банцовић Сафет: *Емиграција муслимана из Босне и Херцеговине и Санџака у Турску*. -, XV, 1993, 137-146.
- Барјактаревић Мирко: *Сретен Вукосављевић о балканским племенима*.- I, 1973, 53-61.
- Барјактаревић Мирко: *Сретен Вукосављевић о правним обичајима*. – II, 1974, 15-21.
- Бјеладиновић- Јергић Јасна: *Традиционална одећа као ознака етничког идентитета становништва рашких области*. -, XIX, 1998, 209- 221.
- Благојевић Обрен: *Допринос Сретена Вукосављевића економској науци*. – VII, 1979, 19-32.
- Благојевић Обрен: *Вукосављевићева социологија сељачких радова*. – VII, 1980, 9-24.
- Благојевић Обрен: *Колективна и феудална земљишна својина у Вукосављевићевим делима*. – IX, 1981, 13-23.
- Благојевић Обрен: *Мисао и дело Сретена Вукосављевића у Српској академији наука и уметности*. – XIV, 1992, 9-16.
- Благојевић Милош: *О положају становништва пријепољског краја у доба Немањића*. -, III, 1976, 225-234.
- Богдановић Димитрије: *Милешева као књижевна средиште*. -, IX, 1981, 93-99.
- Бојанић Душанка: *Два прилога историји Пријепоља и његове шире околине у XVII веку*. -, VII, 1979, 97-103.
- Борели Рада: *Сеоска насеља у делима Сретена Вукосављевића*.-, I, 1973, 103-104.
- Бошковић Тадија: *Иселјавање Српског становништва из Рашке области у Црну Гору од 1900. до 1912.године*. -, XVII, 1997, 281-290.
- Бошковић Тадија: *Иселјавање српског становништва из Рашке области у Србију (1900- 1912)*. -, XVIII, 1998, 225-242.
- Брашанац Вуле: *Економске прилике и положај села пријепољског краја између два рата*.-, X, 1982, 271-286.
- Брашанац Вуле: *Почеци организованог стручног образовања у пријепољском крају*. -, XIV, 1995, 53-65.
- Брашанац Вуле: *Политичке, економске и просветне прилике у Пријепољском округу за време аустроугарске окупације*. -, XV, 1993, 191-206.
- Брашанац Вуле: *Мрежа основних школа у милешевском срезу између два рата*.-, XVIII, 1996, 261-312.

- Брашанац Вуле: *Отварање и рад школе на Јабуци*. -, XIX, 1998, 107-114.
- Брашанац Јован: *Бабине у борби за слободу и у устанку 1875. године*.-, III, 1976, 303-311.
- Брашанац Јован: *Учешиће у српској војсци и помори становништва пријепољског краја у периоду 1912- 1918. године*.-, XIV, 1992, 191-209.
- Брашанац Јован: *Ратни војни заробљеници, интернирци Бањичког логора и затвореници колашинског затвора из пријепољског краја у току Другог светског рата*. -, XV, 1993, 207-224.
- Брашанац Јован: *Села Бабинске површи од буне 1875.године до коначног ослобођења од Турака 1912.године*. -, XVIII, 1998, 181-198.
- Брашанац Новак: *Искре слободе и културно – просветни развитак села Црквених Толаца у 19. и почетком 20. века*.-,XIV, 1992, 231-238.
- Веруовић Милорад: *Историјско- социолошки путеви села Сопотнице*.-, II,1974, 155-162.
- Веруовић Милорад: *Село Хисарцик у прошлости и садашњости*. -,VIII, 1980,227-237.
- Веруовић Милорад: *Улога и ангажовање Сретена Вукосављевића у предратној локалној штампи Санџака*.(Уз 45- годишњицу листа „Санџак“).- X, 1982, 57-76.
- Веруовић Милорад: *Активност Сретена Вукосављевића у културном животу Пријепоља*. –XI , 1985, 95-110.
- Веруовић Милорад: *Завичајне споне Сретена Вукосављевића са селом Сопотницом*. -, XV, 1993, 9-22.
- Веруовић Милорад: *Епилог одговора Сретена Вукосављевића Миловану Ђиласу у међуратној пријепољској штампи*. -, XX, 2003, 7-18.
- Владић- Крстић Братислава: *Ћилимарске школе у Рашкој области и њихова улога у развоју традиционалног ћилимарства у Србији*. -, XV, 1993,173-184.
- Влаховић Бреда: *Култура становања у пријепољском крају данас*. -, XII, 1988, 87-96.
- Влаховић Бреда: *Очување културног наслеђа Пријепољског краја залог за будућност*. -, XVII, 1997, 135-142.
- Влаховић Петар: *Етнографске карактеристике села у милешевском крају*. -, III, 1976, 367-376.
- Влаховић Петар: *Етничке прилике у пријепољском крају*. -, IV, 1976, 167-176.
- Влаховић Петар: *Народно усмено песничтво пријепољског краја*. -,VI, 1978, 145-150.
- Влаховић Петар: *Милаковићи и живот у њему*. -, VI, 1978, 195-201.
- Влаховић Петар: *Из топономистике Пријепоља*. – Прилог историји насеља. -, XI, 1985, 157-162.
- Влаховић Петар: *Бродарево и његова околина, Универзитет у Београду, Београд, 1968. стр. 186.*
- Влаховић Петар: *Сретен Вукосављевић као истраживач области Старе Рашке*. – I, 1973, 63-76.
- Влаховић Петар: *Неки елементи спајања и међусобног прожимања различитих етничких заједница у областима Старе Рашке*. -, II, 1974, 51-57.
- Влаховић Петар: *Српска и муслиманска традиција у пријепољском крају – прилог проучавању етничког идентитета*. -, XV, 1993, 153-162.
- Влаховић Петар: *Етнички процеси и етничке одреднице муслимана у Рашким областима*. -, XIX, 1998, 197-208.

- Вуковић Љубиша: *Приказ насељеног места и МЗ Бродарево*. -, XIII, 1990, 333-345.
- Вуковић Љубиша: *Обнова рада основних школа у округу пријеполском у школској 1918/19*. XXI, 2005, 39-60.
- Вукосављевић Сретан: *Социологија становања*, Научно дело, Београд 1965. године.
- Вукосављевић Сретан: *Историја сељачког друштва*, Београд, САНУ 1983. година.
- Вукосављевић Сретан: *Писма са села*, Савремена школа, Београд 1962. година.
- Вуловић Владислав: *Болница манастира Милешеве*. -, XII, 1990, 161-171.
- Гавела Бранко: *Пеласте, Минијци и Праиљери*. -, V, 1978, 133-142.
- Гиљфердинг Александар: *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији. Са-рајево*, 1972. године.
- Дашић Миомир: *Друштвено- економске и политичке прилике у Горњем Полимљу шездестих и седамдесетих година XIX века*. -, VII, 1979, 93-129.
- Дашић Миомир: *Управно- територијална организација турске власти и разви-так градских насеља у области Горњег Полимља од друге половине XV до XVII века*. -, 1985, 126-145.
- Дивац Зорица: *Структура породице у неким насељима прибојског и пријеполског краја*.-, XVIII, 1980, 215-218.
- Дерикоњић Саво: *Неолитске заједнице Полимља, Прибој*, 1996.
- Др. Драговић Ранко: *Полимље*, Београд 2004. године.
- Ђурић Ј. Војислав: *Милешева и дрински тип цркве*.-, III, 1976, 259-270.
- Ђурић Војислав: *Стари сјај милешевских фресака*. -, XV, 1993, 103-106.
- Зиројевић Олга: *О насељима пријеполског краја у турском периду и савременом добу*.-, VIII, 1980, 185-191.
- Зиројевић Олга: *Пријеполски крај кроз турске изворе*.-, XIII, 1988, 127-136.
- Јовановић Милка: *О старовлашкој традиционалној ношњи*.-, VI, 1978, 163-169.
- Јоксимовић Ђорђије: *Милешевски штампар Мардарије*. -, XVI, 1995, 309-314.
- Јоксимовић Ђорђије: *Први исламизирани Пријеполци*. -, XVII, 1997, 161-166.
- Јоксимовић Ђорђије: *Нахија Милешева према првом Турском попису 1468-69. го-дине*. -, XVIII, 1998, 163-168.
- Кадиевић Александар: *Новије градитељско наслеђе Рашке области – правци ис-траживања*. -, XXI, 2005, 129-134.
- Калић Јованка: *Из историје Пријепоља и Трговишта у XV веку*.-, IV, 1976, 141-151.
- Кијановић Н. Јово: *Камена Гора у прошлости, данас и сутра*.-, IV, 1976, 237-241.
- Кнежевић Јоко: *Слободарске традиције и НОБ у Затарју и Полимљу*. -, IX, 1981, 191-197.
- Ковачевић Иван: *Вредности усменог извора за проучавање традиционалног дру-штвеног живота, на основу истраживања у пријеполском крају*.-, V, 1978, 123-129.
- Ковачевић Иван: *Разбијање предмета као граница појединих фаза свадбеног ри-туала. Поводом једног елементасвадбених обичаја из пријеполског краја*.-, VII, 1979, 187-193.
- Коковић Драган: *Културни обрасци у делу Сретена Вукосављевића*. -, XV, 1993, 23-29.
- Костић Коста: *Наши нови градови на југу*. -, Београд, 1967. године.
- Крунић Јован: *Пријеполје- варош и развој типа старе куће*. -, XI, 1985, 163-213.

- Куртовић Нађа: *Одрази турског градитељства на развој насеља у Старој Рашкој.* -, V, 1978, 193-206.
- Лазивић Мирослав: *Резултати археолошког истраживања праисторијске хумке на локалитету „Савин лакат“ код села Јабука.*-, XIV, 1992, 153-159.
- Лукић М. Чедомир: *Милешева други Хиландар.* -, XVII, 1997, 89-94.
- Марјановић Милош: *Огњиште и ковачница као средишта друштвеног живота-антрополошки бисери у делу Сретена Вукосављевића.*-, XV, 1993, 29-37.
- Марков Слободанка: *Један поглед Сретена Вукосављевића на сиромаштво у селу.* -, XXI, 7-12.
- Матовић Љубомир: *Савремене народне тужбалице припољског краја.*-, XIV, 1992, 329-336.
- Матовић Љубомир: *Злочини италијанске дивизије „Пустерија“ у припољском и пљеваљском крају.* -, XIX, 1998, 147-176.
- Матовић Љубомир: *Хајдучки харамбаша Мићо Глушчевић из Камене Горе.* -, XX, 2003, 35-46.
- Др. Матовић Милић: *Монографија о биљном покривачу околине Пријепоља.* Пријепоље 1986.
- Мијтовић Радосав: *Средњовековне жупе дуж Лима.*-, VII, 1979, 209-223.
- Милић – Криводољанин Божидар: *Исхрана сеоског становништва општине Пријепоље.*-, IV, 1976, 161-166.
- Милошавић Божо: *Завичај као Мит: Примарно искуство у социолошкој имагинацији Сретена Вукосављевића.*-, XVI, 1995, 17-23.
- Минић Душица: *Неколико средњовековних градова у Средњем Полимљу.*-, IV, 1976, 101-110.
- Митровић М. Милован: *Културне иновације у нашим селима.* -, XX, 2003, 145-156.
- Мушовић Ејуп: *Новопазарско-пријепољски крај у турској административној подели.*-, IV, 1976, 161-166.
- Мушовић Ејуп: *Санџачке миграције и имиграције у XIX веку.*-, 1978, 207-218.
- Мушовић Ејуп: *Хајдучије и комите у Санџаку.*-, VI, 1978, 85-91.
- Мушовић Ејуп: *Исламизација у новопазарском санџаку.*-, VII, 1979, 105-114.
- Мушовић Ејуп: *Пријепољски крај тридесетих година XIX века.*-, XI, 1985, 119-125.
- Мушовић Ејуп: *Нахија Милешево у санџаку Херцеговина крајем XV века.*-, XIII, 1990, 217-228.
- Мушовић Ејуп: *Пријепоље и Милешева у путописима XVI и XVII века.*-, XIV, 1992, 287-297.
- Николајевић Иванка: *Пријепоље и околина у рановизантијско доба.*-, III, 1976, 199-209.
- Пантић Мирослав: *Милешева и Дубровник у књижевности.*-, VIII, 1980, 131-139.
- Пантић Мирослав: *Пријепоље и Милешева у виђењима двојице дубровачких поклесара с краја XVII века.* -, XVII; 1993, 113.
- Пејатовић Дико: *Осврт на неколико питања из пројекта за стварање Организације српског народа у Новопазарском санџаку 1909. године.*
- Пејатовић Дико: *Народни повереници у Старој Рашкој.*-, XIX, 1998, 115-126.
- Пејатовић Дико: *Аграрна и етничка карта Бистрице 1912. године.* -, XX, 2003, 87-108.

- Петровић Ђурђица: *Прилог познавању Пријепоља у касном средњем веку.*-, VIII, 1980, 157-172.
- Петровић Милић: *"Цариградски гласник", први лист на српском језику за српске земље под турском управом.* -, XVIII, 1998, 341-350.
- Петровић Радмила: *Неке карактеристике народне музичке традиције пријепољске општине.*-, V, 1978, 265-272.
- Пецо Асим: *Савремена слика ијекавско- екавских односа у говору пријепољског краја.*-, XIV, 1992, 211-217.
- Пецо Асим: *Име у Сијарићевом роману Рашка земља Рациција.*-, XVI, 219-226.
- Пецо Асим: *Један неодложан посао на подручју пријепољског краја.* -, XVIII, 1998, 153-162.
- Радовић Миодраг: *Промена у занимању становништва општине Пријепоље од почетка овог века.*-, V, 1978, 55-68..
- Радовић Миодраг: *Неке карактеристике демографских кретања у општини Пријепоље у после ратном периоду.*-, V, 1978, 47-48.
- Радовић Миодраг: *Роми чергари у општини Пријепоље.* -, VIII, 1980, 193-214.
- Ракочевић Новица: *Став Сретена Вукосављевића према разграничењу Црне Горе и Србије у области Пљеваља и Пријепоља.* -, VIII, 1980, 33-38.
- Ристовић Дијана: *Култура становања у насељу Коловрат.*-, VIII, 1980, 219-223.
- Ристић Милован: *Стари Влах, Београд, 1963. године.*
- Самарцић Радован: *Друга похара Милешеве.* -, IV, 1976, 153-159.
- Самарцић Радован: *Из прошлости милешевског краја.*-, VIII, 1980, 151-156.
- Самарцић Радован: *Милешева и обнова српске цркве (1557).*-, X, 1982, 169-176.
- Секуловић Милован: *Банкарство у Пријепољу између два светска рата.* -, XVIII, 1995, 43-73.
- Симоновић Р. Ђорђе: *Пријепоље и околина на три географске карте из XVI и XVII века.* -, XII, 1988, 121-125.
- Срејовић Драгослав: *Римска некропола у Коловрату.* -, IV, 1976, 89-92.
- Станић Радомир: *Стећци у Средњем Полимљу.* IV, 1976, 111-128.
- Станић Радомир: *Око проблема истраживања, научног проучавања и заштите споменика културе у Средњем Полимљу.* -, V, 1978, 161-175.
- Стиковић Драго: *Основна школа у Тоцима – прилог развоју школства у пријепољском крају.* -, XIV, 1992, 219-230.
- Стиковић Драго: *Остаци цркава и других грађевина у селима Ђурашићи и Тоци.* -, XIX, 1998, 127-132.
- Стојанов Младен: *Систематика Вукосављевићевих истраживања и социологија села.* -, XVII, 1995, 9-15.
- Суботић Војислав: *Реформе у Старом Влаху у другој половини XIX века.*-, XIV, 1992, 299-306.
- Суботић Војислав: *Стари Влах у устанку 1875 – 1878. године.* – , XVII, 1997, 301-318.
- Суботић Војислав: *Историјско- културна баштина на централном и западном делу Старе Рашке.* -, XXI, 2005, 151-164.
- Томовић Гордана: *Жупа Црна Стјена:* -, XIV, 1992, 161-171.
- Ђирковић Сима: *Пријепоље у средњем веку.*-, III, 1976, 211-223.

- Ђоровић- Љубинковић Мирјана: *Улога архиепископа Саве Немањића у оснивању и развијању манастирског комплекса Милешеве.* -, X, 1982, 157-167.
- Ђуковић Љубивоје: *Педесет година рада Основне школе у Каменој Гори.* -, IV, 1976, 231-236.
- Ђулафић Вукман: *Стари путеви и ханови и ханска привреда у Санџаку.*-, IX, 1981, 117-138.
- Фемић Милинко: *Просторни распоред дневних миграната(радника и ученика) Пријепоља у односу на географски размаштај насеља.*-, XIII, 1990, 281-290.
- Фемић Милинко: *Социо- географска обележја Коловрата.* -, XIV, 1992, 93-107.
- Фемић Милинко: *Саобраћај Пријепоља.*-, XIV, 1992, 103-124.
- Хан Верона: *Налази средњовековног и новијег стакла у Полимљу. Манастир Милешева.*-, X, 1982, 145-155.
- Храбак Богумил: *Крамари у караванском саобраћају преко Санџака. (1470- 1720).* -, X, 1982, 191-223.
- Храбак Богумил: *Насељавање пријепољског краја власима филурицијама 60-их година XVI века и почетак радикализације Раике пред 1594. годину.*-, XVI, 209-218.
- Храбак Богумил: *Новопазарски санџак у последњој години османлијских власти.*-, XIII, 1988, 173-206.
- Храбак Богумил: *Качаци у бившем Новопазарском Санџаку (Старој Рашкој) 1918- 1928.* -, XVII, 1997, 225-238.
- Храбак Богумил: *Сретен Вукосављевић, повереник српске владе у Санџаку 1912 . године.* -, XIV, 1992, 307-315.
- Храбак Богумил: *Аграрни односи у Полимљу и Пљеваљском крају у првим деценијама транзитата (1839- 1859) .* -, XXI, 2005, 173-182.
- Храбак Богумил: *Одметање Кара- Махмуда паше Бушатлије.*-, XIX, 1997, 99-106.
- Храбак Богумил: *Енглеска према Призренској Лиги и поседању Босне и Херцеговине и Новопазарског Санџака.* -, XX, 2003, 109-132.
- Цермановић- Кузмановић Александрина: *Антички споменици из Полимља с посебним освртом на римску некрополу у Коловрату код Пријепоља.* – , VI, 1978, 47-52.
- Црнишанин Рамиз: *Насеља и куће муслимана у делима С. Вукосављевића.* -, XVII, 1997, 123-134.
- Црнишанин Рамиз: *Санџак и санџаклије у делима Сртена Вукосављевића:* -, XV, 1993, 61-68.
- Чар - Дрнда Хатица: *Прилог проучавању прошлости града Милешевца.* XI, 1985, 111-117.
- Чар -Дрнда Хатица: *Из прошлости Пријепоља.*-, XII, 1988, 207-214.
- Челебија Евлија: *Сарајево,* 1979. године.
- Шалипуровић Вукоман: *Нека питања границе Босне и Херцеговине и Деспотовине у XIV и XV веку и места и положаји неких средњовековних градова у Средњем Полимљу.*-, VII, 1979, 195-207.
- Шалипуровић Вукоман: *Територијална подела Средњег Полимља после ослобођења 1912. године.*-, VIII, 1980, 39-74.
- Шалипуровић Вукоман: *Милешевска штампарија 1544- 1557. година.* Пријепоље, 1995. године.

- Шантић Ферко: *Пријепоље у другој половини XV века. Становништво и привреда.* - XII, 1988, 137-153.
- Шантић Ферко: *Пријепољски крај по попису из 1447. и 1981. године.* - XII, 1988, 155-162.
- Шантић Ферко. *Пријепољски крај у попису скадарског санџака 1485. године.* - XIII, 1990, 273-280.
- Шантић Ферко: *Обичаји у животу муслимана пријепољског краја.* - XIV, 1992, 317-327.
- Шћепановић Жарко: *Друштвено- политичке прилике у Потарју и Средњем Поли- мљу крајем XVIII и у првој половини XIX века.* - VI, 1978, 65-84.
- Пушевић Изудин: *Кадилук Стари Влах у наредбама Високе порте у XVIII веку.* - XVI, 1995, 249-260.

Напомена: Зборници са симпозијума „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“ означени су римским бројевима од I – XXI.

Раде Гачевић